

Válogatott tanulmányok
A FÖLDRAJZRÓL

Probáld Ferenc

Válogatott tanulmányok
A FÖLDRAJZRÓL

BUDAPEST • 2016

© Probáld Ferenc, 2016

ISBN 978-963-312-254-9

**E L T E
EÖTVÖS
KIADÓ**

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: Hunyady András ügyvezető igazgató

Projektvezető: Sándor Júlia

Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Kiadói szerkesztő: Gaborják Ádám

Tipográfia: Manzana Bt.

Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó

Nyomda: Multiszolg. Bt.

Tartalom

Előszó	7
Viták és tanulságok (földrajztörténeti mozaikkockák)	9
A regionális földrajz helye a geográfiában	23
A regionális földrajz helyzete a magyar felsőoktatásban	59
Társadalomföldrajz és regionális tudomány	67
Tájföldrajz és regionális földrajz: a hídépítés szükségessége	81
Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképehez	91
A művészet és a tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében	95
Környezettudomány és geográfia	105
A környezeti kihívás és a hazai földrajztanítás válsága	115
A földrajztanítás Magyarországon: visszapillantás, helyzetkép, kitekintés	125
Európa térszerkezetének modelljei	145
A világgazdaság regionális szerkezete	157

Előszó

Ez a kötet válogatás az utóbbi bő két évtizedben megjelent írásaimból, afféle zárszámadás arról a korszakról, amelyben a földrajztudomány és a földrajztanítás elméleti és történeti kérdéseivel (is) foglalkoztam. Az itt újraközölt tanulmányok képezték az említett tárgykörből tartott egyetemi és doktoriskolai előadásaim magvát.

Elöljáróban három megjegyzés kívánczodik ide:

1. Már gyermekkoromban elbűvöltek a térképek s útleírások, és beleszerettem a földrajz tantárgyba, majd a tágabb értelemben vett geográfiába. Olyan szaktudományra találtam benne, amely nemcsak a világ átfogó megismerésére, hanem megismertetésére is törekszik, amely tényekből, adatokból és megfigyelésekből építkezve érdekes térbeli összefüggéseket tár fel, s ráadásul csöppnyi művészet is rejlik benne. *Ez a földrajz közel áll szívemhez, ami valószínűleg érződik itt összegyűjtött írásaimon.*

2. A kötet tanulmányainak egy része még az internet elterjedése előtti korban keletkezett, amikor a külföldi szakirodalom viszonylag szűkösen és nehézkesen volt elérhető. Van néhány kérdés, amelyet bővebb ismeretek birtokában, az utóbbi évek tapasztalatainak fényében ma már árnyaltabban látok. Mások, szigorúbbak lettek időközben a szakirodalmi hivatkozások formai szabályai is. Mégsem éreztem szükségét annak, hogy az egykor leírtakon utólag akár egyetlen mondatot is változtassak.

3. Vannak olyan fontos tudománytörténeti események és lényeges gondolatok, amelyeket – eltérő témák tárgyalása kapcsán, más-más fórumokon – ismételten érintenem kellett. Emiatt egyes tanulmányok között óhatatlanul mutatkozik némi tartalmi átfedés.

Nem mulaszthatom el, hogy ezen a helyen is köszönetet mondjak az ELTE Eötvös Kiadó munkatársainak, akiknek támogatása és gondos munkája nélkül ez a kötet nem láthatott volna napvilágot. Kedves egykori tanítványom, Karácsonyi Dávid az irodalomjegyzékek formai egységesítésével komoly tehertől mentesített, Krisztina leányom a szöveg rendezésében segített, Dániel unokámat pedig a nyomtatott íráskor szkeneléséért illeti köszönet. Végül, de nem utolsósorban: hála a Mindenhatónak, hogy megérhettem 75. évemet, s életemből jó fél évszázadot a geográfia, e csodálatosan gazdag és sokrétű tudomány szolgálatában tölthettem.

Budapest, 2016. április 5.

Probáld Ferenc
professor emeritus

Viták és tanulságok*

(földrajztörténeti mozaikkockák)

A VITÁK ÉRTELMEZÉSE

*Semmilyen szél nem jó annak, aki nem tudja,
melyik kikötő felé tart.*

Seneca

A geográfia legnagyobb hatású kortárs történésze, Livingstone (1992) fő művének címében azt írja: a földrajztudomány *vitatott vállalkozás* („contested enterprise”). Valóban: a mai geográfia *támadások és belső viták* közepette alakult ki, s művelőinek közössége a benne megtestesülő hagyományt a társadalom igényei szerint változó keretek közt, megújuló vitákon keresztül viszi tovább. Tudományunk történetét – amióta a 19. század második felében intézményesült formában megjelent – végigkísérte a törekvés a kutatás *céljának, fókuszának* megállapítására, valamint a szomszédos szakterületekhez fűződő viszonyának tisztázására. Az ezzel kapcsolatos viták a *tudomány fogalmának és tagolódásának képlekeny volta* miatt időről időre fellángoltak, amint a társadalmi háttér változása és a módszerek, technikák fejlődése nyomán a földrajzi kutatás előtt új utak nyíltak s új irányok tárultak fel; ez ugyanis – egy vagy két ízben – éles paradigmaváltással, gyakrabban a belső arányok eltolódásával járt.¹

Kétségtelen, hogy korunkban a tudomány művelése egyre határozottabban *multidiszciplináris jellegű*, és a kutatások frontvonala gyakran keresztezi az elmosódó diszciplináris határokat (Mészáros 2014). Egy-egy tudományág magvának keresése, belső szerkezetének elemzése ilyen körülmények között akár meddő köldöknézésnek is tűnhet (Livingstone 1992: 28; Gregory 2009: 287–288). Helyesebb azonban a tudományelméleti vitákra a szakma *önvizsgálatának* előrevivő eszközeként tekinteni (Castree et al. 2005: 2–3). Ez módot adhat arra, hogy egy-egy szakág különböző, egymástól távol eső részterületein dolgozó közösségek megismerjék és megértsék egymás felfogását, elképzeléseit s munkáit, sőt talán közös célokat, követendő irányokat is meghatározzanak. Különösen fontos lenne

* A tanulmány első közlése: jelen kötetben.

1 Egy-egy új nézőpont – olykor csak divat – felbukkanását újabban szívesen nevezik némi túlzással „fordulatnak” („turn”).

mindez a földrajzhoz hasonló, határtalanul szerteágazó diszciplínák esetében. A szaktudományi terrénumok és kompetenciák világos – bár nyilván nem örök érvényű – kijelölése persze nehezen fér össze a posztmodern gondolkodással. Hatása iránt lehetnek kétségek, a szakma tennivalóin való töprengés mégsem mellőzhető. Hogyan is lehetne a célok, feladatok meghatározása nélkül értelmes képzési programokat indítani, hiteles kutatási projekteket felvázolni vagy a tudományos közösség körében egy-egy szakterület létjogosultságát igazolni?

Nyitott kérdés persze, hogy a gondolatébresztő vita, a vélemények ütközése komoly hatással jár-e, avagy a tudomány ettől függetlenül, spontán módon halad tovább az idő sodrában. Castree és Gregory (2012: 89) szerint „nincs értelme megszabni a jövőben követendő útirányt, mert – úgy véljük, szerencsére – nem áll rendelkezésre eszköz a hajó kormányzására”.

A földrajzban lezajlott tudományos viták során gyakori volt, hogy a szemben álló felek az ismeretelmélet komplementer fogalompárjait (például általános-specifikus, nomotetikus-idiografikus, induktív-deduktív, analízis-szintézis) egymást kizárónak tekintették, és rendszerint az egyik vagy a másik szélsőség mellett törtek lándzsát (Hanson 1999).² Akad e viták között néhány, amely – megoldatlanul vagy megoldhatatlanul – végigkísérte szakterületünk utóbbi másfél százados történetét. De vannak olyanok is, amelyek rövid idő alatt éles irány- vagy szemléletváltást idéztek elő a geográfiai gondolkodásban. Az előbbiekre példa lehet a szakosodásról a geográfián belül meg-megújuló eszmecsere, az utóbbiak közül pedig az egyik legérdekesebb, ami természet és társadalom kapcsolatának értelmezése körül forog. Mindkét téma kulcskérdésnek tekinthető a földrajz jövője szempontjából. A körülöttük bonyolódó disputa fordulatait a továbbiakban az egymással ütköző vélemények tükrében igyekszünk majd áttekinteni. Nagyvonalú *vázlatunkhoz* a régi (preinternetkori) és az új szakirodalomból, a tudományszak neves teoretikusaitól származó – kétségtől szubjektív módon kiválasztott – idézetek³ szolgálnak vezérfonalként.

2 Ez különösen feltűnő volt az 1950-es és 1960-as évek paradigmaváltó vitájában, amely a tájak, régiók komplex jellemzésének híveivel szemben a kvantitatív térelemzési irányzatot segítette uralomra a földrajzban.

3 Az idézés a legtárgyilagosabb módon derít fényt egy-egy gondolat vagy találó kifejezés eredetére.

A NYITOTTSÁG HATÁRAIRÓL

„A tudomány is olyan, mint a fa, melynek összevissza növése káros a gyümölcs mennyiségére és minőségére; le kell tehát nyesni a fölösleges hajtásokat.”

(Dékány István 1922: 2)

A modern geográfia a részeire bomló humboldti földtudomány egyik utódaként a 19. század második felében intézményesült és került be az akadémiai keretek közé. A 20. század elejére megtalálta önálló – más szakterületektől független – tárgyát, a tájat, programjába illesztette a társadalomra gyakorolt természeti hatások vizsgálatát, és pozíciói a századforduló, majd az első világháború után világszerte tovább erősödtek. Ám ez a történeti távlatból idillinek tetsző kép csalóka. Már a 20. század elején felmerült néhány alapvető elméleti és gyakorlati probléma, amelyek élénk vitákat gerjesztettek, s a földrajztudomány legjelesebb hazai képviselőit is megszólalásra késztették. A tudományszak önelemzéséhez lényeges ösztönzést adott Teleki Pál (1917) nagy ívű áttekintése a földrajzi gondolat történetéről. Az egyik – már a múlt századelőn is szembeütő – probléma a *fokozódó specializáció* volt.

A földrajz fejlődésével – írta Cholnoky Jenő (1910: 2–3) – már „alig akad emberi elme, amely ennek a rengeteg kiterjedésű tudománynak minden szakára ki tudna terjeszkedni”. Ebből az következik, hogy a földrajz ugyan szét fog darabolódni, ám „meglesz a közös célja” (a Föld megismertetése „a maga egészében”), s ezért fenn fog maradni. Egyébiránt a szakterületi „határok mind elmosódottabbak lesznek, s tudományaink olyan szorosan szövődnek egymáshoz, hogy tulajdonképpen csak gyakorlati szempontból kell majd őket szétválasztani”.

A filozófus Dékány István (1918: 3) szerint „ma a tudományok épp a létért való harc hevében vannak, miként az emberiség. Mindenik tudományban van bizonyos terjeszkedő törekvés: el akarják sajátítani egymás problémáit, hogy kizárólag saját módszerük számára foglalják le”. E darwiniánus gondolat fényében Dékány (1922: 6) korántsem látta megnyugtatónak a geográfia helyzetét, melyet írásaiban nagy rokonszenvvel vizsgált. Úgy vélte: „a földrajz tudományát az fenyegeti, hogy komplexitása még növekszik, kuszálttá, túlterjedővé, vagy egyenesen szétesővé válik, s mindenképp érdeke pontosan kutatni, mi tartozik lényegéhez, mi nem”. Ha nem nyesi le túlbujánzó hajtásait, akkor könnyen „a legkülönbözőbb módszerek szinkretisztikus gyülekezőhelyévé” válhat. Dékány figyelemre méltó aggodalmát osztotta a mára jóformán elfeledett, tragikus véget ért⁴ kitűnő geográfus, Strömpl Gábor (1921: 101), aki szerint „szakunknak a megrostálása a jelen geográfiájának legfontosabb kötelessége”. Közel két évtizeddel később Kogutowicz Károly (1939: 375) kísérelte meg definiálni a földrajz lényegét, mélységesen

⁴ Strömpl Gábor (1885–1945) szovjet hadifogságban, tisztázatlan körülmények között hunyt el.

elítelve a tovább folytatódó ágazati szakosodást. Úgy látta, hogy „az általános földrajz specialistái örökre búcsút mondtak a földrajztudománynak, és helyette a csillagászatot, a geofizikát, a geológiát, az éghajlattant művelték önmagáért, és a földrajztudomány átfogó és lényeges kérdéseit elvesztették szemük elől” – vagyis hűtlenek lettek a komplex táj jellemzéséhez, a geográfia jóformán kizárólagos, központi feladatához.

A 20. század második felében az ágazati specializáció már nem váltott ki különösebb indulatokat, mert megjelent egy jóval súlyosabb gond: a természet- és társadalomföldrajzot elválasztó, különböző okokból gyorsan szélesedő szakadék. Ez egyes országokban a két tudományág teljes szervezeti különválásához, másutt – elsősorban a mindinkább mértékadónak tekintett angolszász geográfiában – a természetföldrajz sorvadásához, háttérbe szorulásához vezetett. Hazánkban viszont csupán némi arányeltolódás volt megfigyelhető, és végső szakadásra nem került sor. Idézzük Tóth Józsefet (2010: 55): „A geográfus szakmai közvélemény megosztott a földrajztudomány egységessége kérdésében. A szakemberek többsége a geográfia lényegének vagy legalábbis immanens részének tekinti az egységet, az »is-is« álláspontot. E többségen belül is két álláspont különíthető el: egyesek a két diszciplína integráns egységéről beszélnek, mások – magam is – egy diszciplína két aspektusáról”.

Az 1950-es évektől kibontakozó „kvantitatív forradalom” és a *tértudományi paradigma* („spatializmus”) uralomra jutása nyomán perifériára szorult a regionális földrajz, amely mindaddig a geográfia magvát képezte, s fontos kapcsot képezett a természeti és társadalmi geográfia között. A domináns helyzetbe került társadalomföldrajzot belülről feszítő centrifugális erőknél szintén kedvezett a „spatializmus” azzal, hogy – egyedül a térbeliséget állítva középpontba – jóformán határtalanná tágította a kutatás tárgyainak körét. Újabb változás volt, hogy a 20. század utolsó évtizedeitől a társadalomföldrajz rendkívül élénk érdeklődést kezdett tanúsítani a különböző posztpozitivistá filozófiák iránt. „Az »izmusok« és »ológiák« nagy harsonaszóval kísért káprázatos bevonulása után a legnagyobb tömeget a fenomenológia, a (kritikai) realizmus, a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus vonzotta” (Castree–Gregory 2012: 16). A különböző ismeretelméleti irányzatok híveinek elkülönülése, amit a szaknyelvi mágia bűverejével még fokozni is igyekeznek, kétségkívül tovább gyengítette a földrajz belső kohézióját.

Az utóbbi időben megjelent alapvető művek szerzői merőben eltérő módon ítélik meg az említett fejlemények hatását. Johnston (2005) tanulmányának címe is sokatmondó: *„Szétesik-e a földrajz a varratok mentén?”*. Úgy látja azonban: vitatható, hogy vajon a széttagoltság mennyiben tekinthető a földrajz sajátos problémájának, és egyáltalán káros-e. Az általa idézett kortárs vélemények megoszlanak: felhozhatók érvek a kutatási profil szűkebbre vonása („kevesebbet, de jobban”) és a határok tágítása („virágozzék minden virág”) mellett. Agnew és Duncan (2011: 1) szerint tudományunkat épp „a fegyelmező ortodoxia hiánya és a friss gondolkodásra való nyitottság teszi oly érdekessé”. Castree és Gregory (2012: 22) ötkötetes társadalomföldrajzi monográfiájuk bevezetőjében a következőket írják: „Ha a természet- és társadalomföldrajz alig törődik egymással, hanem inkább kifelé tekint, ha a természetföldrajz a különböző föld- és élettudományokra, a társadalomföldrajz pedig a filozófiára, a politikai gazdaságtanra, a szociológiára, a történettudományra és a szépirodalomra figyel, akkor nem mindig könnyű ellenállni az adminisztratív-pénzügyi

»racionalizálás« és az új márkanevek kísértésének. Meglehet, a geográfia nem esik széjjel varratai mentén, amint Johnston aggódva felvetette, de mindig lesznek fürge ujjak, amelyek igyekeznek az öltéseket kívülről megbontani.” Hozzáfűzhetjük: ilyen ujjak belülről is munkálkodnak.

Amit Dékány István a tudomány belső harcairól mondott, arra közel száz esztendő múltán rímelnék Johnston (2005: 9) sorai: „A geográfusoknak a többi tudományági közösséghez hasonlóan védeniük kell territóriumukat, és nyilvánosan igazolniuk kell fontosságukat”. Csakhogy a társadalomföldrajzot az utóbbi évtizedekben a fokozódó nyitottság mellett a vészesen növekvő fragmentáció is jellemezte. Johnston (2005: 16) úgy látja: „a földrajz alig több mint kutatók holding társasága, amely kvázi független közösségek keretében működik, s ezek közül is jó néhányat főleg kívülről jövők foglaltak el”. A tér, a hely és a régió fogalma – egységes mag és intellektuális program híján – kevésnek bizonyult a szakmai kohézió fenntartásához. Ehlers (2005: 56) „a szakma gyökereinek és a belőle származó struktúráknak az újrafelfedezését”, a diszciplína kereteinek újbóli tiszteltetésben tartását és a kutatói önfegyelmet („Re-disziplinierung”, „Selbstdisziplin”) sürgeti. Castree és Gregory (2012: 89) viszont éppen „rendkívüli intellektuális gazdagságában és sokszínűségében”, az „elkötelezett pluralizmusban” látják a társadalomföldrajz jövőjének zálogát. Az angol–amerikai derűlátással szemben a Lengyel Földrajzi Társaság elnöke súlyos veszélyekre figyelmeztet: „Mindinkább az a benyomásunk, hogy a geográfia az önfelszámolás szélére jutott”. „Úgy tűnik, szégyelljük a »geográfus« szót”, és helyette a piacorientált, divatos elnevezéseket (regionális elemző, területfejlesztő, környezetfejlesztő stb.) részesítjük előnyben (Jackowski 2014: 262).

Mindez – legyen szó akár üdvös sokszínűségről, akár aggasztó dezintegrációról – a hazai geográfiából is jól ismert, visszhangját a kortárs magyar szakirodalomban is megtaláljuk. A vita közel másfél száz esztendeje azonos mederben folydogál. Teljes nyitottság és elméleti, módszertani „importfüggőség” – vagy határozott, önálló szakmai program; szétforgácsolt ágazati kutatások – vagy átfogó földrajzi szintézisek? Az inga jelenleg az előbbiek felé leng ki. A földrajz jövője viszont a végletek kerülésén, a *helyes arányok megtalálásán* múlik.

A DETERMINIZMUSRÓL ÉS A TABUKRÓL

„A földrajzi környezet és a társadalom viszonyának megítélésében hajlamosak vagyunk a túlzásra.”

(Enyedi György, 1972: 299)

A 19. század második felében – amikor a humboldti egyetemes földtudomány részeire bomlott – a belőle kiváló, kikristályosodó geográfia legnagyobb hatású gondolkodói – más-más megfogalmazásban ugyan – a *természet és társadalom kapcsolatának* vizsgálatát állították a középpontba. Az Angliában Halford Mackinder (1887) által meghirdetett

program a földrajz központi feladatát a társadalmi keretek között élő ember és a helyről helyre változó (természeti) környezet közötti kölcsönhatások feltárásában jelölte meg. Eből ered a geográfia máig élő legnagyobb hagyománya, de egyben legproblematiszabb törekvése: *hidat képezni a természet- és társadalomtudományok között*. Ez a célkitűzés hamar visszhangra talált mind az amerikai, mind az európai földrajztudományban, és a 20. század első felének hazai geográfusai is e kettős kötődés, kapcsolattudományi szerepkör mellett tettek hitet.

Friedrich Ratzel az emberföldrajz (*Anthropogeographie*, 1882) életre hívásával azokat a társadalmi jelenségeket és folyamatokat igyekezett rendszerezni és áttekinteni, amelyekben a természet meghatározó (determinisztikus) befolyását vélte felfedezni. Ezeknek körét igen tágan értelmezte, a környezeti hatásokat pedig – a korabeli ismereteknek megfelelően – erősen túlbecsülte; emiatt tekintik őt az ókori gyökerekig visszanyúló *földrajzi determinizmus* első modern képviselőjének. A kölcsönhatás másik oldala, az emberi tevékenységnek a környezetre gyakorolt hatása a 19. század második felétől – Marsh, majd a századforduló után Schlüter és Brunhes munkássága nyomán szintén az emberföldrajz vizsgálódásának körébe került.

A *földrajzi determinizmus* (environmental determinism) felfogása szerint *a társadalom és a kultúra jellegének, fejlettségének magyarázata* a természeti környezet sajátágaiban keresendő (Gregory et al. 2009: 196–197), illetve az utóbbiaknak *döntő befolyás*, meghatározó szerep tulajdonítható (Kovács 2001: 54–55). A determinizmusnak számos árnyalata különböztethető meg aszerint, hogy az egyes szerzők a társadalmi jelenségeknek milyen *széles körében*, milyen *mértékben*, és *közvetlen avagy közvetett módon* tételezték-e fel a természeti környezet hatását.

Az emberföldrajz ratzeli iskolájától eltérően a francia Vidal de la Blache és követői – elvetve Ratzel túlzó általánosításait – a regionális kutatásokra helyezték a hangsúlyt, és a determinizmussal a *posszibilizmust* állították szembe. Ebben a felfogásban a természet nem kényszerítő erőként jelenik meg, hanem sokkal inkább lehetőségek tárháza, és a kultúra, illetőleg a technika fejlettségétől függ, hogy ebből az aktív fél – a társadalom – mit és miként hasznosít. A természeti tényezőknek a társadalmi-gazdasági fejlődésre gyakorolt befolyása tehát tér- és időspecifikus. A determinizmus ellenpólusaként feltűnt a színen a természeti hatásokat semmibe vevő *társadalmi, illetőleg kulturális determinizmus* („földrajzi nihilizmus”) is. A 20. század első felében a három említett nézet vitái kísérték a nemzetközi földrajztudomány fejlődését, ami tükröződött a vezető magyar geográfusok eltérő álláspontjaiban is (Hajdú 2007). A hazai emberföldrajzot megalapító Czirbusz Géza (1912: 77) élesen bírálta az általa „földrajzi fatalizmusnak” nevezett ratzeli determinista felfogást. „Midőn a szociológiai tüneményeket s az ember szellemi megnyilatkozásait a Föld physicumából, a természeti törvényekkel magyarázzák (...), azonnal előáll a geographia materializmusza az ő kikerülhetetlen fatalizmuszával együtt” – írta. Szerinte (1911: 15) „a terület geográfiai viszonyainak hasznosítása az emberen múlik, az ő intelligenciájától és cselekvési erejétől függ, nem a plasztika előnyeitől vagy hátráltató akadályaitól”. Czirbusz nézeteit inkább posszibilistának tekinthetjük, bár hajlott a természeti hatások semmibevétele vagy lebecsülése felé. A természetföldrajz kiemelkedő személyi-

sége, Cholnoky Jenő viszont – különösen idősebb korában – egyértelműen determinista álláspontot képviselt. „Az emberi akarat csak jelentéktelen tényező” – írta –, „a fő az a kényszer, amivel a földrajzi együttes irányítja a történelmet” (Cholnoky 1942: 96).

A magyar emberföldrajz kiemelkedő személyiségei közül a környezet és a társadalom, a táj és az ember kapcsolatát valószínűleg Mendöl Tibor (1932: 48, kiemelés: Probáld) látta a legárnyaltabban, amikor így írt: „A földrajzot (...) éppen az érdekli, amit a *legkevésbé ismerünk pontosan*, hogy a szellemi élet mely területei milyen mértékben és milyen milióadottságokkal állanak vonatkozásban”. A milió azonban, amelyhez a népek „testileg-lelkileg, társadalmukban, anyagi és szellemi kultúrájukban hozzáidomultak” (uo. 75), nem pusztán a természeti tájelemeket jelenti, hanem részét képezik az „adott gazdasági, kulturális, társadalmi és népi keretek” is (uo. 6), ráadásul korunkban az ily tágan értelmezett milió „fiziológiai és lelki formáló ereje” csak „megszűrve, módosított formában” érezhető (uo. 36).

Hézszer Aurél (1939: 160–161) kiemelte, hogy az emberföldrajznak csak azokkal a tényekkel kell foglalkoznia, amelyekben „a természeti tényezők (környezet) irányító és meghatározó befolyása” kétségtelenül megállapítható. Rámutatott, hogy „még ugyanaz a nép is a műveltség különböző fokán másként hat vissza környezetére”. A környezetnek a testi és lelki alkatra gyakorolt befolyását illetően nagyfokú óvatosságra intett, ám például a trópusoknak a szellemi képességek fejlődésére gyakorolt kedvezőtlen hatását tényként fogadta el.

Prinz Gyula (1942: 128) szerint az élettérnek a vérmérsékletre gyakorolt hatása nehezen igazolható. A kutatás bizonytalanságaival kapcsolatban Prinz (uo. 171, kiemelés: Probáld) így fogalmazott: „A népesség földrajzi hatások alatt történt kiformálásához a fajt, nyelvet és vallást sem a legkönnyebb vizsgálat alá vonni *száz más tényező közül*. (...) A műveltségi alkatot még sokkal bonyolultabb kihámozni”. Rónai András (1948: 7) a különböző földrajzi környezetben élő emberfajták, rasszok eltérő szellemi tulajdonságairól írva nem foglalt állást a megfigyelések és általánosítások helyességéről, csupán annyit jegyzett meg: az erre vonatkozó meggyőződés a mai napig tartja magát.

Az említett geográfusoktól eltérően Fodor Ferenc (1948) a természeti tényezők hatókörét rendkívül szélesnek, úgyszólván egyetemesnek tekintette. Szerinte az államnak végeredményben *összes funkciói* „a haza földjének földrajzi sajátágaiban gyökereznek” (Fodor 1948: 4). A hazaépítés során a természeti viszonyokba történő emberi beavatkozásnak, valamint a „felszíni kényszerhez” történő alkalmazkodásnak a vizsgálata az a szempont, amellyel Fodor saját felfogását a „geográfiai fatalizmustól”, vagyis az egyoldalú, szélsőséges determinizmustól elhatárolni vélte. Az embernek a tájra gyakorolt hatásai könnyen felismerhetők, viszont „a táj ráhatása az emberre már sokkal bonyolultabb és rejtelmesebb módon történik. Általában igen hibás dolog azt vélni, hogy valamely földrajzi ténynek közvetlen következményei vannak a nép lelkiségére” (Fodor 1948: 200), mivel ezek közvetett úton, hosszú oksági soron át és csak hosszú idő alatt érvényesülnek. A tájhatások módjának ilyen, árnyaltabb megfogalmazásával szemben Fodor az idő tengelyén messze kitágította a természeti determinációk körét. Kiindulópontja a művének bevezetője elé illesztett „vezérlő gondolat”: „*Egy nemzet nemcsak a maga történelmi, hanem földrajzi múltját is mindvégig magával hordozza*”. Szerinte „kétségtelen, hogy a magyarság lovas-nomád életmódjának

nyomai ma is megvannak a nemzetben, még politikai magatartásában is” (Fodor 1948: 9). A nemzet lelkületének kialakulásában így végső soron az őshazák és a Kárpát-medence kettős tájhatása együttesen érvényesül.

A fentiekből kitűnik, hogy a hazai emberföldrajz képviselői – Fodor kivételével – igen visszafogottan szóltak a 20. század első felében divatos témának számító „nemzeti karakter” esetleges földrajzi gyökereiről. Ezzel szemben az Amerikai Egyesült Államokban a Ratzel-tanítvány, Semple és Huntington a legszélsőségesebb determinizmust fél évszázadra az emberföldrajz vezető elméletévé tették, széles körben népszerűsítették, és a politikai gondolkodás körébe is beemelték. A rasszizmus és eugénika ideológusaként is fellépő Huntington (1922: 16–17) szerint például „a földrajzi feltételek gyakran közvetlen hatást fejtenek ki a művészetre, a vallásra, a kormányzatra, az oktatásra és a civilizáció egyéb mozzanataira”. „Amit mi egy rassz vagy nemzet karakterének nevezünk, s amin mi gyakran rátermettséget (»efficiency«) értünk, jelentős részben a földrajzi környezet függvénye.” Különös fontosságot tulajdonított az éghajlatnak; ezzel magyarázta ugyanis az észak-atlanti térség nemzeteinek gazdasági és kulturális fölényét. A trópusokon viszont „az éghajlat az egyik fő oka a sok országban eluralkodó tunyaságnak, erkölcstelenségnek, becstelenségnek, akaratgyengeségnek és tudatlanságnak” (Huntington 1915: 294).

A szovjet geográfiában ugyan kezdetben a determinizmus és a possibilizmus is jelen voltak, ám ezek helyébe utóbb a Sztálin által lefektetett dogma lépett, amely az 1960-as évek végéig hazai egyetemi földrajztankönyveinkben is szinte változatlan megfogalmazásban szerepelt. A szovjet diktátor – nevét a geográfia történetébe is bevésve – a következőket írta: „Elvitathatatlan, hogy a földrajzi környezet a társadalom fejlődésének egyik állandó és szükségszerű feltétele, és hogy az természetesen befolyást gyakorol a társadalom fejlődésére – gyorsítja vagy lassítja a társadalom fejlődésének menetét. Befolyása azonban nem döntő, mert a társadalom változása és fejlődése hasonlíthatatlanul gyorsabban megy végbe, mint a földrajzi környezet változása és fejlődése” (Sztálin 1950: 648–849). Ez az álláspont – a közkeletű vélekedéssel szemben – nem tekinthető szélsőségesen „földrajzi nihilistának”, még akár az egyenlőtlen gazdasági fejlődés determinista magyarázatát is ki lehetne olvasni belőle. Ám a sztálini ideológia a maga egészében egyértelműen a társadalmi determinizmus talaján állt. A kommunizmus építésének szovjet gyakorlatában gyakran semmibe vették a természeti adottságokat, és mit sem törődtek a környezeti károkkal. A propaganda szintjén a természet szinte csak a „leigázás”, „legyőzés”, „átalakítás” tárgyaként jelent meg, az emberi tevékenység negatív hatásait pedig kizárólag a kapitalizmussal összefüggésben lehetett szóba hozni.

Ámde a 20. század derekán a technika mindenhatóságának büvkörében élő „nyugati” társadalmak geográfiája se tartotta már érdemesnek, hogy a természeti hatásokkal foglalkozzon. A Huntington-féle determinizmus végképp hitelét veszítette, és parázs viták nélkül tűnt el a süllyesztőben.⁵ A természet- és társadalomföldrajz szétszóródása, a po-

5 Mint a Berkeley-i kultúrtájföldrajzi iskolához tartozó Erhard Rostlund (id. Agnew–Livingstone 2011: 376) találóan megjegyezte: a determinizmust nem cáfolták, csak elvetették („Environmentalism was not disproved, only disapproved”).

zitivista alapon álló, a mennyiségi módszereket abszolutizáló tértudományi paradigma egyeduralkodó⁶ a 60-as évektől a geográfia peremére szorította ember és környezet, természet és társadalom kapcsolatának kutatását. A kvantitatív forradalom során „a természetet kiűzték a földrajzból” (Hanson 1999: 143).⁷ A domináns helyzetbe kerülő társadalom-földrajz „denaturalizálódásával” párhuzamosan a természetföldrajz „deszocializálódott”, azaz vajmi kevés érdeklődést tanúsított az emberi tevékenység hatásai iránt. Emiatt az 1960-as évektől kibontakozó környezetvédő mozgalmakban se vállalt érdemi szerepet (Castree–Gregory 2012: 70).

Hazánkban az ideológiai béklyók lazulása nyomán a társadalom és földrajzi környezete közötti kapcsolat elvi kérdéseit Enyedi György (1972) elemző tanulmánya állította ismét a geográfia reflektorfényébe.⁸ „Nagy földrajzi régiókban – akár kontinensnyi vagy kontinensrésznnyi méretekben – a társadalom fejlődésének üteme, iránya, a gazdaság térszerkezete a földrajzi környezet hatása alatt alakul” – írta, s világította meg többek között Kelet-Közép-Európa sajátos, megkésett tőkés fejlődésének példáján. Vitatta azt a tételt is, hogy a földrajzi környezet jelentősége mindig és mindenütt csökkenőben lenne. Rámutatott, hogy „a földrajzi környezet együtt változik a társadalommal; nem természeti kategória csupán, hanem társadalmi kategória is: a társadalmazott természet”. Véggökövetkezése: „a földrajzi környezet »fontos« szerepe tág határok között értelmezendő”.

Enyedi józan, posszibilista alapvetésű írása azonban az 1970-es években, sőt talán azóta sem jelenhetett volna meg „nyugati”, különösen amerikai földrajzi folyóiratban. Ott ugyanis – a determinista szélsőség visszahatásaként – a fentiekhez hasonló gondolatok kifejtése, a természeti hatások tágabb összefüggésbe helyezése évtizedeken át „tabunak” (Harden 2012: 745), átok és utálat tárgyának („anathema”, Sluyter 2003: 816) számított. Ám a tilalomfák nem szoktak hasznára válni annak a tudományágnak, amely állította őket.

Nagyjából 1970-re vált nyilvánvalóvá a környezeti világválság és az, hogy történeti mércével rendkívül gyorsnak ígérkező antropogén klímaváltozás küszöbén állunk; mindez pedig nem lesz közömbös az emberiség jövője szempontjából. Hogy a változó éghajlati feltételek miatt hol és milyen hatásokkal kell számolni, miként lehet ezeket megelőzni vagy enyhíteni, az hamarosan szerves részévé vált a tudományos diskurzusnak, melyben a klímakutatók jártak élen. A vizsgálati módszerek fejlődése folytán egyre részletesebben sikerült megismerni a múlt éghajlatváltozásait is. Ez különösen a történészek azon

6 A földrajz tértudományi paradigmája az 1950-es és 1960-as években lefolyt nagy viták nyomán a tájak, régiók egységességét hangsúlyozó, s azok komplex jellemzését célnak tekintő hagyományos irányzat ellenében, azt tudománytalannak bélyegezve vált negyed századra egyeduralkodóvá. Mint azonban Castree (2005: 76) rámutat, a tudományosságnak nincsenek és nem is voltak minden szakterületre alkalmazható egyetemleges kritériumai. A geográfusok erről vallott eltérő nézeteit ütköztető vita részleteit kötetünk más tanulmányai tárgyalják.

7 Az idézet értelemszerűen a társadalomföldrajzra vonatkozik.

8 Enyedi elméleti tanulmánya után hazánkban a kérdéskör első oktatási célú, tudományos igényű összefoglalása (Katona 1974) szintén geográfus szerzőtől származott, de a téma ezt követően a magyar földrajztudományban se kapott jelentőségének megfelelő súlyt.

köreinek figyelmét ragadta meg, amelyek már a 20. század elején – a korabeli geográfusoktól és klimatológusoktól indítva – éghajlati okokat gyanítottak egyes sorsfordító események (például a nagy népvándorlási hullámok) hátterében.⁹ A globális változások tanulmányozásába, az emberi tevékenység különböző (például geomorfológiai, tájökölógiai) hatásainak vizsgálatába fokozatosan bekapcsolódtak a természetföldrajz művelői is. A geoszféraikat egységes rendszerbe fogó anyag- és energiaáramlások feltárásában azonban nem volt úttörő szerepük, sőt az elődeik által megálmodott és a 20. század végére valóban kirajzolódó *nagy ívű szintézis* lehetőségére is alig figyeltek (vö. Gebhardt et al. 2007; Gábris–Szabó 2013). Ezért jóformán tőlük függetlenül, igen csekély részvételükkel (Pitman 2005) jött létre az új, multidiszciplináris jellegű, *rendszer szemléletű földtudomány* (earth system science).

Az emberföldrajz egykor középponti, majd dőre módon mellőzött témáját, a természet és a társadalom kapcsolatainak tanulmányozását a világ néhány vezető közgazdásza is „fölfedezte”. A 20. század végén módszeresen vizsgálni kezdték, miként hat a „geográfia” – azaz számos különféle természeti adottság – a gazdasági fejlődésre, és milyen következtetések vonhatók le ebből a fejlesztési politika számára (például Gallup–Sachs–Mellinger 1999). Újból fölvetették azt a régi kérdést is, milyen szerepet játszottak a természeti feltételek abban, hogy egyes földrészek, országok sikeresek lettek, mások pedig elszegényedtek (Landes 1998). A társadalomföldrajzi főáramot élesen bíráló Ballinger (2011) egységes érvrendszerbe foglalta, hogy miért elkerülhetetlen a természeti tényezők bekapcsolása abba az oksági láncba, mellyel az egyenlőtlen társadalmi-gazdasági fejlődés magyarázható.

Miért az európai civilizáció hódította meg a világot, miért nem másként történt? – A világtörténelemnek ezt az alapvető kérdését tette vizsgálat tárgyává az evolúcióbiológus Diamond (1997/1999) is. A kitűnően megírt s ezért a bestseller listák élére kerülő, Pulitzer-díjas művében Diamond élesen elhatárolódott mindenféle rasszizmustól,¹⁰ valamint a Huntington-féle primitív éghajlati determinizmustól. Nagyszabású elméletét a régészet, a biológia és történettudomány legújabb eredményeire építette. Eszerint a történelem ismert alakulásának „végső okait” – amelyek a technika és a kultúra számos áttételén keresztül, közvetve fejtették ki hatásukat – olyan természeti tényezőkben kell keresnünk, mint az egyes földrészeken őshonos, természetű, illetve háziasításra alkalmas növény- és állatfajok választéka, továbbá a különböző újítások, műszaki és kulturális vívmányok terjedésének domborzati és egyéb, kontinensenként eltérő feltételei.

A klimatológusok, történészek és közgazdászok természeti hatásokra vonatkozó kutatásai a társadalomföldrajz főáramát sokáig hidegen hagyták, Diamond munkájának óriási sikere nyomán viszont rendkívül heves, ám meglehetősen egyoldalú és elhúzódozó vita

⁹ A klímadeterminizmus egyik közismert képviselője, a kultúrtörténész Behringer (2007/2010), aki az ókortól kezdve szinte minden történelmi fordulat hátterében az éghajlat ingadozását sejteti, és például a „kis jégkorszak” pszichológiai hatásával magyarázza a boszorkánypereket.

¹⁰ Ebbeli egykezetében Diamond oly messzire megy, hogy az új-guineai bennszülötteknek az európaiakét genetikailag felülmúló értelmi képességeket tulajdonít (1997: 21).

robbant ki – főként az amerikai – geográfiában.¹¹ Ennek hangadói (például Blaut 1999; Sluyter 2003; Judkins et al. 2008; Radcliffe et al. 2010) rámutattak ugyan a Diamond elméletében fellelhető különböző fajsúlyú tárgyi tévedésekre, ám nyilvánvalóvá tették, hogy céljuk nem a bírált teória egyes tételeinek cáfolata, hanem a természeti hatásokkal számot vető mindenféle társadalomföldrajzi és -történeti kutatás merev elutasítása. Ennek indokairól azonban az „eurocentrizmus” obligát fölemlítésén, valamint a neoliberais ideológiai háttérre¹² és az esetleges negatív politikai következményekre való homályos utaláson túl semmiféle észszerű magyarázattal nem szolgáltak. Versengtek viszont Diamond és az általa (is) képviselt „új földrajzi determinizmus” becsméréseiben. Szerintük Diamond műve „rossz tudomány” (Blaut 1999: 403), „veszélyes könyv”, „intellektuális kártétel”, röviden „szemét” („junk science”, Sluyter 2003: 814). A neomarxista Harvey (2011: 12) szerint Sachs és Diamond „a természetföldrajzi determinizmus elcsépelet verziójával hálálnak”. Judkins és munkatársai (2008: 19), valamint Blaut (1999: 407) egyébként azt se titkolták, hogy a maguk részéről semmi különbséget nem látnak a determinista és possibilista felfogás között, mindkettő ugyanúgy elvetendő. A determinizmus fogalmát pedig a lehető legtágabban értelmezik, vagyis szerintük ezt a tényállást nem csupán „a természet-társadalom viszony általános jellemzőire gyakorolt abszolút vagy teljes befolyás”, hanem *bármiféle lényeges hatás* feltételezése kimeríti (Judkins et al. 2008: 19).

Diamond a szakfolyóiratokban nem válaszolt a támadásokra, viszont honlapján ez olvasható:¹³ „Valahányszor a »földrajzi determinizmus« szavakat hallom, tudom, hogy a földrajzi megfontolások reflexszerű elutasításáról van szó, amire nem érdemes odafigyelni, mert csupán ürügy az intellektuális restségre és kibúvó a valódi problémák megragadása előtt”.

A vita hevességének csillapodásával már a tanulságok levonását kísérli meg Harden (2012) az Association of American Geographershez intézett elnöki beszédében, mely a természet és társadalom közötti kölcsönhatások kutatásának nagy ívű földrajztörténeti áttekintésével indul. Harden is jogosnak tartja ugyan Diamond elméletének szigorú bírálatát, de elismeri: a mű példázza az ember-környezet kölcsönhatások feltárása és jobb megértése iránt megnyilvánuló széles körű érdeklődést (uo. 740). Megállapítja: „a geográfusok túlságosan is elfordultak attól, hogy fontolóra vegyék, ténylegesen milyen utakon-módokon hatnak a környezeti tényezők az emberekre, a kultúrákra, a társadalmakra” (uo. 743). Következtetése, amely az egész vita lezárásaként is felfogható: *szakítani kell a régi tabukat*, és a gyors környezetváltozás társadalmi hatásainak felmérésében, az alkalmazkodás

11 Az éles kritikák a könyv megjelenése után öt évvel, Diamondnak az UCLA földrajzprofesszorává történt kinevezése (2002) nyomán megsokasodtak, ami a „kívülről jött” sikeres és népszerű polihisztor iránt érzett irigység szerepére vall.

12 Sluyter szerint az új földrajzi determinizmus – a hitelét veszített rasszizmus pótlékaként – a gazdasági elmaradottság sorsszerűségét lenne hivatott alátámasztani.

13 Diamond válaszáat – amely a honlapon „geographic determinism” címszó alatt olvasható – megszívlelhetné minden olyan kritikus, aki valamely bírált mű vagy állítás érdemi cáfolata helyett annak csupán feltételezett ideológiai hátterét, ilyen vagy olyan „izmusát” veszi célkeresztbe.

lehetőségének, módjainak és korlátainak kutatásában a földrajznak aktív(abb)an részt kell vállalnia (uo. 745).

Ember és környezet, természet és társadalom kölcsönhatásainak az 1970-es évek óta egyre fontosabbá váló vizsgálatából persze a geográfia eddig se maradt ki, még ha részvétele jócskán el is maradt attól a mértéktől, amely hagyományai alapján várható lett volna.¹⁴ Újabban viszont ez a kutatási tárgykör az *Annals AAG*, a vezető amerikai szakfolyóirat tartalomelemzése (Zimmerer 2010) szerint a földrajz intellektuális terén belül már egyenrangú a természet- és társadalomföldrajzzal. Ugyanezt mutatja a német geográfusok nagy lélegzetű összefoglaló kötetében (Gebhardt et al. 2007) közölt modell, melyben a társadalom és környezete kapcsolatainak vizsgálata a földrajz három pillérének egyikeként jelenik meg. A kapcsolattudományi téma tehát nagy tudománytörténeti vargabetűk, a csaknem teljes mellőzés és a szélsőséges felfogások közötti hanyódás után végre ismét ott van a földrajz főáramában. Kérdés viszont, hogy a geográfia visszakerülhet-e még valaha a környezettudomány egyre szélesebben hömpölygő sodrába.

IRODALOM

- Agnew, J.–Livingstone, D. N. (2011): *The Sage Handbook of Geographical Knowledge*. Sage, London.
- Agnew, J.–Duncan J. (eds) (2011): *The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography*. Wiley-Blackwell, Oxford.
- Ballinger, C. (2011): Why Geographic Factors are Necessary in Development Studies. Working Paper Series of the Social Science Research Network.
- Behringer, W. (2007): *Kulturgeschichte des Klimas*. Beck, München. Magyarul: A klíma kultúrtörténete. Corvina, Budapest, 2010.
- Blaut, J. M. (1999): Environmentalism and eurocentrism. *The Geographical Review*, 89/3. 391–407.
- Castree, N. (2005): Is geography a science? In: Castree, N.–Rogers, A.–Sherman, D. (eds) *Questioning Geography: Fundamental Debates*. Blackwell, Oxford. 57–79.
- Castree, N.–Gregory, D. (2012): *Human Geography*, I–V. Sage, London.
- Castree, N.–Rogers, A.–Sherman, D. (eds) (2005): *Questioning Geography: Fundamental Debates*. Blackwell, Oxford.
- Cholnoky J. (1910): A földrajzról. *Földrajzi Közlemények*, XXXVIII. 1–11.
- Cholnoky J. (1942): Földrajz és történelem. *Földrajzi Közlemények*, LXX/2. 92–96.
- Czirbusz G. (1911): *Az ember geográfiája és tanítása*. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest.
- Czirbusz G. (1912): *A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták*. Eggenberger, Budapest.

¹⁴ A problémakör megjelenéséről a modern és posztmodern geográfiában Kőszegi et al. (2015) ad kitűnő áttekintést.

- Dékány I. (1918): A földrajz tudományos módszere és ismerettana. *Földrajzi Közlemények*, XLVI. 1–20.
- Dékány I. (1922): *Geográfia és szociográfia*. Bethlen G. Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.
- Diamond, J. (1997): *Guns, Germs and Steel*. Norton, New York. Magyar kiadás (1999): Háborúk, járványok, technikák. Typotex, Budapest.
- Ehlers, E. (2005): Deutsche Geographie – Geographie in Deutschland: wohin des Weges? *Geogr. Rundschau.*, 9. 51–56.
- Enyedi Gy. (1972): A társadalom és földrajzi környezete. *Földrajzi Közlemények*, 96/4. 293–301.
- Fodor F. (1946): *A magyar lét földrajza*. Kézirat. MTA könyvtára, Kézirattár, Ms. 10 739/I–II.
- Gábris Gy.–Szabó J. (szerk.) (2013): *Általános természetföldrajz, I–II*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Gallup, J. L.–Sachs, J. D.–Mellinger, A. D. (1999): Geography and economic development. *International Regional Science Review*, 22. 179–232.
- Gebhardt, H.–Glaser, R.–Radtke, U.–Reuber, R. (2007): *Geographie*. Elsevier, München.
- Gregory, D. et al. (eds) (2009): *Dictionary of Human Geography*, 5th ed. Wiley, Chichester.
- Hajdú Z. (2007): A földrajzi nihilizmus, a földrajzi determinizmus és a földrajzi posszibilizmus. In: Pap N. (szerk.): *A területfejlesztés földrajzi alapjai*. Lomart Kiadó, Pécs. 39–56.
- Hanson, S. (1999): Isms and schisms: Healing the rift between the nature-society and the space-society traditions in human geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 89/1. 133–143.
- Harden, C. P. (2012): Framing and reframing questions of human-environment interactions. *Annals of the Association of American Geographers*, 102/4. 737–747.
- Harvey, D. (2011): Roepke Lecture in Economic Geography. Crises, Geographic Disruptions and the Uneven Development of Political Responses. *Economic Geography*, 87/1. 1–22.
- Hézser A. (1939): Az emberföldrajz módszere. *Földrajzi Közlemények*, LXVII. 159–176.
- Huntington, E. (1915): *Civilization and Climate*. Yale Univ. Press, New Haven.
- Huntington, E. (1922): *Principles of Human Geography*. Wiley, New York.
- Jackowski, A. (2014): Will Geography remain Geography? Pondering the State of Geography. *Geographia Polonica*, 87/2. 251–266.
- Johnston, R. (2005): Geography – Coming apart at the Seams? In: Castree, N.–Rogers, A.–Sherman, D. (eds) (2005): *Questioning Geography: Fundamental Debates*. Blackwell, Oxford. 9–25.
- Judkins, G.–Smith, M.–Keys, E. (2008): Determinism within human-environment research and the rediscovery of environmental causation. *The Geographical Journal*, 174/1. 17–29.
- Katona S. (1974): Az ember és környezete. *Földrajztudomány – Földrajztanítás*. Tankönyvkiadó, Budapest. 6.
- Kogutowicz K. (1939): A földrajz. *Földrajzi Közlemények*, LXVII. 375–379.

- Kovács Z. (2001): Társadalomföldrajzi kislexikon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Kőszegi M.–Bottlik Zs.–Telbisz T.–Mari L. (2015): Human-environment Relationships in Modern and Postmodern Geography. *Hungarian Geographical Bulletin*, 64/2. 87–99.
- Landes, D. (1998): *The Wealth and Poverty of the Nations. Why Some are So Rich and Some So Poor*. Norton, New York.
- Livingstone, D. N. (1992): *The Geographical Tradition*. Blackwell, Oxford.
- Mendöl T. (1932): *Táj és ember*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 80.
- Mészáros R. (2014): Az interdiszciplinaritás néhány földrajzi összefüggése. *Földrajzi Közlemények*, 138/4., 335–340.
- Pitman, A. J. (2005): The Role of Physical Geography in Earth System Science. *Geoforum*, 36. 132–148.
- Prinz Gy. (1942): *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadó, Budapest. 272.
- Radcliffe, S. A.–Watson, E.–Simmons, I.–Fernández-Armesto, F.–Sluyter, A. (2010): Environmentalist thinking and/in geography. *Progress in Human Geography*, 34/1. 98–116.
- Rónai A. (1948): *Fejezetek a politikai földrajzból*. Püski, Budapest. 167.
- Sluyter, A. (2003): Neo-environmental determinism, intellectual damage control, and nature/society science. *Antipode*, 35/4. 813–817.
- Strömpl G. (1921): A geográfia mibenléte. *Földrajzi Közlemények*, XLIX. 100–105.
- Sztálin, J. V. (1950): *A dialektikus és történelmi materializmusról. A leninizmus kérdései*. Szikra, Budapest.
- Teleki P. (1917): *A földrajzi gondolat története*. Kilián Frigyes utóda, Budapest.
- Tóth J. (2010): A geográfia alapkérdései. In: Tóth J. (szerk.): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 54–62.
- Zimmerer, K. S. (2010): Retrospective on Nature-Society Geographies. *Annals AAG*, 100/5. 1076–1094.

A regionális földrajz helye a geográfiában*

„Minden előrelátás csak úgy lehetséges, ha azon tárgynak, mellyel foglalkozunk, jelen helyzetét ismerjük, s ismerjük az utat, melyen e helyzetbe jutott”.

(Eötvös József: Gondolatok)

A REGIONÁLIS FÖLDRAJZ FELADATA, TAGOLÓDÁSA ÉS KAPCSOLATA A GEOGRÁFIA TÖBBI ÁGÁVAL

Földünk természeti és társadalmi-gazdasági szempontból elkülönülő, konzisztens szerkezetű térbeli egységeinek sokoldalú vizsgálata és jellemzése a geográfiának kezdettől fogva egyik legsajátosabb feladata. A *regionális földrajz* hagyományosan valamennyi lényeges téralkotó tényező és folyamat egymásra hatását hivatott feltárni, leírni, magyarázni és értékelni. Ez a rendkívül sokszínű tudományág roppant gazdag ismeretanyagot ölel fel: alapos természeti, társadalmi, gazdasági és műszaki információk széles körére épül. Alapvető feladatai közé tartozik, hogy meghatározza a földrajzi környezet sajátos térbeli egységei (régiói) közötti különbségeket, valamint feltárja a közös vonásokat, ami összehasonlító, típusalkotó elemzést igényel. A geográfia kettős – természet- és társadalomtudományi – kötődésének megfelelően újabban a regionális földrajzi vizsgálatok szempontjai is gyakran kettéválnak, és más-más térszerkezeti egységek kereteihez igazodnak.

A geográfia tárgyát – a földrajzi burok térbeli szerkezetére, belső folyamataira és kölcsönhatásaira vonatkozó ismereteket – már a tudomány ókori művelői is eltérő szemlélettel és módszerekkel közelítették meg. A nagy görög természetbölcselek – Püthagorász, Parmenidész, Platón, Arisztotelész – a még gyér és pontatlan megfigyeléseket általánosítva, olykor magyarázva páratlan intuícióval törekedtek *egységes*

* Első közlés: Probáld: A regionális földrajz helye a geográfiában. Háttérvázlat. In: Nemes Nagy (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány. Tudományelméleti tanulmányok*. 74. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 1995. 35–62. Regionális tudományi tanulmányok. 2.

világkép megalkotására. E tudománytörténeti vonulat betetőzését Földünk megismerése szempontjából *Eratoszthenész* munkássága jelentette a Kr. e. 3. században. Az alexandriai tudós eredeti módszerrel határozta meg a gömb alakú Föld méretét, töredékesen fennmaradt fő művének címével (*Geographia*) pedig tudományunk névadójává lett. Eratoszthenész részletesen foglalkozott a tengerek és a szárazulatok eloszlásával, jellemezte a lakott és ismert terület – az oikumené – határait és tagolódását, leírta és magyarázta az éghajlat övezetes rendjét, vagyis az *általános földrajz* anyagának első összefoglalását adta.

A messzi partokra kalandozó görög hajósok és kereskedők gyarapodó ismereteit, az idegen tájakról, népekről, országokról és városokról felhalmozott tudást a *leíró földrajz* művelői – Hekatáiosz, majd a történetíró és világutazó Hérodotosz – foglalták írásba. A geográfia e vonulatának csúcspontját a Kr. u. 1. század elején *Sztrabón* monumentális műve jelentette, amelynek 17 kötetében irodalmi forrásművek és saját utazásai alapján összefoglalta s *területileg rendszerezte* korának történelmi és földrajzi ismeretanyagát. Sztrabón nagy hatású *Geographikája* – amely a római államférfiak, hivatalnokok és hadvezérek gyakorlati használatára íródott – joggal nevezhető az *alkalmazás* céljait szem előtt tartó *regionális földrajz* előfutárának.

A sztrabóni antik hagyományt elevenítették fel és fejlesztették tovább jó megfigyelésekben bővelkedő enciklopédikus leírásaikkal a középkori *arab utazók* (Maszúdi, Ibn Battuta, Idriszi). A 15–17. század *nagy felfedezései* új távlatokat nyitottak a földrajztudomány előtt, amelynek központja ismét Európába helyeződött át. A geográfusokra hárult a feladat, hogy feltérképezzék, számba vegyék, és a tengerészek, kereskedők, gyarmatosítók igényei szerint összefoglalják mindazt, amit az újonnan felfedezett és birtokba vett területekről tudniuk érdemes. Így születtek meg az újkor hajnalának jellegzetes *kozmoográfiai és földleírásai*. Messze kiemelkedik közülük a német *Varenius* (1622–1650) munkája (*Geographia generalis*, 1650), amelyben a Földre vonatkozó egyetemes törvényszerűségeket tárgyalja, néhol már egészen modern szemlélettel írja le a természeti és társadalmi jelenségeket, sőt az oksági elv alkalmazásával magyarázatukat is megkísérli. Varenius elsőként tett különbséget a fő művében kifejtett *általános földrajz* és az egyes országok, helyek sajátosságainak leírására hivatott „*speciális földrajz*” között.

A 19. század első felében tudományunk gyors fejlődése a szellemóriás, *Alexander Humboldt* (1769–1859) és a hangyaszorgalmú tudós, *Carl Ritter* (1779–1859) nevével forrt össze. Humboldt fő műve, a „*Kosmos*” a lassanként szétváló, önálló útra lépő földtudományok eredményeit foglalta szintézisbe. Kifejtette: a földi jelenségeket és folyamatokat ok-okozati összefüggések és kölcsönhatások kapcsolják össze egymással; bolygónk valamennyi szférája *organikus egész*et alkot. Humboldt az összehasonlító megfigyelésekre, kísérletekre és térképfeldolgozásokra épülő, tudományos módszerekkel dolgozó *általános természetföldrajz* megalapítója; írt azonban kitűnő *táj- és országjellemezéseket* is, amelyekben a társadalom élete és gazdálkodása is benne foglaltatik. Ritter a természetnek a társadalomra (történelemre) gyakorolt hatását állította érdeklődésének középpontjába. Erőltetett, sokszor naiv magyarázatai fölött hamar eljárt az idő, ám

a természeti környezetnek meghatározó szerepet tulajdonító *determinista szemlélet* egy évszázadon át eleven maradt. Részben a ritteri örökséghez nyúlt vissza az a jóval korszerűbb *társadalomföldrajz* (emberföldrajz) is, amely *Friedrich Ratzel* (1844–1904) munkáiban a *természeti geográfia* új ágaként lépett színre. Bár a 19. század földrajzi szakirodalmá még tömegével ontotta a tényeket és adatokat halmozó, pusztán leíró jellegű szürke „*államisméket*”, a fokozatosan *differentiálódó egyetemes földrajz* legtöbb ágába már behatolt a természettudományok vívmányaiból eredő modern szemlélet.

A századfordulón *Vidal de la Blache* (1845–1918) munkássága újabb mérőföldkő a földrajz-tudomány történetében. A francia geográfus Ratzellel szemben azt vallotta: az általános földrajzi törvényszerűségek leszűrését egy-egy *tájra* összpontosító kutatások egész sorának, a természet és társadalom sokoldalú kapcsolatára irányuló temérdek vizsgálatnak kell megelőznie. Vidal de la Blache, majd *Alfred Hettner* (1859–1941) nyomán az általános földrajzzal szemben fokozatosan a regionális – tájöldrajzi – kutatások kerültek előtérbe. A táj fogalma¹ lehetőséget kínált a földrajztudomány tárgy szerinti lehatárolására, és a különböző szintű területi egységek minél teljesebb szintézisre törekvő vizsgálata a geográfia központi problémakörévé vált. Hettner vagy Teleki (1932) általános földrajza is jórészt az összehasonlító *regionális geográfia* elemeiből épült fel. A földrajz tudományrendszertani tagolódása egyre inkább az így kialakult – a szintézis irányába mutató – hierarchikus rendet tükrözte.

A legszélsőségesebb álláspontot képviselő Granö (1929) „tisztá” geográfiájában az általános földrajz már nem is kapott helyet. Ugyancsak az ágazati kutatások különválását, a szomszéd tudományokhoz való csatlakozását prognosztizálta Carol (1961). Passarge (1929) felosztásában a természetföldrajzi részdiszciplínákat az összehasonlító tájisme fogta egységbe, a *betetőzést* pedig a társadalmi-gazdasági-kulturális tényezőket is integráló regionális földrajz (*Länderkunde*)² jelentette. Hasonló logikát követett

1 A táj Vidal de la Blache és Hettner felfogásában természeti és társadalmi-gazdasági elemeket is magában foglalt. A Szovjetunióban az 50-es években lezajlott viták a tájat egyértelműen természetföldrajzi kategóriává minősítették. Ez a felfogás a német nyelvterületen, valamint – egyebek közt – hazánkban is uralkodóvá lett. Pécsi (1972) korszerű meghatározása az emberi tevékenység hatását is, az emberi munka tárgyiasult elemeit is a tájtényezők sorába iktatva újból természeti és társadalomtörténeti kategóriának tekintti a tájat. Marosi (1981) definíciója szerint a földrajzi táj „a térnek olyan... többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik. Bár arculata az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását, tevékenységét is tükrözi... de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége”.

2 A „*Länderkunde*” szó alapját képező „*Land*” a német nyelvben nemcsak országot, hanem több tájból álló, a közös történelmi-politikai-kulturális fejlődés szálaival összefűzött, egyedi vonásokkal bíró vidéket, térséget, régiót is jelent. Az elavult szemlélet bélyegét magán viselő *Länderkunde* kifejezést újabban kezdi felváltani a „*regionale Geographie*” (lásd Diercke: *Wörterbuch der allgemeinen Geographie*. Braunschweig, 1987). Ebbe az irányba hat, hogy az angol nyelvben a „*Landschaft*” (táj) és a *Land* (térség) fogalmának leginkább a *region*, a *Landschafts-*, *Landes-* és *Länderkunde* fogalmának pedig a *regional geography* felel meg. Hazánkban a regionális földrajz fogalma először a század elején bukkant fel a *Révai Nagy Lexikon* Cholnoky Jenő által írt szócikkében, ahol az általános földrajzzal egyenrangú leíró földrajz korszerűbb szinonimájaként szerepelt.

Bobek (1957–1970) rendszere, csakhogy ebben már az elemi komplexumok vizsgálata hivatott társadalomföldrajzi ágazatok is helyet kaptak. Bobek az elemi ágazatok és a tájföldrajz nomotetikus³ jellegét a legbonyolultabb komplexumokra irányuló regionális földrajz *idiografikus*⁴ módszerével állította szembe. Ettől már nem annyira koncepciójában, mint inkább csak részletességében tér el Uhlig (1970) alaposan kimunkált tudományrendszertani felosztása. Sok tekintetben analóg módon Zsekulin (1987) a földrajztudomány négy strukturális szintjét különbözteti meg: a differenciált (ágazati) szint fölött a *szintézist*, majd az *integrációt* képviselő fokozatok következnek, a piramis csúcsán pedig a tudományelméleti kérdésekkel foglalkozó metageográfia áll.

Az általános és a regionális földrajz viszonyát a rendszerelmélet alapján egészen más oldalról világítja meg Wirth (1978–1979). A *regionális földrajz* – valamely térbeli rendszer számtalan jellemvonása, külső és belső összefüggése közül a lényegeseket kiemelve – a *valóság egyszerűsítésével s meghatározott célú leképezésével a modellalkotás és absztrakció első lépcsőfokát jelenti*. A konkrét helyektől s azok egyedi vonásaitól való teljes elvonatkoztatás és a további egyszerűsítés útján haladva az *általános földrajz* képviseli a második fokozatot. Az általános rendszerelmélet jegyében fogant, minden konkrét tartalomtól független absztrakt modellek az *elméleti földrajz* tárgyát képeznék. A modellalkotás és az absztrakció különböző szintjeit nem lehet fontossági rangsorba állítani; ennek megfelelően Wirth tudományrendszertani beosztása az elméleti és a regionális földrajz, valamint az ágazati alrendszerekre tagolódo általános földrajz között *mellérendeltségi viszonyt* mutat.

A regionális földrajz *belső tagolódásáról* alkotott nézetek úgyszintén eltérőek, s a tudomány fejlődése nyomán is sokat változtak. Az egységes geográfia, kiváltképp pedig a teljes értékű szintézis feladatának szemszögéből bármiféle felosztás értelmetlennek tűnt. Amint Fodor Ferenc (1933) megfogalmazta: „A leíró földrajz nem lehet fizikai vagy emberföldrajz, hanem csak az illető táj teljes életét feltáró leírás”. A tudományterület elkerülhetetlen belső differenciálódása azonban rövidesen háttérbe szorította ezt a sokak által ma is osztott felfogást. Schmithüsen (1970) sajátos terminológiával dolgozó tudományrendszertana a regionális és az általános földrajz határterületén az *összehasonlító regionális földrajz*, a regionális és ágazati földrajz érintkezésének vonalán pedig az *ágazati regionális földrajz* kialakulását regisztrálta. Az ágazati szemlélet és módszerek kisebb-nagyobb mértékben már régen benyomultak a regionális földrajzba, és ennek nyomán a kétféle megközelítés *számos kombinációja* jött létre (Minshull 1967), noha ezt az amúgy is bonyolult rendszertani felosztások egyáltalán nem, vagy csak legfőbb vonalaikban (regionális természeti vs. társadalmi-gazdasági földrajz) juttatták kifejezésre. A század közepére kirajzolódtott fő törésvonalat pontosan világította meg Mendöl Tibor (1951): „Míg a polgári leíró földrajz legszűkebb és legtágabb regionális kereteiben is *együttesen* szemléli a természeti és társadalmi jelenségeket, a marxista tudomány *elkülöníti* a kisebb vagy nagyobb természeti

3 A neokantiánus filozófiai iskola vizsgálati módszerük szerint nomotetikus (az általánosat, az ismétlődőt, a törvényszerűt kutató) és

4 idiografikus (a speciális egyedi jelenségek leírására korlátozódó) tudományokat különböztetett meg. Az előbbiekre körébe főként természettudományok, az utóbbiak közé társadalomtudományok tartoznak.

tes tájak, zónák és világrészek *leíró természeti földrajzát* a rajonok, államok és államcsoportok leíró *társadalmi-gazdasági földrajzától*. A „polgári” és „marxista” földrajztudomány illetén szembeállításai mai szemmel nézve persze mesterkéltnek hat, a geográfia egységének (monizmus) vagy kettős voltának (dualizmusának) kérdésében pedig amúgy sem volt teljes és őszinte egyetértés egyik oldalon sem. Miután azonban a tudomány – mint a természet, a társadalom és a gondolkodás objektív törvényszerűségeiről szerzett igazolható ismeretek rendszere – lényegében egységes egészet alkot, amelyen belül merev határok amúgy sem húzhatók, *a geográfiai monizmus vagy dualizmus hajdan sok vitát kavart kérdése ma már másodrangúnak tűnik*.

A természet- és társadalomtudományi alapokon nyugvó földrajz ismeretelméleti szempontokkal – a közös tárgy hiányával és a specifikus törvényszerűségek eltérő jellegével – indokolt és dogmatikus módon ideológiai tétellé emelt merev kettéválasztása főként a Szovjetunóban vált hosszú időre uralkodóvá.⁵ A dualista fel fogás híveinek jelentős része a terület-, illetve országjellemzést csakis elkülönült (természet-, illetve gazdaságföldrajzi) keretekben tartotta megvalósíthatónak, míg mások – a magasabb fokú szintézis iránti társadalmi igényt felismerve – amellett érveltek, hogy a két különböző diszciplína komplex feladatok megoldása érdekében együttműködhet vagy egyesíthető. Baranszkij (1946) sokat idézett és a *Nagy Szovjet Enciklopédia* „földrajz” címszavában is tükröződő megállapítása, mely szerint a terület-, illetve országjellemzés (sztránovegyenyije)⁶ „csupán valamely meghatározott területre vonatkozó sokoldalú ismeretek egyesítésének szervezeti formája”, voltaképpen kompromisszumos formulát jelentett. Természet és társadalom abszolutizált szembeállításai mindenképp hátráltatta a szintetizáló regionális földrajzi irányzat – s általában a geográfia – fejlődését. A komplex országjellemzés a Szovjetunióban hosszú időn át „elméleti tilalom” alá esett, és az ilyen irányú „engedélyezett” szakirodalmi munkák tudományos voltát tagadták (Anucsin 1981; Jefremov 1987).

Az ideológiai kényszer hatása alatt vergődő szovjet geográfia belső dilemmáját kitűnően tükrözi Kalesnik (1981) tanulmánya. Kalesnik rendszertanában élesen elkülönülnek a természetföldrajzi tudományok (köztük a regionális természetföldrajz), valamint a társadalomföldrajzi tudományok (köztük a regionális gazdaságföldrajz). A földrajztudományok harmadik ágát a kartográfia, a negyediket pedig az alkalmazott jellegű „kombinált” diszciplínák alkotják; ez utóbbiak közt a katonai és az orvosföldrajzzal egy sorban jelenik meg a komplex regionális földrajz. Kalesnik

5 A társadalmi-gazdasági, valamint a természeti földrajz teljes különválasztásának metodológiai és epistemológiai érveit Angliában Kimble (1951) is fölhasználta a regionális geográfia ellen intézett támadásában; ott a vita Minshull (1967) részletes cáfolatával elvi síkon lényegében lezárult, az NSZK-ban viszont csaknem ugyanakkor Bartels (1968) újból fellobbantotta. A földrajztudomány néhány államban – például Svédországban és Hollandiában – már korábban de facto minden szinten kettészakadt, az USA-ban pedig a természetföldrajz elsoványodása, háttérbe szorítása tette majdnem „egységessé” a földrajzt.

6 Az orosz „sztrana” szónak kétféle jelentése van: természetföldrajzi nagytáj vagy szuverén állam (ország).

ugyane tanulmány második részében – saját rendszertani felosztásával szöges ellenében – azt fejtegeti, hogy „a regionális földrajz az a tudományág, melyet a geográfia egész fejlődése az átfogó szintézisre predesztinált”, és kétféle bontása teljesen értelmetlen lenne, gyakorlatilag a természeti és a gazdasági földrajzon belül folyó regionális kutatások megkettőzését jelentené. A valóságban azonban a szovjet regionális természeti és társadalmi-gazdasági földrajz minden szinten – az iskolai oktatásban is – különvált egymástól. Bár Geraszimov (1976) és Klimov (1976–1977) a komplex országjellemzés tantervi visszaállítását ismételten szorgalmazta, e téren még az 1985. évi tanügyi reform sem hozott érdemi változást.

Szovjet mintára a „szocialista tábor” többi országának szakirodalmában is évtizedeken át úgyszólván kötelező lett a geográfia kettészakítása, a természeti és gazdasági földrajz éles tudományrendszertani elhatárolása (lásd például Bernát 1978; Marosi 1981). Ezzel szemben a MTA Elnökségének megbízásából a Földrajzi Tudományos Bizottság által készített és több fórumon megvitatott, tíz kiemelkedő geográfusunk nevével fémjelzett elemző tanulmány – már tudatosan az egyes számot használva – „*A földrajztudomány helyzete*” címet viselte (*Földrajzi Közlemények*, 1986/3.). A geográfia egységének hangsúlyozása – amihez az ember és a természet közti kapcsolatok feltárásának sürgető igénye,⁷ valamint a *földrajzi környezet* új, komplex, rendszerelvű értelmezése (Pécsi 1979, 1980, 1984) érlelte meg a feltételeket – ismét kedvezőbb helyzetet teremtett a regionális földrajz műveléséhez, amely – legalább az oktatás-kozművelődés terén – mindig is összekötő kapcsot jelentett a geográfia különböző részterületei között.

A földrajztudomány *fundamentális egységét* demonstrálva, az *ágazati és a regionális szemlélet* viszonyát szellemesen és már a „kvantitatív forradalom” szellemében világította meg Berry (1964) tanulmánya, amelyben voltaképp Hettner (1927) és Hartshorne (1959) gondolatmenetét öntötte új formába. Berry *földrajzi adatmátrixának* oszlopvektorait egy-egy helyre (területi egységre) vonatkozó információk képezik, a sorokba pedig ugyanazon (ágazati) jellemzők különböző helyekre érvényes értékei rendeződnek. Egy-egy sorvektor információtartalma tehát valamilyen tematikus térképnek, az oszlopvektoroké pedig regionális leltárnak (adattárnak) felelnek meg. A földrajztudományi kutató munka különböző formái az adatmátrixon végzett eltérő műveletekre vezethetők vissza. Az ágazati geográfia területi egységek széles skáláján mozog, de a funkcionálisan összefüggő változók szűk körére terjed, és így alapját a mátrix sorvektorai képezik. Ezzel szemben a regionális földrajz egy-egy területi egység lényeges, sajátos belső összefüggéseit igyekszik megragad-

7 „A társadalom- és természetföldrajz további elkülönülése épp akkor gyöngytené fokozottan tudományunkat, amikor az (amerikai) társadalomnak a természeti környezet használatáról és rombolásáról képet adó szintetikus szemléletre van szüksége. A társadalomföldrajz művelői – filozófiai meggyőződésüktől függetlenül – képtelenek kielégíteni ezt az igényt természetföldrajzi látásmód híján, és ugyanez fordítva is igaz” – írja Abler (1993).

ni, tehát csupán egy vagy néhány oszlopvektorral, de a változók rendkívül széles körével dolgozik. Az oszlopvektorok párhuzamos vizsgálata vezet el az összehasonlító regionális földrajzhoz, a teljes adatmátrixon belül elkülöníthető boksok (szubmátrixok) pedig valamely körülhatárolt térség ágazati tanulmányozásának bázisát képezik. Harmadik dimenzió bekapcsolásával az *időben* lezajló változások, folyamatok szintén bevonhatók a kutatás körébe.

A regionális és az ágazati geográfia közötti látszólagos ellentmondás teljes mértékben áthidalható a földrajzi valóság *rendszerelvű megközelítése* alapján. Ennek gondolatát először Ackerman (1953) vetette fel, legújabbán pedig – a regionális földrajz szemszögéből – Nir (1987, 1990) fejtette ki. Nir megállapításainak lényege – ami egyébiránt Pécsi (1979) alapvető tanulmányában is elvileg benne foglaltatik –, hogy a komplex regionális egységek keretében a különböző ágazatok alrendszereknek tekinthetők. Valamely területi egység meghatározott ágazata – például Japán autóipara – egyszersmind eleme az illető ágazat globális rendszerének, példánkban a világ járműiparának is. A fentieket némiképp kiegészítve a következőképp összegezhetjük:

- a) A regionális földrajz a geográfián belül *relative* önálló, az általános és ágazati földrajzzal egyenrangú tudományág, melyet az átfogó szintézisre való törekvés jellemez. A *szintézis* nem csupán a részletek mechanikus összegzése; a végtelen számú egyedi és általános sajátosság közötti szelekciót, az irreleváns (a regionális rendszerre jellemző kölcsönhatásokban részt nem vevő, inaktív) tényezőktől⁸ való elvonatkoztatást is jelent, amelynek eredménye verbális (nyelvi) *modell megalkotása*. Több régió *összehasonlító* vizsgálata ugyancsak a *tipizálás*, valamint törvényszerűségek megállapítása és általánosabb érvényű modellek kidolgozása felé mutat. Viszont a földrajzi *összefüggések* szempontjából lényegtelen vonásokat sem mellőző puszta összegzés – mely a szomszéd tudományok eredményeinek gyakran öncélú átvételére is kiterjed – nem regionális földrajzi szintézist, hanem csak *tájékoztató leírást* eredményez; ez utóbbinak is lehetnek azonban fontos alkalmazott, praktikus funkciói.
- b) Az *ágazati és a regionális, az analitikus és a szintetikus megközelítés* a földrajztudományban *egyidejűleg van jelen*. A regionális földrajz széles körben felhasználja az ágazati kutatások eredményeit, épít az analitikus jellegű vizsgálatokra; ugyanakkor az ágazati földrajz a maga körében szintézisre törekszik, és gyakran alkalmazza a regionális módszert. Következésképpen az ágazati és a regionális földrajz között *számtalan átmenet* létezik, és határt vonni legfeljebb a domináns vonások alapján lehet.
- c) A *komplex regionális földrajz* alapvető tárgyát a természeti és társadalmi-gazdasági szférán belül, illetve ezek között mutatkozó összefüggések, kölcsönhatások képezik. Gyakorlati szempontból, illetve az alkalmazás célját figyelembe véve megvan azonban a létjogosultsága a *regionális természetföldrajzi és regionális társadalom-*

8 A teljes körű komplex földrajzi szintézis szempontjából irreleváns, a kölcsönhatásokban inaktív tényezőnek minősülhet például a földtörténeti múlt tektonikai fejlődésfolyamata vagy a feltáratlan, illetve kiaknáztatlan ásványvagyon.

illetve gazdaságföldrajzi alrendszerek külön-külön elemzésének is. Ezeknek is ki kell térniük a két alrendszer kölcsönhatásainak vizsgálatára,⁹ ugyanakkor mélyebben jellemezhetik az egyik alrendszer elemeinek – például a természeti tényezőknek – egymás közötti kapcsolatát. A szintézist megalapozó kutatások sorában külön hely illeti azokat az elemzéseket, amelyek csupán *két tényező* regionális összefüggéseit tárják fel. Több vonatkozásban is tudományrendszertani határesetet képeznek azok a munkák, amelyek meghatározott területet egyetlen (ágazati) szempontból vizsgálnak (például az Alföld településhálózata vagy a Bükk geomorfológiája).

A REGIONÁLIS FÖLDRAJZI KUTATÁSOK TÉRBELI EGYSÉGEI

A regionális geográfia tárgyát – amint az a tudományág nevében is kifejezésre jut – a földrajzi környezet meghatározott, időben is változó-formálódó komplex térbeli egységei (régiói) képezik. A régiók elhatárolásának és tipizálásának, valamint a különböző szempontú térfelosztások (tájbeosztás, rajonírozás) problémáinak bőséges szakirodalma van. A kérdés gazdaságföldrajzi vonatkozásait alaposan és tömören foglalta össze Bernát (1978). Az ennél általánosabb és átfogóbb társadalomszerveződési és elemzési szintek hierarchikus rendszeréről – amely a mikroterektől a lokális és regionális tereken keresztül az országok, országcsoportok makrotereiig terjed – újabb munkák is áttekintést adnak [Rechnitzer (szerk.) 1994]. A táj és a környezet fogalmának kapcsolatát, a különböző térkategóriák egymáshoz való viszonyát tisztázva a gyakran következtelen, nehezen áttekinthető terminológiákat Marosi (1981) foglalta egységes szemléleti keretbe. A külföldi munkák közül a természetföldrajzi táj kutatás fogalmainak rendszerezését és magyarázatát Neef et al. (1973), a különféle régiótípusok meghatározásának elvi és módszertani kérdéseit egyebek közt Wittlesey (1954), Minshull (1967) és Nir (1987, 1990) tárgyalta részletesen. A szerteágazó problémakörből az alábbiakban csupán vázlatosan emelünk ki néhány lényeges pontot:

- a) A csupán egy-egy természeti tényezővel, társadalmi jelenséggel vagy gazdasági ágazattal foglalkozó kutatások során is kirajzolódnak a vizsgált objektum *valóságos szerveződését tükröző, összefüggő térbeli egységek*. A *formális* (például éghajlati, talaj-, illetve növényföldrajzi, ipari, mezőgazdasági, fejlettségi, etnikai) *körzetek* alapját egy vagy több jellemvonásuk relatív *homogenitása*, illetve a szomszédos körzetektől való eltérése képezi. Ezzel szemben a heterogén részekből álló *funkcionális körzetek* egysége a kereteik közt zajló folyamatok, belső kapcsolatok és kölcsönhatások

9 Éppen e kölcsönhatások intenzitása teszi érthetővé, ha nem is okvetlen elfogadhatóvá, azt a sarkítva megfogalmazott álláspontot, amelyet többek között Stoddart (1987) képvisel: „Nem létezik olyasmi, mint Banglades társadalomföldrajzától elválasztott természetföldrajz, és még kevésbé képzelhető el ugyanez fordítva. A természeti környezettől elszakított társadalomföldrajz egyszerűen semmitmondó badarság”.

összetartó erejéből fakad. Jellegzetes típusuk a valamely központ köré szerveződő *vonzáskörzet*.¹⁰

- b) A *táj* ma már elsődlegesen *természetföldrajzi* meghatározottságú térkategóriát jelent, amely teljesen homogén helyek (geotópok) sejtjeiből épül fel, és határai viszonylag állandóak. A hierarchikus rendet alkotó, lényeges ismérvek alapján típusokba sorolható kis-, közép- és nagytájak, tájövek (övezetek) összefüggően lefedik az egész földfelszínt.
- c) A gazdaságföldrajzban az *országokon belüli* területi munkamegosztás rendszerének alapvető fontosságú elemei a különböző méretű és rangú térszerkezeti egységek (rajonok) hierarchiájának csúcán álló *komplex* (integráns) *gazdasági körzetek*. Ezek végső soron úgyszintén topikus alaptételemelekből (telephelyekből, településekből) épülnek fel, magasabb szinten pedig a természeti adottságok és a történelmi fejlődés során kialakult társadalmi feltételek, valamint a bonyolult – vertikális és horizontális – ágazati kapcsolatok talaján szerveződő, különböző szintű *területi-termelési komplexumokból* tevődnek össze. Határaik nem élesek és időben változók. Jellemzőjük a viszonylagos gazdasági *önállóság*, *sokoldalúság*, egyszersmind az országos, esetleg nemzetközi szempontból is számottevő *specializáció*, valamint a gazdasági tevékenység differenciált területi szerkezete (textúrája).
- d) A természeti és társadalmi-gazdasági jellemzők igen széles köre által meghatározott, strukturálisan viszonylag homogén térbeli egységekre Wittlessey a „compagne” elnevezést ajánlotta; ez a kifejezés azonban nem talált elfogadásra még a szaknyelvben sem. Nir *totális (komplex) földrajzi régióit* a nagyfokú homogenitáson kívül a környezeti rendszer elemei között mutatkozó sokrétű *kölcsönhatások összessége* jellemzi. A komplex földrajzi régiók és a lehető legtágabban értelmezett – tehát nem szűk ágazati vagy tervezési szempontok alapján meghatározott – integráns gazdasági körzetek lényegileg azonosak [vö. pl. Tóth (1988) négy magyarországi *régiója*]. Fontos vonása e régióknak, hogy társadalmuk összetartozása a *tudati szférában* is megjelenik, és e regionális identitásnak egyre jelentősebb kulturális, valamint politikai-érdekvérvényesítési vetülete van (*regionalizmus*).
- e) A regionális földrajz vizsgálódási szintje között már az ókorban, majd a 17–19. századi „államismék” egyedurialma idején is kitüntetett szerep jutott az *országoknak*,¹¹ mint politikai határoktól közrezárt területi egységeknek, melyek a társadalom szerveződésének, valamint az ember és környezete közötti sajátos „birtokviszonynak” (Marosi 1981) jól definiálható keretét alkotják. A nemzeti szuverenitás többé-kevésbé már anakronisztikus elve, a kormányzati döntések előkészítésének igényei és – gyakorlati

10 Az itt definiált „körzet” kifejezésnek a hazai szakirodalomban a különböző kutatók eltérő fogalomrendszerének, szemléletmódjának megfelelően egész sor szinonimája ismeretes, amelyek közül a régió a legelterjedtebb. Bár a kusza nevezéktanban aligha sikerül egyhamar rendet teremteni, a magunk részéről a régió fogalmát szívesebben vonatkoztatjuk a d) pontban tárgyalt komplex földrajzi egységekre.

11 A regionális földrajzi országjellemzés fontosságát mutatja, hogy az orosz és a német nyelvben a főként erre a szintre összpontosító kutatások, illetve művek külön elnevezést kaptak (sztránovegyenyije, illetve Länderkunde).

szempontból – a rendelkezésre álló statisztikai forrásanyagok ugyancsak kedveznek az országszintű regionális földrajzi kutatásoknak. A közgazdász Kuznets (1981) szerint a közös történelmi és kulturális örökség, valamint az egységes társadalmi berendezkedés és a kormányzati gazdaságpolitika széles hatósugara indokolja, hogy a különböző államokat a gazdasági növekedés feltételeinek elemzésekor is alapegységnek tekintjük.

- f) A gazdasági *világrendszer* kibontakozása, az új *globális problémák* megjelenése és az országok közötti interdependenciák erősödése újabban mind nagyobb figyelmet ébreszt a szuverén államok egész sorát magukban foglaló magasabb szintű regionális földrajzi egységek tanulmányozása iránt. Az országok egyre kevésbé vizsgálhatók önmagukban; földrajzi jellemzésük csak a világgazdasági rendszer keretében (Mesarovic–Pestel 1974) a *nagytérési összefüggések* feltárásával lehet teljes (Predöhl 1962; Zoltán 1984). Ez teszi szükségessé, hogy az ilyen léptékű vizsgálatok a korszerű regionális földrajzban központi helyet kapjanak (Johnston et al. 1990). Ekkor az egyes országok specifikus vonásaitól már el kell vonatkoztatni, ezeket legfeljebb az általános vonások különös megnyilvánulásaiként lehet tekintetbe venni; a csoportképzés, összevonás (aggregáció) és absztrakció e magasabb fokán az egyetemlegesen jellemző közös ismérvek kerülnek előtérbe.

Felmerül a kérdés, melyek azok a magasabb szintű, *komplex regionális földrajzi egységek*, amelyek természeti és társadalmi-gazdasági-kulturális jellemzőik nagyfokú egyezése, olykor pedig ezen túlmenően integrációs összefonódásuk alapján a világrendszer viszonylag homogén elemeinek tekinthetők. Kolb (1962) „*kultúrföldrészei*”¹² (Kulturerdteile, culture realms) – melyekből szinte minden későbbi tagolás levezethető – kvalitatíve kielégítik a fenti kritériumokat: szubkontinensnyi méretű területek, amelyek a természeti és a kulturális tényezők sajátos kapcsolata, valamint a történelmi fejlődés során kialakult jellegzetes szellemi örökség, társadalmi berendezkedés és gazdálkodási formák révén különülnek el egymástól. Obst (1965) *gazdaságföldrajzi nagytérsegei* (Grosswirtschaftsräume) csupán Dél- és Délkelet-Ázsia összevonásaival, valamint Latin-Amerika és Fekete-Afrika finomabb – kettős, illetve hármas – felosztásával térnek el Kolb régióitól. Broek nyomán Haggett (1972) a Szovjetunióon kívüli Európát bontja három részre. Az utóbbi évtizedben megjelent angol nyelvű társadalomföldrajzi művek (például Stanfield–Zimolzak 1990; English–Miller 1989; De Blij–Müller 1991) szintén 10–13 nagytérseget különböztetnek meg. (Némi bizonytalanság csak a Karib-térség esetleges különválasztásában, valamint Európa és Kelet-Ázsia politikai szempontú kettéosztásában mutatkozik, ám a „szocialista világrendszer” mesterséges határainak leomlása óta az utóbbi régiók alapvető egysége újból markánsabbá vált.)

A geográfusok konszenzusa – a Delphi-módszer analógiájára – aligha hagy kétséget az iránt, hogy a nagytérsegi felosztás valós, ámbar mennyiségileg nehezen megfogható alapokon nyugszik. Igazolja ezt a Római Klub számára készített má-

12 Nyugat-Európa, Kelet-Európa és a Szovjetunió, Angol-Amerika, Latin-Amerika, Kelet-Ázsia, Délkelet-Ázsia, Dél-Ázsia, Észak-Afrika és a Közel-Kelet, Fekete-Afrika, Ausztrália-Óceánia.

sodik jelentés is, amelynek egészen más tudományos háttérrel rendelkező szerzői (Mesarovic–Pestel 1974) a világrendszer regionális elemeit keresve a földrajz művelőivel csaknem azonos eredményre jutottak. Ebben a tanulmányban az országok csoportosításának alapjául a hagyományok, az életformák, a gazdasági fejlettség, a társadalmi berendezkedés és a jövő fő problémáinak hasonlósága szolgált. Mesarovic és Pestel a tíz régiót egyes problémák vizsgálatakor még nagyobb egységekbe vonta össze (fejlett tőkés országok, szocialista tömb, fejlődő országok); innen csupán egy lépés a mai világrendszerben meghatározó jelentőségű centrum-periféria – a Brandt-bizottság 1980. évi jelentése nyomán közkeletűvé vált, ám pontatlan kifejezéssel Észak-Dél – dichotómia, melynek alapját a *fejlettségi szint* különbségei képezik.

A világgazdaság fő hatásközpontjai (növekedési pólusai vagy magterületei) és a vonzáskörükbe tartozó, tőlük egyoldalúan függő, kevésbé fejlett félperiférikus és periférikus térségek *világgazdasági erőterekbe* rendeződnek. A jelenleg létező három hatalmas erőtér sok szempontból heterogén részeit a központhoz fűződő szoros kapcsolatok szervezik egésszé. Ezek az erőterek tekinthetők a világgazdaság legmagasabb rendű funkcionális – tehát nem a homogenitás, hanem a belső kölcsönhatások által meghatározott – regionális földrajzi egységeinek.

- g) A regionális kutatások tárgyat képező földrajzi egységek – mint komplex környezeti rendszerek – *hierarchikus rendjében* a különböző *aggregációs szinteknek* eltérő sajátosságaik vannak (Keeble 1976; Nemes Nagy 1987). Az országokon belüli régiókat nagyfokú *homogenitás* és *nyitottság* jellemzi. Az országok szintjének különös jelentőségét főként a társadalmi-gazdasági szférában mutatkozó *homogenitás* adja, amely a rendszer viszonylag erős *zárttságával* párosul; az államhatárok a munkaerő, a tőke, az áruk és az információk áramlásának útjába még ma is számottevő – noha időről időre és helyről helyre változó – akadályt gördítenek. Az integrációkat, országcsoportokat, nagytérségeket a homogenitás és a nyitottság egyre csökkenő mértéke jellemzi, a globális rendszert pedig gyakorlatilag teljesen zártnak tekintetjük.
- h) A különböző aggregációs szinteken más-más törvényszerűségek léteznek és hatnak, s ezek vizsgálata *más-más módszerek* alkalmazását követeli meg. A terepen végzett munka, az önálló megfigyelések, a helyszíni mérések és adatfelvételek jelentősége a kisebb térségek, illetve egyes tényezők beható tanulmányozására korlátozódik. Az országok vagy ennél magasabb szintű egységek komplex regionális földrajzi jellemzésében főként a geográfia és a társtudományok rendkívül szerteágazó *szakirodalmának* alapos ismeretére, rendszerezésére, valamint a *statisztikai adatok* összegyűjtésére és megfelelő szempontok alapján történő feldolgozására kell támaszkodni; ebben a tudományág valamennyi művelője egyetért¹³ (lásd Mendöl 1951;

13 Az írott forrásokra, illetve adatfeldolgozásokra épülő alkotó szintézis módszere egyébiránt korántsem csupán a regionális földrajzra, hanem a társadalomtudományok igen széles körére, egyebek közt a történelemszaki munkájára is jellemző. Annál meglepőbb, mennyire elterjedt a geográfusok körében e tevékenység ignorálása, vagy legalább „tudományos” voltának megkérdőjelezése.

Anucsin 1966; Minshull 1967; Uhlig 1970; Hart 1982). Az országok és nagyterületek regionális kutatása gyakorlatilag könnyebben megoldható *csoport- (team-) munka* révén, és a különböző ágazati szakterületek művelőinek szervezett együttműködését, esetleg más tudományok képviselőinek részvételét is szükségessé teszi. Ez az együttműködés és az interdiszciplináris módszerek alkalmazása azonban nem indokolja, hogy a komplex ország-, illetve területjellemzést a geográfiától független tevékenységként, valamiféle új tudományként fogjuk fel, amint azt Bahrenberg (1972) vagy Kates (1987) indítványozta.

A REGIONÁLIS FÖLDRAJZ HELYE A GEOGRÁFIA FŐ IRÁNYZATAI KÖZÖTT

A különböző tudományterületeken folyó tevékenységet nem csupán a kutatás tárgya és metodikája határozza meg, hanem az adott tudomány *tradíciói*, egymással olykor harcban álló vagy egymást szervesen kiegészítő *irányzatai*, iskolateremtő egyéniségei is befolyásolják. Pattison (1964) az angolszász szakirodalomban sokat idézett tanulmánya négy olyan hagyományt (irányzatot) különböztet meg, amelyek a 19. századtól kialakuló modern geográfia történetét végigkísérik. Az első, teljes mértékben természettudományi tradíció a humboldti egyetemes *földtudományból* vezethető le. Miután azonban a különböző földtudományok rendre önállósultak, a geográfián belül ez az elméleti-szellemi örökség – mely leginkább a „tisztá” geomorfológiában maradt fenn – már nem elég erős ahhoz, hogy külön irányzatként jegyezzük (Kates 1987).

A Pattison által felsorolt további három „hagyomány” – avagy, mint Haggett (1972) fogalmaz: „megközelítési mód” – lényegében megfelel annak a három alapvető irányzatnak, melyről a hazai szakirodalomban Kovács (1966) adott tömör jellemzést. A *kapcsolattudományi irányzat* („man-land tradition”) szerint a földrajz központi feladata a természet és a társadalom közötti kapcsolatok, kölcsönhatások vizsgálata.¹⁴ E kérdéskört a múlt század folyamán Ritter, majd Ratzel munkássága helyezte a geográfia centrumába, ám a *determinista felfogás* tartós dominanciája – mely a 20. század elején Huntington szélsőséges *environmentalizmusában* tetőzött – megfosztotta tudományos hitelétől az irányzatot, sőt az Egyesült Államokban a természetföldrajz elsoványodásához, teljes háttérbe szorításához vezetett. A természeti tényezők társadalmi jelentőségét eltúlzó, abszolutizáló *földrajzi determinizmus* és a sztálini Szovjetunióban megfogalmazott, vele szögesen ellentétes, de nem kevésbé tudománytalan geográfiai nihilizmus rengeteget ártott az egész földrajztudománynak. Pedig a kapcsolattudományi irányzat hosszas tévelygése elkerülhető lett

¹⁴ Ez a feladat nem következik szükségszerűen a geográfia tudományrendszertani helyéből, mint azt Fodor (1933) tettele, midőn így fogalmazott: „A földrajz sem tisztán a természettudományok, sem a szellemi tudományok csoportjába nem sorolható, hanem tudománycsoportok közötti helyet foglal el, vagyis kapcsolattudomány”.

volna, hiszen Vidal de la Blache *posszibilista felfogása* – melynek lényege, hogy a társadalom kulturális fejlettségi szintjétől függ, mit és mennyit hasznosít a természet által kínált számtalan lehetőségből – reális alapot nyújtott természet és társadalom viszonyának objektív megközelítéséhez. Az orosz Vojejkov, a német Schlüter és a francia Brunhes már a századelőn vizsgálat tárgyává tették a társadalomnak a természetre gyakorolt hatását is, és számba vették a környezetrombolás temérdek káros következményét; úttörő munkáik azonban szinte teljesen feledésbe merültek. A környezeti világválság nyomán csak az elmúlt három évtizedben vált általánossá a felismerés: természet és társadalom nem állítható szembe egymással, hanem egyazon rendszer interdependens elemeiként értelmezhetők. Az új szemléletű, új társadalmi igényektől ösztönzött kapcsolattudományi irányzat így ismét a *geográfia központi áramlatává* lett.

A *tértudományi irányzat*¹⁵ („spatial tradition”) szerint a földrajztudomány a dolgok, jelenségek térbeli elterjedésének, elhelyezkedésének, megoszlásának, elrendeződésének, mozgásának tanulmányozására hivatott. Az irányzat Hettner (1927) tudományrendszer-tanán és a kanti filozófiában gyökerező térelméleten alapul. Hettner megkülönböztette a teoretikus és az empirikus tudományokat; az utóbbiak szerinte szisztematikus, kronologikus és chorologikus tudományokra oszlanak. A földrajz metodológiai megközelítésben chorologikus (tér-) tudomány, szemben például az idő központi kategóriájára támaszkodó történelemmel. Tárgya nem egyszerűen az üres tartályként értelmezett tér, hanem a *dolgokkal kitöltött* tér (dinglich erfüllter Raum), még közelebbről pedig a földfelszín tanulmányozása, a természeti tényezők és az emberi tevékenység sajátos kölcsönhatásából kialakult *tájak* karakterének, lényegének a megragadása. Hettner koncepciójában tehát összefonódik a geográfia három – egymást inkább kiegészítő, mintsem kizáró – hagyománya: a kapcsolat- és a tértudományi felfogás, valamint a Vidal de la Blache, majd Hettner és követői által a geográfiai kutatások tengelyébe állított regionális (táj-¹⁶) irányzat.

A *regionális irányzat* („area studies tradition”) a földrajz lényegét, sajátos tárgyát a többé-kevésbé homogén *térbeli egységek* – tájak, körzetek, régiók, országok, nagytérségek – minél teljesebb körű vizsgálatában látja. Összecseng ez Hettnernek a múlt század végétől több ízben kifejtett és évtizedeken át elfogadott nézetével, amely szerint a leíró földrajz (Länderkunde) „a *geográfia koronája*”, betetőzése, s hozzá képest az általános és ágazati földrajz csupán bevezető, előkészítő szerepet tölt be. A regionális irányzat századunk 50-es, 60-as évtizedéig megőrizte egyeduralmát. A Neef (1956, 1967) által megfogalmazott három geográfiai alaptétel egyike az ún. *tájaxióma*: „A földfelszín valamely helyén egyidejűleg előforduló tárgyakat, illetve jelenségeket sokrétű interdependencia fűzi össze; a térbeli társulás tartalmát kölcsönös kapcsolatok és kölcsönhatások képezik. A földrajz az egyetlen

15 Kovács az „elterjedéstani irányzat” kifejezést használja, amely eredetileg Ratzeltől származik. A földrajznak pusztán elterjedéstanként való felfogását azonban tudományelméleti alapon már Hettner (1905) és Teleki Pál (1917) is elutasította.

16 A megszokott és Kovács (1966) által is alkalmazott „tájiskola” megjelölés azért nem szerencsés, mert a táj fogalma az elmúlt évtizedek során tisztán természetföldrajzi kategóriaként ment át a köztudatba.

tudomány, amely ezeket az összefüggéseket vizsgálja”. Az idézett alaptétel egyrészt rávilágít arra, hogy a regionális és a kapcsolattudományi irányzat ugyanazon érem két oldalát jelenti (ti. természet és társadalom kölcsönhatásai konkrét térbeli egységek keretei közt nyilvánulnak meg), másrészt pedig a chorológiai koncepcióval szemben a földrajz önálló *tárgy szerinti* meghatározását adja. Amint azt Teleki (1917) fél évszázaddal korábban írta: a földrajznak „a táj szervességeiben, *individualitásában, egyszerűségének értékében* sajátos tárgya van”. A tájak, régiók, térségek egyedi, egyszeri, sehol másutt nem ismétlődő, kivételes jellegének szinte minden definícióban visszatérő túlhangsúlyozása és az idiografikus módszer egyoldalú kiemelése a század közepén előbb az Egyesült Államokban, majd az amerikai gondolkodás nyomdokain járó európai országokban is tudományelméleti támadások keresztüztébe sodorta és rövidebb-hosszabb időre periférikus helyzetbe szorította az erősen leíró jellegű, sablonokba merevedett regionális földrajzot.

Amikor a Rickert és Windelband nevével fémjelzett neokantiánus filozófiai iskola a múlt század végén idiografikus vagy nomotetikus vizsgálódási módszerük szerint sorolta két csoportba a tudományokat, ez még nem jelentett értékítéletet. Minthogy azonban a nomotetikus kategóriába jobbra „kemény” természettudományok kerültek, a beosztás az amerikai tudományos közgondolkodásban idővel már önmagában is bizonyos rangsort fejezett ki.¹⁷ Eredetileg szintén német földről indult, de a század derekán az Egyesült Államokban különösen kedvező fogadtatásra talált a *neopozitívizmus* ismeretelmélete, amely abszolutizálta az egzakt természettudományos metodológiát, a képletekbe foglalható törvényeket, a merev logikai szabályokat. Ami nem fért el e rendszer korlátaiban, azt egyszerűen *tudománytalannak* bélyegezte, és eközben teljesen figyelmen kívül hagyta, hogy a módszertani szigor elvei nem vonatkoztathatók el a vizsgálat tárgyától.¹⁸ A „kvantitatív forradalom”, a matematikai módszerek gyors terjedése ugyancsak erősítette ezt az irányzatot, mely hajlamos volt az egyedi sajátosságokat az absztrakt modellek és törvényszerűségek szempontjából megfoghatatlan vagy közömbös, következésképp lényegtelen „háttérzajnak” tekinteni. E tudományelméleti és metodológiai fejlemények teszik érthetővé azt a széles körű visszhangot, amelyet Schaefer (1953) a regionális földrajz ellen indított támadásával váltott ki, midőn az egyedi, a sajátos tényekre és jelenségekre fordított figyelmet („exceptionalism”) összeegyeztethetetlennek ítélte a tudományos módszerrel. A tudományelméleti kérdések iránt fogékony geográfusok egész sora – köztük Harvey (1969) és az NSZK-ban a heves „Länderkunde-vitát” kirobbantó Bartels (1968) – abszolút elsőbbséget tulajdonított az általános törvények, modellek, elméletek kidolgozásának és

17 Jellemző, hogy az angol „science” szó szűkebb, köznapi értelemben, jelző nélkül természettudományt jelent.

18 A neopozitívizmus – mint azt Elekes (1975) részletesen elemzi – súlyos károkat okozott a történettudomány megítélésében és fejlődésében is. A földrajzot természettudományos öröksége még érzékenyebbé tette a logikai pozitívizmus dogmaival szemben. Guelke (1977), Stewig (1981) és Henkel (1985) joggal panaszkodik: a geográfusok tudományfogalma túl szűk, és szcientista felfogásukkal kritikátlanul igazodtak a természettudomány episztemológiájához.

alkalmazásának, s a hagyományos regionális földrajz elvetését, a teljes paradigmaváltást szorgalmazta.¹⁹

Az új paradigma pedig nem volt más, mint a korszerű köntösben megjelenő *térttudományi irányzat*. Schaefer (1953) hangsúlyozta: „A földrajznak nem annyira magukra a jelenségekre, mint inkább azok térbeli elrendeződésére kell összpontosítania figyelmét. A térbeli kapcsolatok a lényegesek a geográfia számára, semmi egyéb”. Berry (1954) szerint „a geográfus szempontjából alapvető fogalmak és folyamatok a térbeli rendre, a térbeli integrációra, a térbeli kölcsönhatásokra és szerveződésre, a térbeli folyamatokra vonatkoznak”. Berry ekkor még szentelt fél mondatot a földrajz tárgyának is („a világméretű ökoszisztéma, melynek domináns része az ember”), később azonban ő és követői már ezt a bizonytalan utalást is elhagyták, és definícióikban a földrajz „a társadalom térbeli szerveződésének” vagy egyszerűen „a térbeli szerveződésnek” (spatial organization) a tudományává lett. Az amerikai geográfusok korábban jellemző regionális és ágazati specializációját egy-egy témára és egy-egy módszerre való szűk szakosodás, továbbá a regionális földrajzi ismeretek teljes mellőzése váltotta fel (Abler 1993).

A tértudományi paradigma az Egyesült Államok után a legátütőbb sikert az NSZK-ban aratta, ahol a 70-es években még az oktatásból is száműzték a regionális földrajzot. Annál szembetűnőbb, hogy újabban a „spatializmus” egykori élharcosai is kénytelenek őszintén elismerni koncepciójuk csődjét (Abler 1993),²⁰ és ha elméleti fenntartásaikhoz valamelyest ragaszkodnak is, mindenképp kiemelik a regionális földrajznak az oktatás és képzés valamennyi szintjén betöltött pótolhatatlan szerepét (Bartels 1981; Bahrenberg 1988).

A spatializmus kudarca végső soron azzal magyarázható, hogy jóformán figyelmen kívül hagyta a kutatás tárgyát, mellőzte a tartalmi kérdéseket, noha ezek a tudományterület meghatározásában fontosabbak a módszertannál. A térbeliség szempontjából *bármely jelenség* (például a karsztos formák elterjedése, az álmokor előfordulása, a nemi erőszak gyakorisága vagy a politikai pártokkal szembeni választói magatartás) vizsgálható, így a koncepció következetes végigvitele a földrajz teljes *ágazati és tematikus szétforgácsolódásához* vezetne. A *parttalanná válás* reális veszélyét mutatja, hogy a tértudományi irányzat égisze alatt a fenti példákban szereplő

19 A földrajz szemléletének és módszertanának egyik legnagyobb formátumú újítója, Hägerstrand (1976, 1984) viszont következetesen kiállt a kapcsolattudományi koncepció és a geográfia jellemző holisztikus, integratív, szintetizáló megközelítés mellett, és briliáns tömörséggel foglalta pontokba azokat az érveket, amelyek a régiók földrajzi tanulmányozását nélkülözhetetlenné teszik (id. Hart 1982), jóllehet ő maga és iskolája egészen más kutatási irányt követett.

20 Érdekes szó szerint idézni az egyik legnevesebb spatialista geográfus, Abler önvallomását: „Az én nemzedékem eladta intellektuális elsőszülöttségi jogát az elmélet és módszer egy tál lencséjéért, midőn buzgón s többnyire eredményesen igyekezett elhatárolódni a területjellemzéstől és a regionális földrajztól... Így gazdagította ugyan a tudományt, ámde ezt a kultúrföldrajz és a területi kutatások rovására tette, méghozzá olyan mértékben, hogy most hiányoznak a regionális földrajzi szakemberek, éppen korunkban, midőn nagy és egyre növekvő szükség lenne rájuk”.

inkoherens – és gyakran szakmailag is inkompetens módon megközelített – témák szinte előzőnlőtték a földrajzi szakirodalmat.²¹

Hangsúlyoznunk kell, hogy a térbeliség mozzanata természetes módon jelen van a geográfia minden ágában és irányzatában, így a regionális földrajzban is. A különböző térbeli jelenségek és folyamatok vizsgálata azonban más természet- és társadalomtudományok feladatai között ugyancsak megtalálható. A földrajz saját alapvető céljainak és hagyományainak teljes feladása nélkül *nem vállalkozhat a társadalom térbeliségével kapcsolatos szerteágazó ismeretek integrálására*, és még kevésbé töltheti be valamiféle egyetemes tértudomány szerepét.

A társadalomtudományok széles köréből elsőként a közgazdaságtan térproblémáival foglalkozó ágazat önállósult, amelynek korai fejlődésére az 50-es évektől Isard egyénisége nyomta rá bélyegét; tőle származik a „*regional science*” elnevezés is. A hazai szakirodalomban hasonló indíttatást mutat Illés (1975), illetve Rechnitzer (szerk. 1994); mindkettő részletesen foglalkozik a *regionális gazdaságtan* és gazdaságföldrajz közötti viszonytal, a szemléletbeli eltérésekkel és hasonlóságokkal. Ezekből kitűnik, hogy a regionális gazdaságtannak (akárcsak az isardi *regional science*-nek) elsősorban az ágazati társadalom-, illetve gazdaságföldrajzzal van érintkezési felülete és kutatási tárgya, valamint módszere a lehető legtávolabb éppen a regionális geográfiától esik. A regionális gazdaságtannak vagy a társadalomtudományi térproblémák közös magvát, integrációs lehetőségét kereső még szélesebb körű *regionális tudománynak* (Nemes Nagy 1993) nem célja a területi szintézis, és korántsem központi kategóriája a régió. Elnevezésük – amely sajnos már többé-kevésbé meghonosodott – félrevezető; sokkal helyesebb lenne e kibontakozóban lévő diszciplínára a *térgazdaságtan*, illetve *tértudomány* (pontosabban: *társadalmi tértudomány*) megjelölést alkalmazni.

A korábban leírtakat összefoglalva megállapítható: a 60-as években a tértudományi (térelemzési) koncepció a hatalmas adattömeg feldolgozásából leszűrt – s ezért tudományosan elismert – törvényszerűségek és elméletek bűvkörébe vonta a geográfusok jórészt, akiknek látómezejéből a nem számszerűsíthető tényezők jóformán eltűntek. A spatializmus az elvont térbeliséget a geográfia központi paradigmájává, *egyedüli és kizárólagos princípiumává* emelte, s ezzel nehezen jóvátehető károkat okozott tudományunknak. A földrajznak az a hagyományos feladatköre, hogy *szintézist alkosson* egy adott régió sok tekintetben *egyéni* adottságaiból, tulajdonságaiból, a tudomány vezető teoretikusainak szemében már-már botránykönek számított, és bizonynyal végképp megszűnt volna, ha a társadalmi

21 Találón jellemzi az így előállt helyzetet Pattison: „A földrajz olyan a tudományban, mint a városok között Los Angeles: hatalmas területre terjed, összeolvad szomszédaival, és roppant nehéz meglegni a központját” (ld. Abler 1987).

érdeklődés és igény – melyet a steril térelemzés sohasem tudott kielégíteni – életben nem tartja.²²

A 80-as években új elképzelések és irányzatok bukkantak fel a geográfiában, amely ismét sokszínűbbé és nyitottabbá vált (Johnston 1991). Nem meglepő, hogy a tértudományi koncepció egyeduralmának megtörése után az új erőre kapó regionális irányzat valamiféle legitimációs kényszert érezve – kivált az NSZK-ban – ekkortájt különös figyelmet szentelt a *tudományelméleti kérdések* tisztázásának.

Újból megfogalmazódik: minden régió – ha másként nem, hát földrajzi helyzete révén – egyedi és sajátos belső összefüggései, folyamatai nem vezethetők le pusztán az általános törvényszerűségekből (Massey–Allen 1984). Az egyedi, a különös és az általános között dialektikus kapcsolat van, nem szakíthatók el egymástól. A regionális földrajz nem tekinthet el az egyedi vonások számbavételétől és leírásától sem; az idiografikus és a nomotetikus megközelítés tehát egyenrangú és elválaszthatatlan (Wirth 1978, 1979). Wirth cáfolja a Kimble (1951) által felvetett és Bartels (1968) által megismételt érvet, mely szerint a regionális módszer alkalmazása végtelen számú tény és adat összegyűjtését, tehát gyakorlatilag kivitelezhetetlen feladatot jelentene; a valóságban a lényeges és a lényegtelen szétválasztása, az ismeretanyag célirányos szelekciója megoldja a látszólagos problémát. Wirth behatóan elemzi Popper történetfilozófiai nézeteit, és ennek alapján kimutatja: minthogy az események kauzális magyarázatában az egyedi tételek, ún. szinguláris peremfeltételek is szerepet kapnak, a regionális földrajznak, mint tudománynak a létjogosultsága a szigorú *neopozitivisták kritériumok* szerint sem vonható kétségbe. Heinritz (1987) és Birkenhauer (1987) viszont a tények racionális megértésre irányuló interpretációjában, a *hermeneutikában* lelnek új elméleti támpontot a regionális földrajz számára. Az angol-amerikai és a szovjet geográfiát a tudományelméleti polémia helyett a 80-as évek folyamán inkább a német szakirodalomban is jelentős teret hódító *pragmatikus felfogás* jellemzi: a *társadalmi igényeket*, a gyakorlati feladatokat veszik számba, és ezekből eredeztetik a regionális földrajz létjogosultságát, körvonalazzák hagyományos és új feladatait (például Gohman 1981; Hart 1982; Mihajlov 1988; Johnston 1985; Lewis 1985; McNally 1987; Stoddart 1987; Gilbert 1988).

22 Nem elhanyagolható azonban a divatos irányzattal szembeszegülő geográfusok érdeme sem. „Amióta csak halottá nyilvánították a regionális földrajzot – a legbuzgóbban persze azok, akik amúgy sem sokat konyítottak hozzá –, mindig voltak geográfusok, akik – becsületükre legyen mondva – megkísérelték, hogy e tudományágat valamiképpen új életre keltsék”. (Gregory 1978)

Az elmúlt másfél évtizedben világszerte megsokasodtak a regionális földrajzi monográfiák és ismeretterjesztő művek,²³ s a szakfolyóiratok hasábjain is egyre több cikk, tanulmány foglalkozik e tudományág elvi és gyakorlati kérdéseivel [Johnston et al. 1990; Johnston (ed.) 1993]. Jogosnak tűnik Marosi (1981) és Pécsi (1987) egybehangzó megállapítása: *a regionális földrajz napjainkban reneszánszát éli*. A következőkben az elméleti, tartalmi és módszertani megújulásról tanúskodó, már-már áttekinthetetlenül gazdag szakirodalom²⁴ alapján a sok vonatkozásban összecsengő álláspontokat, kikristályosodó nézeteket figyelembe véve igyekszünk legalább vázlatos képet adni a mai regionális földrajzról.

A KORSZERŰ REGIONÁLIS FÖLDRAJZ MÓDSZEREI ÉS FELADATAI

A regionális földrajz újjászületése nem lett volna elképzelhető módszertanának – a térelemzési irányzat pozitív elemeit is felhasználó – gyökeres megújítása nélkül. A hagyományos leíró földrajz egyebek közt azért vesztette el intellektuális vonzerejét, mert hosszú évtizedeken át követte – és főként általános iskolai tankönyveinkben sajnos most is követi – az ún. *leíró földrajzi séma* merev felépítését, amely még a múlt század végén alakult ki, és Hettner tekintélyétől alátámasztva úgyszólván kötelező törvénnyé vált. E szisztéma lényege a tájtényezők, majd a társadalmi jelenségek, gazdasági ágazatok meghatározott sorrendben történő, nagyjából azonos súlyú és egymástól elkülönített tárgyalása. Noha már a hagyományos leíró földrajz is törekedett az ok-okozati kapcsolatok, összefüggések bemutatására, erre az említett merev keretek között kevés lehetőség kínálkozott; annál erősebben érvényesült viszont a leírások *enciklopédikus, topografikus jellege*. Az egymás mellé rendezett részletek tömkelegéből nem állt össze a régió összképe, s ezért nem – vagy csak korlátozott mértékben – valósulhatott meg a végső célnak deklarált szintézis. A hagyományos, *sztatikus* regionális földrajz figyelmen kívül hagyta az időbeni változásokat, folyamatokat és tendenciákat, továbbá meglehetősen *elszigetelődött* a szomszéd tudományoktól, különösen a *társadalomtudományoktól*.

23 Csúpn példaként kíváncsok ide, hogy Németországban – ahol e műfajnak talán a legnagyobb hagyományai vannak – öt kiadó (a Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, az Erdmann, a Klett, az UTB és a List) sorozatban jelentet meg tudományos monográfiákat a világ országairól. A Szovjetunióban a 80-as évek példátlanul nagyszabású tudományos ismeretterjesztő vállalkozása volt a 20 vaskos kötetből álló „*Sztrannü i naródu*” (*Országok és népek*) sorozat kiadása.

24 Ezen a ponton magunk is arra a meggyőződésre jutottunk, mint Hart (1982), aki az Amerikai Földrajzi Társaság (AAG) elnökeként székfoglalójában így vélekedett: „Fizikailag valószínűleg lehetetlen és bizonyosan őrlítő próbálkozás lenne mindazt elolvasni, amit a regionális földrajzról akár csak angol nyelven is leírtak... Magam sem állíthatom, hogy e kimerítő és kevésbé gyümölcsöző feladatot véghezvittem, és mindent elolvastam volna; ezt csupán erősen mazochista hajlamú egyéneknek ajánlanám”.

A tradicionális leíró földrajz meghaladására Spethmann (1927) tette az első kísérletet, amikor a sematikus tárgyalásmóddal való szakítást, a tájra jellemző sajátos vonások, karakterisztikus *problémák* középpontba állítását sürgette, és az idő dimenziójával is számot vetve egy új, *dinamikus regionális földrajz* mellett tört lándzsát. Spethmann gondolatai alig keltettek visszhangot, Hettner (1929) részéről pedig merev elutasításban részesültek; közel fél évszázadnak kellett elteltie, míg a régóta esedékes áttörés végre bekövetkezett.

A megújult, illetve megújulóban lévő regionális földrajz módszertani ismérvei közül az alábbiakat emelhetjük ki:²⁵

- a) A leíró földrajz sablonjaival való szakítás megnyitotta az utat a térbeli egységek *rendszerelméleti alapon* történő vizsgálatára, a *hierarchikus rendbe* szerveződő régiók *egymás közötti kölcsönhatásának*, valamint elemeik, tényezőik sokrétű *belső összefüggéseinek* feltárására, *szerkezetük* tisztázására, és ezáltal a részek pusztá összességénél valóban többet nyújtó *szintézis* megalkotására.
- b) Ugyancsak a régi keretek szétfeszítésével nyílt lehetőség a régiókra jellemző sajátos, lényegi folyamatok, jellemvonások és összefüggések megragadására, esetenként a vizsgálat célja által meghatározott kérdések kiemelésére, röviden a *problémaközpontú, társadalmilag releváns célkitűzéseket követő regionális földrajz* megteremtésére.
- c) Az egysíkú keresztmetszetet nyújtó statikus megközelítés helyébe a *változást*, a fejlődést folyamatában érzékeltető és a tendenciák bemutatásával bizonyos prognosztikus feladatokra is vállalkozó, összességében tehát az időfaktornak is figyelmet szentelő *dinamikus szemlélet* lépett.
- d) A jelenségek és folyamatok értelmezésében a regionális földrajz a korábbinál sokkal szélesebb körben kész a *társ-, illetve szomszéd tudományok* elméleteinek és módszereinek – egyebek közt a *menyiségi módszereknek* – a befogadására, illetve alkalmazására, az *interdiszciplináris együttműködésre*.
- e) Az általános földrajzi törvényszerűségek, modellek speciális esetekre való alkalmazása, illetve a konkrét régiók példáján történő tesztelése, verifikálása, általában az egyedi sajátosságok mellett az *általános vonások* számbavétele szintén újonnan vonult be a regionális földrajzba, noha az *összehasonlító elemzések* és típusalkotási kísérletek már korábban is ebbe az irányba mutattak.
- f) Nincs egyetlen olyan tudomány sem, amely tárgyának vizsgálatát ne a tények összegyűjtésével, rendszerezésével és leírásával kezdené. A *leírás* tehát a földrajzban, kiváltképp a regionális földrajzban továbbra is nélkülözhetetlen. A geográfia tárgyából és – a továbbiakban taglalandó – sajátos funkcióiból következik, hogy e leírásnak itt különösen színesnek, elevennek, szemléletesnek és lebilincselőnek kell(ene) lennie. Nem tekinthetjük a geográfiát intuitív művészetnek, de a *művészi elemek* alkalmazása teljes mértékben *összeegyeztethető a tudományosság kritériumaival*.

25 Természetesen e felsorolás nem jelenti azt, hogy mindezen módszertani jegyek valamennyi korszerű regionális földrajzi műben jelen vannak, sem azt, hogy mindegyiküknek jelen kellene lennie.

A szemléleti és módszertani megújulás előfeltétele annak, hogy a regionális geográfia megfeleljen a vele szemben támasztott hagyományos és új követelményeknek, melyeket elsősorban a *társadalom*, részben azonban a *földrajztudomány önfejlődése* támaszt vele szemben. Pécsi (1989) a geográfia három – egymással szoros kapcsolatban álló – feladatkörét különbözteti meg. A regionális földrajznak is el kell látnia fundamentális, aktuális-alkalmazott, valamint oktatási-közművelődési feladatokat, ámde ezeknek aránya itt más, mint az egész földrajztudományon belül, és összefonódásuk is sokkalta szorosabb.

A regionális földrajz az új ismeretek szerzéséhez elsősorban a területi egységek (tájak, körzetek, régiók, országok, nagytérségek) komplex vizsgálatával, a természeti és a társadalmi-gazdasági szféra bonyolult kapcsolatrendszerének lényegi elemeire összpontosító átfogó szintézisek megalkotásával járulhat hozzá. (Ez látszik egyébiránt az egész geográfia legsajátosabb, fundamentális feladatának is.) A szintézisalkotás fontos tudományos tevékenység, amely a meglévő ismeretanyag elemeiből építkezik ugyan, de azokhoz képest *minőségileg újat* hoz létre. Az analitikus jellegű, temérdek szétaprózott részeredményben testet öltő empirikus kutatások hosszú korszaka után növekvőben van az igény az egészet megragadó (*holisztikus*) földrajzi szemlélet iránt. A szintézis feladatának végrehajtása új, *szilárd alapot* teremt a magasabb szinten folytatódó *analitikus kutatásokhoz*, és jelenlegi tudásunk hézagjait feltárva egyszersmind kijelöli a további vizsgálódások irányát is.

A regionális kutatások mindig is *integráló szerepet* töltek be a földrajztudományon belül. A regionális földrajz számára értékes elméleti, módszertani és tartalmi forrást jelentő ágazati geográfiai tudományterületeket éppen a regionális földrajzhoz, mint centrumhoz való különösen szoros viszonyuk őrizte meg az önállósulástól, és a jövőre nézvést is ebben rejlik a biztosíték az egész földrajztudomány széthullásának, ágazatokra bomlásának, más diszciplínákban való feloldódásának veszélyével szemben. Az ágazati témákban ugyanis a geográfus mindenképp versenyhelyzetben van, szerepe nem pótolhatatlan, sőt a szomszéd tudományok képviselőinek részéről olykor kompetenciáját is megkérdőjelezzik. Ha azonban el is fogadnánk, hogy a klimatológia feladatait elláthatják meteorológusok, a népességföldrajz kérdéseit megoldhatja a demográfia, az agrár-földrajzot helyettesítheti a regionális agrárökonómia, a *komplex területi kutatások akkor is* elvitathatatlanul *geográfiai feladatot jelentenek*.²⁶

Az országokra vagy annál kisebb területi egységekre vonatkozó átfogó földrajzi tanulmányok alapul szolgálhatnak a *regionális tervezéshez*, illetve a *területfejlesztéshez*, és felhasználhatók az előbbiekkal szoros kapcsolatban álló *környezetkutatás terén* (vö. Pécsi-Rétvári 1981). A fokozódó nemzetközi munkamegosztás és a sokrétű kölcsönös függőségek (interdependenciák) korában még fontosabbnak látszik az *alkalmazás szempontjából*

26 A tudomány fundamentális egységéből következik, hogy a geográfia ebbeli szerepe – a szó legszűkebb értelmében – csak saját képzési és oktatási rendszere szempontjából pótolhatatlan. Lavrov és Szdaszjuk (1981) joggal állapítják meg: „Ha a geográfusok nem tesznek erőfeszítéseket a területjellemzés (regionális földrajz) területén mutatkozó mind érezhetőbb hiányok pótlására, akkor a társadalom igényét nyilván más tudományágak fogják kielégíteni”. Sajnos e megállapítás igazságát a hazai helyzet ugyancsak alátámasztja.

az országok, integrációk, nagytérsegek komplex, illetve esetenként a társadalmi-gazdasági szféra folyamataira összpontosító vizsgálata, amely végső soron elvezet a *globális problémák* tanulmányozásához. Egy-egy ország társadalmi-gazdasági fejlődése, sőt a látszólag tisztán helyi vagy regionális jelenségek, folyamatok egész sora ma már csak *nagytérési keretben* vagy a *világrendszer összefüggéseibe* ágyazva értékelhető. Nemzetközi összehasonlítások, globális háttérelmények nélkül nem készülhetnek észszerű társadalom- és gazdaságpolitikai cselekvési programok, nem vázolhatók fel reális jövőképek, alternatív scenáriók. Mindez persze kétségkívül túlmutat a földrajz határain, és interdiszciplináris együttműködést feltételez.²⁷ De a sokasodó nemzetközi kapcsolatok közepette még a hagyományos regionális földrajzi monográfiák is – mint információs és viszonyítási bázisok – az érdeklődők és *potenciális felhasználók* széles körére számíthatnak. Éppen itt van az a pont, ahol a regionális földrajz *aktuális-alkalmazott feladatait* aligha lehet különválasztani nagy múltra visszatekintő és változatlanul *alapvető fontosságú oktatási-közművelődési funkcióitól*, melyek révén *kulcsszerepet játszik a geográfia tudománya és tanítása között kialakult* – korántsem egyoldalú – *kapcsolatrendszerben*.

A REGIONÁLIS FÖLDRAJZ A TUDOMÁNY ÉS AZ OKTATÁS KAPCSOLATRENDSZERÉBEN

A regionális földrajzot – minthogy létjogosultsága logikus érvekkel nem tagadható – legelfogultabb kritikusai (például Bartels 1981) „csak” a *képzésben és oktatásban alkalmazott diszciplínának* tekintik. Amint az eddigiekből kitűnt, a regionális földrajz funkciói a valóságban jóval szélesebb körűek. Kétségtelen azonban, hogy *alkalmazásának* egyik alapvető – sőt talán legfőbb, de mindenképp legállandóbb – területe *az oktatásban, a közművelődésben s a tudományos ismeretterjesztésben*²⁸ van. Ezen a területen szerepét semmi más nem pótolhatja, következésképp mind a társadalomnak, mind a földrajztudomány egészének érdeke, hogy a regionális geográfia e feladatkörét valóban korszerűen, magas színvonalon lássa el.

A *jövő információs társadalmában* nem szűk látókörű szakemberekre, hanem átfogó ismeretek birtokában lévő polgárookra lesz szükség, akik alkalmazkodni tudnak az új

27 Az aktív geográfus-részvétellel folyó, egy-egy nagytérsegre vagy fontosabb országra irányuló, a legtágabb értelemben interdiszciplináris kutatásoknak sok államban önálló intézetei vagy egyetemi tanszékei vannak. A brit és a német egyetemeken gyakori, hogy a földrajzi tanszékek, sőt rendszerint maguk a geográfusok is – ágazati specializációjukon kívül – valamely külföldi ország vagy térség beható földrajzi kutatására szakosodtak.

28 Balogh János akadémikus – akinek pályája biológia-földrajz szakos tanárként indult – így vélekedik e mostohán kezelt tevékenységről: „A hetvenes években azt írtam, az ezredforduló táján a népszerűsítő tudós majdnem olyan fontos, mint a tudományos eredményeket feltáró. Ma ezt az állításomat így módosítom: fontosabb a népszerűsítő tudós, mint az újdonságokat feltáró. Mert nincs annál sürgetőbb, mint megértetni az emberekkel, mi van a világban”. (*Magyar Nemzet*, 1994. november 12.)

meg új szellemi követelményekhez. E műveltségismény jegyében a földrajztanítás legáltalánosabb célja, hogy *tudományosan megalapozott, rendszerezett ismeretanyagot* adjon, és bizonyos szinten *átfogó képet nyújtson világunkról*, ami szilárd alapot teremti a további önműveléshez, az információk értelmes befogadásához.²⁹

Ez a megfogalmazás természetesen bővíthető, módosítható, sőt a földrajztanítás léte és ezen belül a regionális földrajz kitüntetett szerepe is többféleképpen megkérdőjelezhető:

- a) Az *Egyesült Államokban* a század első évtizedeiben uralkodóvá vált prakticista neveléstudományi irányzat a földrajzi műveltségnek nem tulajdonított jelentőséget, és a földrajz tantárgyat a társadalomismeret (social studies) nevű, főként történelmi anyagot tartalmazó konglomerátumba olvasztotta. Az alap- és középfokú oktatásból kikerülő amerikaiak így szinte teljesen tájékozatlanok a világról. Mivel a földrajzi ismeretek igen sok szakterületen nélkülözhetetlenek, a geográfiai képzés funkciói a felsőoktatás alapozó szintjére, a college-okba tevődtek át. Amerikai mintára több más országban (például Svédország, Japán) ugyancsak társadalomismerettel helyettesítették a földrajzt, melynek természettudományos része teljesen eltűnt a tananyagból, vagy – jobb esetben – más tárgyak keretében kapott helyet. Bizonyára az élenkülő világgazdasági kapcsolatok nyomán kialakult társadalmi igények késztették arra a *japán oktatáspolitikát*, hogy a 80-as évek elején a középiskolai társadalomismeretből kiemelje, és újból szaktanárookra bízott önálló tárggyá minősítse a geográfiát. Nem kevésbé tanulságos a földrajzoktatás megbecsülése, a hozzá fűződő tanárképzés és kutatás szinte a semmiből történt megteremtése *Dél-Koreában* a „gazdasági csoda” előkészítésének időszakában [lásd Haubrich (szerk.) 1982, 1987]. A gazdasági és műszaki haladásnak korántsem kell az általános műveltség leértékeléséhez, a komoly nevelési értékeket is hordozó közművelődési tárgyak visszaszorításához vezetnie; ha van összefüggés a kettő között, akkor az épp ellenkező előjelű.
- b) A *tömegkommunikáció* fejlődése – elsősorban a televízió elterjedése –, valamint a *tömeges turizmus* kibontakozása néhány évtizede egyes pedagógusokban, sőt geográfusokban is azt a tévhitet keltette, hogy a földrajz iskolai oktatása veszít vonzerejéből vagy teljesen feleslegessé válik.³⁰ Azóta nyilvánvalóvá lett: az újságok, a rádió, a televízió híradásai vagy az utazások során szerzett személyes élmények nem pótolják

29 A sokrétű oktatási-nevelési célok és feladatok részletesebb kifejtését tartalmazza az IGU 1992. évi washingtoni kongresszusán elfogadott dokumentum. (A Földrajztanítás Nemzetközi Chartája. Magyarul lásd *Földrajzi Közlemények*, 1993/2.).

30 Zoltán (1981) határozottan úgy vélekedett, hogy a telekommunikáció és motorizáció korában a tájak, városok, országok leírása a földrajz részéről „különbözőbb érdeklődésre már nem tarthat számot”, ezt a funkciót átvette a bédekkerirodalom. Szerintünk az útikönyvek iránti óriási társadalmi igény korántsem hagyható figyelmen kívül; a tudománynak nem az arisztokratikus elzárkózás válik javára, hanem az, ha az új lehetőséget – ez esetben az útikönyv-irodalmat – a pusztán leírásról túllépő földrajzi ismeretterjesztés szolgálatába állítja, amint azt kitűnő hazai geográfusok – elsősorban Balázs Dénes (1925–1994) – meg is tették.

a földrajzot, hanem épp ellenkezőleg: *új igényeket* támasztanak oktatóival és művelőivel szemben. Az újságírók riportjai, a televízió filmjei, az utazók leírásai ugyanis a földrajztól eltérően nem közvetítenek tudományosan megalapozott, rendszerezett, átfogó ismeretanyagot, nem tárnak fel mélyebb összefüggéseket, nem alakítanak ki koherens világképet. Találón állapítja meg Mészáros Rezső (1989): „Mindenki előtt világos, hogy ma már a TV-híradót sem lehet értőn nézni földrajzi tudás nélkül”.

- c) A regionális földrajzzal való szakítást a 60-as évek térelemzési irányzatának képviselői az oktatásban is szorgalmazták, törekvésük azonban csak az NSZK-ban eredményezett teljes mértékű tantervi áttörést. A kétségkívül merev, sematikus leíró földrajz helyébe ott a geográfiai fogalmak, összefüggések, problémák *példákon* való bemutatására épülő *általános földrajzot* állították.

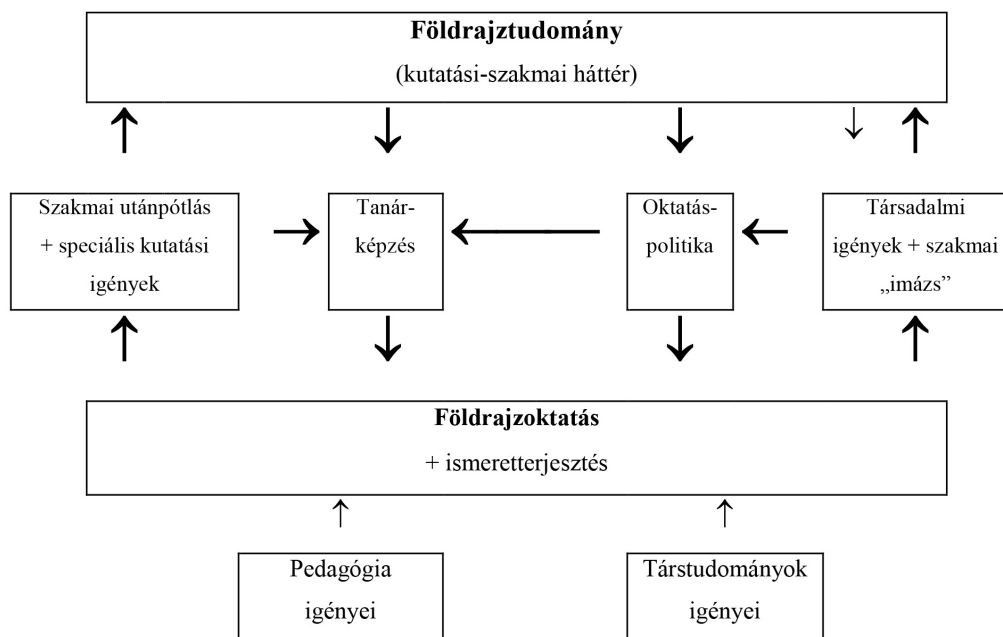
Az új módszer alkalmasnak bizonyult az életkori sajátságoknak megfelelően fokozatosan bővülő földrajzi fogalomrendszer kiépítésére, és a tárgyalt ismeretanyag, a kiemelt problémák megválogatásával érzékenyen reagált mind a társadalom aktuális igényeire, mind a szaktudomány uralkodó áramlatának követelményeire. Hamarosan kiütközött azonban az új tantervek súlyos hibája: a konkrét területi példák mozaikjából nem lehetett világunkról egységes, rendszerezett képet kialakítani. A földrajzoktatás anyagából az országok széles köre teljesen kimaradt, a topográfiai ismeretek minimális szintre csökkentek. Ráadásul a fogalmak, összefüggések megvilágítására a különböző országokat, térségeket önkényesen ragadták ki földrajzi környezetükből, és a tanulóknak róluk alkotott képzetek nem a sokszínű valóságot, nem is feltétlenül annak lényegi vonásait, hanem csak egyetlen, klisészerűen rögződő szegmentumát tükrözték vissza. (A 70-es és 80-as évek nyugatnémet tankönyveinek „problémaföldrajzában” például Magyarország csak kivételesen szerepelt; esetenként a szórványtelepülések kialakulásának és funkcióinak megvilágítására szolgált példaként. Ha a diák a földrajzoktatás keretében egyáltalán hallotta hazánk nevét, akkor azt kizárólag a tanyarendszerrel asszociálhatta.)

Bebizonyosodott tehát: az általános földrajz az oktatásban nem helyettesítheti, csupán kiegészítheti, beteljesítheti a regionális elvre épülő anyagot; az utóbbi viszont – ha releváns problémákra összpontosít – alkalmas arra, hogy vezérfonalként felfűzze az általános földrajz ismeretrendszerét is. *A regionális földrajz nélkül az egész tantárgy oktatása zsákutcába jut*; ez a felismerés ma már nemcsak a geográfusok, a földrajztanárok körében válik általánossá (például Newig et al. 1984; Newig 1986), hanem lassanként a német tantervek és tankönyvek átdolgozásában is kifejezésre jut. A regionális földrajzhoz való visszatérés tendenciája érvényesül Dániában és Angliában is, bár ott az előző fordulat nem volt olyan éles, mint az NSZK-ban [Haubrich (szerk.) 1987].

Az eddigi elvi fejtegetések konklúzióit a *földrajztanítás gyakorlata* világszerte alátámasztja. A Nemzetközi Földrajzi Unió Földrajzoktatási Bizottsága széles körű programot indított a földrajztanítás helyzetének és időszerű kérdéseinek összehasonlító vizsgálatára, melyben hazánk részéről e sorok írójának volt alkalma részt vennie. Az eredményeket

a Haubrich (1982, 1987) szerkesztésében megjelent tanulmánygyűjtemények tartalmazzák. A nemzetközi összehasonlításból egyértelműen kitűnik: *az iskolai földrajzoktatás tengelyében világszerte a regionális geográfia áll*, amely a teljes óraszámából 60–80%-kal részesedik. Tartalmának nagyobb részét általában a kontinensek, nagytérségek, országok földrajza alkotja, és – az adott állam méretétől függően – kisebb rész jut a honismereti anyagra. Ezt a tényt kell szem előtt tartanunk, midőn a következőkben a földrajztudomány és az oktatás kapcsolatrendszerét tesszük vizsgálat tárgyává.

Tudomány és oktatás kapcsolata a geográfia esetében régóta *kardinális kérdés*, hiszen a földrajzi kutatás első intézményeit, egyetemi tanszékeit úgyszólván mindenütt a közoktatás, illetve a tanárképzés igényei hívták életre, és nem kis részben ma is ezek éltetik. Az utóbbi évtizedekben azonban aggasztóan szélesedett a szakadék a geográfia aktív tudományos művelése és tanítása között, ennek pedig kárvallottja lehet az egész földrajz. A helyzet megoldása végett a tudomány képviselői általában az oktatás korszerűsítését sürgetik, az éppen aktuális kutatási szemlélet, módszerek és eredmények minél gyorsabb és szélesebb körű tantárgyi alkalmazását szorgalmazzák. A kérdés azonban jóval alaposabb mérlegelést kíván. Tudomány és oktatás bonyolult visszacsatolási mechanizmusokon át összekapcsolódó rendszerének lényeges összefüggéseit az alábbi ábra hivatott szemléltetni.

A földrajztudomány és a földrajzoktatás kapcsolatrendszere

A modell – némiképp kiegészítve – az alábbiakban fejthető ki:

- a) *A tudomány és az oktatás között nem egyirányú kapcsolat, hanem kölcsönhatás áll fenn.*
- b) *Az oktatás helyzete és színvonala, az általa keltett érdeklődés erősen befolyásolja a szakmai utánpótlás minőségét, a tanárképzés létszámgigényén keresztül pedig mennyiségét is.* Ez a visszacsatolási (feedback) mechanizmus kb. évtizednyi késéssel működik; ennyi idő kell ti. ahhoz, hogy a diákból tanár vagy kezdő kutató váljék.

A visszacsatolás lehet pozitív vagy negatív. Az előbbire példa a Szovjetunió, ahol az 1934. évi tanügyi dekrétum a politikai téren is befolyásos tudós, Baranszkij elképzeléseit valóra váltva tág keretet biztosított a földrajzoktatásnak; ezt követően sorra szerveződtek a földrajztanárképző intézmények, tanszékek, kialakult a kutatás széles háttere s egyúttal utánpótlási-merítési bázisa. Hasonló volt a helyzet Dél-Koreában, ahol 1945 előtt földrajzi felsőoktatás egyáltalán nem folyt, majd az 1985-ig terjedő négy évtizedben a földrajztanítás felfuttatásának igénye 26 egyetemi és főiskolai földrajztanszék alapításához vezetett. A negatív visszacsatolásra az Egyesült Államok a legjellemzőbb példa: a geográfia megingott tudományos hitele szorosan összefüggött iskolai pozícióinak elvesztésével; ezt később az egyetemi tanszékek sorozatos bezárása követte. A geográfusok legnagyobb, valóban szakmai társadalmi szervezete, az Association of American Geographers 1991-ben mindössze 6200 főnyi taglétszámával messze elmaradt például a néprajzosok, a meteorológusok vagy a geológusok hasonló egyesülete mögött is.³¹

- c) A földrajzoktatás pozíciói és tartalma szempontjából meghatározó *társadalmi igényeket* a tanügyi politika eszközei, elsősorban a tantervek közvetítik az iskolák felé. *A társadalmi elvárásokban és az oktatáspolitikában tükröződő értékítélet inkább a földrajztanítás minőségétől, mintsem a tudomány pillanatnyi helyzetétől függ.* A tudomány és az oktatáspolitikai döntéshozói ugyanis valamennyien szereztek benyomásokat a földrajz tantárgyról, de többségük teljesen tájékozatlan a geográfiai kutató tevékenységről. A tantárgy, majd ezen keresztül a tudomány sorsára is kiható visszacsatolási mechanizmus több évtizedes késéssel aktivizálódik; ti. ennyi idő alatt emelkedik a tanuló a döntéshozók körébe. Közvetlen és gyorsabb visszacsatolási mechanizmust működtethet – többnyire pozitív előjellel – az *intenzív ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő tevékenység*. Mindemellet kétségtelenül létezik – sőt tekintélyelvű társadalmakban akár döntő is lehet – a kölcsönhatás másik oldala: a tudomány vagy annak prominens képviselői presztízsükkel közvetlenül is

³¹ Az amerikaiak földrajzi tájékozatlansága ellenére is meglévő nagyfokú objektív társadalmi igényt, érdeklődést jelez viszont a *National Geographic Magazin* 11 milliós előfizetői tábora. (Ez arányát tekintve olyan, mintha hazánkban egy népszerű ismeretterjesztő folyóirat közel félmillió példányszámban jelenne meg.) Pozitív fejlemény, hogy „amint az amerikai politikusok megismerkednek a világgazdasággal és a nagyléptékű ökológiai és politikai folyamatokkal, újra felfedezik a regionális szakértelem jelentőségét” (Abler 1993).

befolyásolhatják a tantárgy helyzete vagy tartalma szempontjából lényeges oktatáspolitikai elhatározásokat.

A földrajztudomány és a földrajztanítás közötti régebbi szakadék áthidalására jó példa Finnország, ahol a tudományos intézmények és szervezetek fokozott törődése az oktatásüggyel a 60-as évektől kezdve mindinkább erősítette a tartalmában is korszerűsödő földrajz pozícióit (Rikkinen 1982; Houtsonen 1988). Rikkinen a kutatás és az oktatás kölcsönösen előnyös közeledési folyamatát modellezve azt is szemlélteti, hogy nem egyirányú, hanem mindkét részből megnyilvánuló alkalmazkodásról volt szó.

- d) A tudomány és a közoktatás szintje között a *tanárképzés intézményei* fontos *transzmissziós funkciót* töltenek be; ezért is kívánatos, hogy kutatómunkájukat a szemléleti és módszertani innovációk a lehető leggyorsabban, legteljesebb mértékben hassák át, és kapcsolatuk az akadémiai intézetekkel minél szorosabb, közvetlenebb legyen. Mivel a földrajz ismeretanyagának elavulása, „felezési ideje” igen gyors, a *tanárok szervezett továbbképzése* e tantárgy esetében különösen fontos követelmény, és az átlagosnál nagyobb figyelmet érdemel.
- e) A földrajz tantervi kereteit és tartalmi alapvonásait mindenekelőtt az oktatáspolitikai által – helyesen vagy többé-kevésbé eltorzítva – közvetített *társadalmi igényeknek* kell meghatározniuk. A földrajz tantárgy egész sor szomszéd, illetve társtudomány alapismereteit is magában foglalja; ezek kívánalmain kívül a tantervekben a neveléstudomány irányelvei szintén kifejezésre jutnak. Az iskolai oktatás anyagában szükségképpen helyet kell kapniuk olyan földrajzi ismereteknek is, amelyeket az emberiség évezredek, évszázadok alatt halmozott fel. Mindebből következik, hogy *a földrajzoktatást nem lehet a mindenkori földrajztudomány pusztá tükröképének*, az életkori sajátságokhoz igazodó, *egyszerűsített változatának tekinteni*. A geográfiai kutatások jelentős része aktuális megrendelésekhez vagy divatos tudományos áramlatokhoz kötődik; ezek kritikátlan követése negatív hatással lehet az oktatásra.³² Fontos viszont, hogy a földrajzoktatás *szemlélete*, tartalma *tudományosan megalapozott* legyen, s a belőle kibontakozó világkép *a gyorsan változó valóságot hűen tükrözze*; ezen szempontok érvényesítéséhez a megfelelően szelektált *kutatási eredmények minél gyorsabb átvételére, adaptálására van szükség*.
- f) A földrajz tantárgy sajátos, *autonóm feladatköréből* következik, hogy bizonyos területeken az éppen időszerű geográfiai kutatásoktól vagy azok domináns irányzatától független igényei is vannak, *önálló tudományos hátteret is kíván*, amely nélkül képtelen a világban zajló társadalmi-gazdasági folyamatokról, a földrajzi környezet

³² A 70-es évek radikális tanügyi reformjai után például az angol földrajztanárok joggal kifogásolták, hogy a nevek és adatok biflázását a nem kevésbé száraz kvantitatív elemzések, az életkori sajátságokkal mit sem törődő, életidegen, absztrakt modellek magolása váltotta fel, s ez utóbbiak közművelődési szerepe, társadalmi relevanciája szintűgy megkérdőjelezhető (Haubrich 1987).

folyvást változó, helyről helyre is különböző belső összefüggéseiről, az emberiség jövőjének sorskérdéseiről valóban autentikus képet adni. A tantárgy belső szerkezetének alapján egyértelmű, hogy e tudományos háttérrel elsősorban a szintetizáló jellegű és az *egész világot átfogó regionális földrajznak* kell képeznie. E kutatási terület fejlődése vagy mellőzése közvetlenül befolyásolja az oktatás színvonalát, és részben közvetlenül, részben a már említett visszacsatolási mechanizmusokon át kihat az egész földrajztudományra; ezt az összefüggést a hazai regionális földrajz helyzetének elemzése is alátámasztja.

A REGIONÁLIS FÖLDRAJZ HELYZETÉNEK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA MAGYARORSZÁGON

A regionális földrajz kibontakozása és fejlődése hazánkban a 20. század közepéig aránylag csekély késéssel igazodott a kutatás fő nemzetközi áramlataihoz, és szervesen beilleszkedett a geográfia egészének keretei közé. A magyar földrajztudomány kimagasló alakjai magától értetődő természetességgel fordultak távoli területek geográfiai vizsgálata felé, és külföldi tárgyú tevékenységük tapasztalatait hazai munkájukban is gyümölcösítették; erre példák egész sorát idézhetjük.

Lóczy Lajos legnagyobb művét a Kínai Birodalomról írta. Teleki Pál japán tárgyú térképészet-történeti munkájával aratta az első komoly tudományos elismerést, majd behatóan foglalkozott Észak-Amerika gazdaságföldrajzával, egyetemi előadásaira épülő fő művét (*A gazdasági élet földrajzi alapjai*) pedig a világ legkülönbözőbb részeitől vett kerek regionális esszék, esettanulmányok színezik. Közismert, hogy Cholnoky Jenő sokoldalú tudományos munkássága és páratlanul gazdag ismeretterjesztő tevékenysége átfogta az egész világot. Rónai Andrásnak a második világháború nehéz éveiben befejezett *Közép-Európa Atlasza* máig egyedülálló alkotás, amely e nagytérség országainak hatalmas statisztikai anyagára épült. Bulla Béla és Mendöl Tibor általános földrajzi műveikben úgyszintén messze túltekintettek a szűk honi határokon; a regionális geográfia terén ugyanerről tanúskodik közös monográfiájuk a Kárpát-medencéről, valamint úttörő vállalkozásuk a Szovjetunió bemutatására.

Az ötvenes évek hidegháborús időszaka a magyar földrajz fejlődésében máig ható töréseket okozott. Szovjet példára élesen kettévált a természeti és a társadalmi (akkori szűk értelmezése szerint: gazdasági) földrajz, és a korábbiaknál elmélyültebb kutatások immár a tájak és a rajonok külön-külön vizsgálatára irányultak. Az egyetemek elvesztették addigi kitüntetett szerepüket a kutatásban, melynek fő bázisául létrejöttek az akadémiai intézetek; ezzel a tudomány és az oktatás-képzés nemcsak szervezetiileg, hanem lehetőségeit és irányait tekintve is egyre távolabb került egymástól. A MTA Földrajztudományi

Kutatóintézetének megszervezésével ugyan rendkívül kiszélesedett a hazai geográfia kutatói bázisa, de ez az intézet – akárcsak a jóval később létrejött Regionális Kutatások Központja – már lényegében csak *Magyarország területére korlátozódó* feladatokat kapott, illetve vállalt. Megkezdődött tehát egy olyan folyamat, amely a hazánkon kívül eső országok, térségek vizsgálatát, a globális problémák tanulmányozását teljesen árnyékba borította, és kirekesztette a geográfiai kutatások akadémiai műhelyeiből. Kezdetben ezt a folyamatot hazánk gazdaságának zártsága, az utazási lehetőségek és a nemzetközi kapcsolatok szinte teljes hiánya indokolta. Sajnálatos módon azonban a magyar geográfia eleinte még kényszerű befelé fordulása, amely kutatási körének szűk behatárolásában, egyfajta öncsonkításban nyilvánult meg, fennmaradt azután is, hogy a gazdasági, idegenforgalmi és tudományos kapcsolatok fokozatos bővülése a 60-as évektől új potenciális kutatási távlatokat nyitott, és a korábbi tematikus bezárkózást rég anakronisztikussá tette.³³

A magyar földrajz tartalmi beszűkülésének irányzatát az a belső minősítési rendszer is erősítette, amely a regionális munkákban alapvető szerepet játszó *szintézist* alig-alig ismerte el tudományos tevékenységnek. A földrajztudomány helyzetéről szóló, korábban idézett átfogó jelentés (*Földrajzi Közlemények*, 1986) tárgyilagosan állapítja meg, hogy még az országos és regionális léptékű vizsgálatokon belül is az *ágazati szemlélet* uralkodott, és háttérbe szorultak a *komplex* gazdaságföldrajzi kutatások. Míg azonban ezek jövőbeni kiszélesítését határozottan szorgalmazza a jelentés, a perspektivikusnak ítélt földrajzi kutatási területek hosszú felsorolásából jellemző módon teljességgel hiányoznak a nemzetközi kitekintést kívánó, külföldi témákra, nagytérégi vagy globális összefüggésekre irányuló vizsgálatok. Beluszky Pál (1989) „magánjelentése” a hazai társadalomföldrajz helyzetéről ugyancsak sürgeti az alapkutatásnak számító *szintézisek*, *komplex tájföldrajzi monográfiák megalkotását*, amiben a magyar geográfia felhalmozott *adósságainak* törlesztését látná; a külföldi tárgyú kutatások teljes hiánya azonban az ő figyelmét is elkerüli (lásd Probáld 1989).³⁴

A magyar földrajz fenti értelemben vett *provincializmusát* jól mutatja, hogy az 1988 közepéig elfogadott 188 kandidátusi és akadémiai doktori értekezés között mindössze egyetlen (!) akadt, amely társadalom-, illetve gazdaságföldrajzi probléma nemzetközi összehasonlító elemzésére vállalkozott. A *Földrajzi Közlemények* öt évfolyamának hasonló külföldi folyóiratokkal való tartalmi egybevetése ugyancsak alátámasztja a vázolt helyzetképet (*táblázat*). Az eredmény még lesújtóbb, ha a külföldi szerzők nemzetközi

33 Természetesen e helyzet kialakulását erősen befolyásolták a geográfia akkori vezető személyiségei által képviselt, sokszor téves irányba vivő prioritások is. McNally (1978) szellemes megállapítása az amerikai földrajztudományról („Az ellenségeinket megtaláltuk: mi magunk vagyunk azok.”) a magyarországi viszonyokra is ráillik.

34 Beluszky Pál gondolatmenetének komoly belső ellentmondása az is, hogy a komplex tájföldrajzi kutatások kívánalmával egyidejűleg a természet- és társadalomföldrajz lehető legteljesebb szétválasztása mellett tör lándzsát. E vonatkozásban az egyetemeinken a 90-es évek elején megkezdett geográfusképzés szerencsésebb megoldást választott, midőn a természet- vagy társadalomföldrajzi specializációt 2–3 éves egységes alapozásra építi.

konferenciák alkalmából közölt tanulmányait és a szemlerovat nyilván másodrangúnak tekintett cikkeit figyelmen kívül hagyjuk; ezek után öt év alatt mindössze két külföldi témájú tanulmány megjelenését könyvelhetjük el.³⁵ A korábbiakhoz képest kétségtelen pozitív elmozdulás csak a 90-es években észlelhető. A hazánkban folyó társadalomföldrajzi kutatások átfogó felmérése (Kocsis–Probáld 1995) azt mutatja, hogy végre megjelentek a Kárpát-medencét s a kelet-közép-európai térséget átfogó, sőt olykor messzebbre tekintő geográfiai témák, melyek azonban 11–12%-os részarányukkal még mindig a kutatási spektrum peremén helyezkednek el.

A külföldi tárgyú tanulmányok aránya különböző földrajztudományi folyóiratokban

<i>Folyóirat</i>	<i>Ország</i>	<i>Évfolyam</i>	<i>Összes cikkek száma</i>	<i>Ebből külföldi tárgyú* (%)</i>
Annals AAG	USA	1981–85	167	25
Erdkunde	NSZK	1981–85	145	65
Transactions IBG	Nagy-Britannia	1981–85	152	22
Geogr. Berichte	NDK	1981–85	83	35
Tijdschrift voor ESG	Hollandia	1981, 1983–86	175	69
Földr. Közlemények	Magyarország	1981–85	107	20

* A külföldi példán vagy adatfeldolgozáson alapuló általános földrajzi tárgyú cikkekkal együtt.

Az eddigiekből levonhatjuk a következtetést: *a regionális földrajz oktatása elveszítette a folyamatos megújuláshoz szükséges tudományos háttérét*. A tanárképző intézményekben az ilyen tárgyú előadások, gyakorlatok persze továbbra is nélkülözhetetlenek, ám ezek színvonala iránt joggal lehetnek kétségeink: az egyetemek és főiskolák szétaprózott tanszékein általában 2–3 fő kénytelen vállalni – egyéb képzési feladatok mellett – az egész világ természeti és társadalmi-gazdasági földrajzának oktatását. Ilyen körülmények között az előadók ismereteinek folyamatos felfrissítése is szinte emberfeletti követelmény, melyen talán csak *a tanszékek közötti együttműködés és specializáció* enyhíthetne valamelyest. Az egyetemeken sem jobb a helyzet: az oktatók óraterhelése ugyan kisebb, de az ellátandó feladatokkal távolról sem arányos *csekély létszám* az észszerű szakosodást nem engedi meg. A tanszékek kutató tevékenysége gyakorlatilag magyarországi témákra szorítkozik. (Jellemző, hogy a világ

35 Az adatok reális értékelése végett meg kell jegyeznünk, hogy a hatalmas területű USA-ban vagy a világtól meglehetősen elzárt NDK-ban a belföldi témájú földrajzi cikkek viszonylag nagy aránya természetes. Az NSZK-ban és Nagy-Britanniában a vizsgálatba vont folyóiratok a leginkább befelé tekintők közé tartoznak, és velük párhuzamosan léteznek kifejezetten külföldi regionális témákat preferáló földrajzi orgánumok is. Az ország méretéből következően a legjobb viszonyítási alapként talán a holland *Tijdschrift* fogadható el; jellemző nyitottságára a témaválasztáson kívül az is, hogy cikkeinek túlnyomó része angolul jelenik meg.

országainak, nagytérsegeinek társadalomföldrajzával kapcsolatos oktatási feladatok ellátására szakosodott és e téren a legutóbbi időkhöz egyedülálló Regionális Földrajzi Tanszék az ELTE-n mindössze 6–7 főnyi oktatói, kutatói létszámmal működik, és évtizedeken át szinte kizárólag hazai tárgyú külső kutatási megbízásokat vállalt, illetve kapott.) Úgy tűnik, a nemzetközi tárgyú kutatások „piacán” a geográfát már törölték a potenciális résztvevők sorából.³⁶

A tudomány és az oktatás kapcsolatrendszerét (l. ábra) visszaidézve arra a következtetésre jutunk, hogy a hazai geográfia – s ezen belül kiváltképp a regionális földrajz – négy évtizede ördögi körben mozog. A láncolat elemei között az oksági kapcsolat minden bizonnyal fennáll, eredeti kezdőpontjuk azonban nehezen rekonstruálható, tehát az alábbi sorrend csak hipotézisnek tekinthető:

- a) A nemzetközi földrajztudományban átmenetileg háttérbe szorul a regionális irányzat. A hazai geográfában megszűnik a nagytérsegi és globális kérdésekre irányuló kutatás, a beszűkült profil pedig szükségképpen csökkenő fejlesztési lehetőségekhez és olyan csekély kutatói létszámhoz vezet, amely immár nem képes a földrajztudomány megfelelő súlyú érdekképviselőre és a diszciplína teljes spektrumának lefedésére.
- b) A földrajztudomány által feladott kutatási területeken az objektív társadalmi igények kielégítése más diszciplínák képviselői – főként közgazdászok – kezébe kerül, a geográfia ismeretterjesztési pozícióit pedig jórészt újságírók veszik át. A regionális földrajz oktatásának sajátos igényei azonban ilyen módon nem elégíthetők ki, itt a tudományos háttér elvesztése pótolhatatlan ürt hagy maga után.
- c) A földrajztanítás színvonala hanyatlik, korszerűtlenné válik; a tantárgy általános iskolai és gimnáziumi óraszámja 1950 és 1980 között a felére csökken.³⁷ Kiszorul a földrajz a gimnáziumok felső két osztályából, s ezért nincs esélye arra, hogy frekvenciált képzési területeken felvételi vizsgatárgy legyen.
- d) A hanyatló színvonalú és helyzetű földrajzoktatás fokozza a pedagóguspályán általában is erősen érvényesülő kontraszelekciót. A csekély iskolai óraszám miatt egyszakos tanárképzésre nem nyílik reális lehetőség, az államigazgatási, regionális fejlesztési és tervezési vagy környezetvédelmi feladatokkal foglalkozó, esetleg alapkutatásokat végző geográfusok képzésére pedig látszólag nincs igény [vö. a) pont], és ilyen irányú szakok indítását nem engedélyezik.
- e) A ritka tehetséges geográfus érdeklődésű hallgatók – ha mégis kutatói pályára készülnek – hazai témában mélyednek el, mert elhelyezkedésre csak így van esélyük.

³⁶ Még olyan kis országban, mint amilyen hazánk, sem nélkülözhetők az interdiszciplináris térségkutatási (például közép-európai, orientalisztikai, afrikánisztikai, sinológiai, Karib-térsegi) programok; csak hogy felkészült geográfusgárda híján a honi földrajztudomány csaknem teljesen kívülrekezd ezen.

³⁷ E folyamatot betetőzi az 1995-ben jóváhagyott Nemzeti alaptanterv (NAT), amely a Földünk-környezetünk műveltségi területet – amely persze nem teljesen azonos a földrajz tantárggyal – lényegében a 7–10. osztályra, ezen belül külföldi földrajzának tanítását a 7–8. osztályra korlátozza. A NAT egész szerkezete, koncepciója azonban olyannyira idegen az egész hazai oktatási rendszertől, hogy végrehajthatóságában – szerencsére – joggal kételkedhetünk.

A felsőoktatási intézményeknek nincs többé megfelelő utánpótlási bázisuk a külföldi tárgyú regionális földrajz aktív műveléséhez vagy magas színvonalú oktatásához, illetve az ilyen jellegű kutatásokhoz.

A bűvös kör ezen a ponton bezárul, ám a belőle való kitörés korántsem lehetetlen, és elvileg az oksági láncolat bármely pontjáról elindítható. A kis szakma szűk kereteinek tágítása, a diszciplína „piacosodása” (Csorba–Mezősi 1995) felé a *geográfus szakképzés* elindításával 1993-ban végre-valahára döntő változás kezdődött. A tudományos utánpótlás minőségi és mennyiségi gondjainak megoldása ettől, valamint az 1992 óta egyetemeken folyó doktori (tudományos továbbképzési) programoktól remélhető.

Az universitas falai közül rövidesen kikerülő geográfusok közül legtöbben bizonyára különböző gyakorlati feladatok felé fordulnak majd, mások – a mai gárdánál jóval felkészültebben – az iskolai földrajztanítás megújításán fognak munkálkodni. S lesznek olyanok is, akik felismerik: „A specialistának beszűkül a látóköre, és mindig szükség lesz összegzőkre, akik továbbra is a nagy térségek áttekintésén fáradoznak. Olyan embereket kell képeznünk, akik nagy csoportokat tudnak irányítani, és ha mégoly egyszerű módszerekkel is, de széles kutatási területek megmunkálására alkalmasak. Ki kell építenünk azt a dokumentációs rendszert, amely sokirányú tájékozottságunkat biztosítja” (Selye János 1976). A diplomás geográfusok között biztosan sok akad majd, akit széles érdeklődési köre egy-egy hazai táj, régió vagy valamely külföldi ország, térség beható tanulmányozására készítet, vagy a globális civilizáció külsőségei mögött is sokszínű, változatos és gyorsan változó világ sorskérdéseinek kutatására serkent. Igazából rajtuk – az új nemzedék legkiválóbbjain – múlik, hogy milyen lesz a regionális földrajz helye és az egész geográfia tekintélye a 21. század tudományában.

IRODALOM

- A földrajztudomány helyzete (1986): *Földrajzi Közlemények*, XXXIV. 246–261.
- Abler, R. F. (1987): What shall we say? To whom shall we speak? Presidential Address. *Annals AAG*, 77. 511–524.
- Abler, R. F. (1993): Desiderata for Geography: An Institutional View from the United States. In: Johnston, R. J. (ed.): *The Challenge for Geography*. Blackwell, Oxford. 215–238.
- Ackerman, E. A. (1953): Regional research – emerging concepts and techniques in the field of geography. *Economic Geography*, 29. 189–197.
- Anucsin, V. A. (1966): A szovjet leíró földrajz alapjai. *Földrajzi Közlemények*, XIV. 191–196.
- Anucsin, V. A. (1981): Geográfija, sztrano vegyenije i szisztemnij podhod. In: Sztrano vegyenije – szosztojanyije i zadacsi. *Vopr. Geogr.*, 116. 60–69.
- Bahrenberg, G. (1988): The Changing Basis of Human Geography – a View from West Germany. *Geogr. Zeitschrift*, 76. 65–78.

- Baranszkij, N. N. (1946): Sztranovegyenyije i geográfija, fizicseszkaja i ekonomicseszkaja. *Izv. VGO*, 78.
- Bartels, D. (1968): Zur wissenschaftstheoretischen Grundlegung einer Geographie des Menschen. *Geogr. Zeitschrift*. Beiheft, Wiesbaden. 19.
- Bartels, D. (1981): Länderkunde und Hochschulforschung. *Kieler Geogr. Schr.*, 52. 43–48.
- Beluszky, P. (1989): Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom*, 3. 49–63.
- Bernát, T. (szerk.) (1978): *Általános gazdasági földrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berry, B. J. L. (1964): Approaches to Regional Analysis: A Synthesis. *Annals AAG*, 54. 2–11.
- Birkenhauer, J. (1987): Hermeneutik: ein legitimer wissenschaftlicher Ansatz in der Geographie? *Geogr. Zeitschrift*, 75. 111–121.
- Carol, H. (1961): Geography of the Future. *Professional Geographer*, 13.
- Csorba P.–Mezősi G. (1995): Quo vadis hazai földrajz? *Földrajzi Közlemények*, CXIX. 43–48.
- De Blij, H.–Müller, H. (1991): *Geography: Regions and Concepts*. Wiley, New York. 6.
- English, P. W.–Miller, J. A. (1989): *World Regional Geography*. Wiley, New York.
- Fodor F. (1933): *Bevezetés a gazdasági földrajzba*. Szt. István T., Budapest.
- Geraszimov, I. P. (1976): *Szovjetszkaja konsztruktyívnaja geográfija*. Miszl, Moszkva.
- Gilbert, A. (1988): The new regional geography in English and French-speaking countries. *Progress in Human Geography*, 13. 208–228.
- Gohman, V. M. (1981): Problemnoje sztranovegyenyije – szosztojányije i zadacsi. *Vopr. Geogr.*, 116. 69–77.
- Granö, J. G. (1929): Reine Geographie. *Acta Geographica*, 2. Helsinki.
- Gregory, D. (1978): *Ideology, Science and Human Geography*. Hutchinson, London.
- Guelke, L. (1977): Regional Geography. *The Professional Geographer*, 29. 1–7.
- Hägerstrand, T. (1976): Geography and the Interaction between Nature and Society. *Geoforum*, 7. 329–334.
- Hägerstrand, T. (1984): Presence and Absence: A Look at Conceptual Choices and Bodily Necessities. *Regional Studies*, 18. 373–370.
- Haggett, P. (1972): *Geography: a Modern Synthesis*. Harper & Row, New York.
- Hart, J. F. (1982): The Highest Form of the Geographer's Art. *Annals AAG*, 72. 1–29.
- Hartshorne, R. (1959): *Perspective on the Nature of Geography*. Rand McNally, Chicago.
- Harvey, D. (1969): *Explanation in Geography*. Arnold, London.
- Haubrich, H. (ed.) (1982): *Geographische Erziehung im Internationalen Blickfeld*. Westermann, Braunschweig.
- Haubrich, H. (ed.) (1982): *International Focus on Geographical Education*. Westermann, Braunschweig.
- Haubrich, H. (ed.) (1987): *International Trends in Geographical Education*. IGU CGE, Freiburg.
- Heinritz, G. (1987): *Diorama Approach und Hermeneutik – Ansätze einer neuen regionalen Geographie?* 45. Deutscher Geographentag, Berlin. Tagungsbericht und Wissenschaftliche Abh. 149–153.

- Henkel, G. (1985): Geographie: nur eine analytische und rationale Wissenschaft? *Geogr. Rundschau*, 37. 201.
- Hettner, A. (1927): *Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Hirt, Breslau.
- Hettner, A. (1929): Methodische Zeit- und Streitfragen. *Geogr. Zeitschrift*, 35. 264–286. és 337–345.
- Houtsonen, L. (1988): The reform of geography teaching in the Finnish upper secondary school. *Fennia*, 166. 413–570.
- Illés I. (1975): *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jefremov, Ju. K. (1987): Geográfija: nyekotorije itogi i perszpektivü. In: Zsekulin, V. Sz.–Lavrov, Sz. B.: *Geográfija v sziszteme nauk*. Nauka, Leningrád. 62–68.
- Johnston, R. J. (ed.) (1987): *The Future of Geography*. Methuen, London, 1985.
- Johnston, R. J. (ed.) (1993): *The Challenge for Geography. A Changing World: a Changing Discipline*. Blackwell, Oxford.
- Johnston, R. J. et al. (ed.) (1994): *The Dictionary of Human Geography*, 3rd ed. Blackwell, Oxford.
- Johnston, R. J.–Hauer, J.–Hoekveld, G. A. (eds) (1990): *Regional Geography. Current Development and Future Prospects*. Routledge, London.
- Kalesnik, S. (1981): The subject of geographical sciences, their system and classification. In: Kudryashev, L. N. (ed.): *Soviet Geography Today: Aspects of Theory*. Progress, Moszkva.
- Kates, R. W. (1987): On Geography. The Human Environment: The Road Not Taken, The Road Still Beckoning. *Annals AAG*, 77. 525–534.
- Keeble, D. E. (1976): Models of Economic Development. In: Chorley, R. J.–Haggett, P.: *Models in Geography*. Methuen, London. 243–302.
- Kimble, G. H. T. (1951): The inadequacy of the regional concept. *London Essays in Geography*. 151–174.
- Klimov, A. I. (1976): *Szovjetszkaja geograficseszkoje sztranovegyenyije i kursz skolnoj geografii v SZSZSZR*. Gorkij.
- Klimov, A. I. (1977): *Szovjetszkije geograficseszkoje sztranovegyenyije*. Gorkij.
- Kocsis K.–Probáld F. (1995): Helyzetkép a hazánkban folyó társadalomföldrajzi kutatásokról. *Földrajzi Közlemények*, CXIX. 49–54.
- Kolb, A. (1962): Die Geographie und die Kulturerdteile. In: *Wissmann-Festschrift*. Tübingen. 42–49.
- Kovács Cs. (1966): Térsemlélet és földrajz. *Földrajzi Közlemények*, XIV. 31–48.
- Kuznets, S. (1981): *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Lavrov, Sz. B.–Szaszjuk, G. V. (1981): Sztranovegyenyije i geográfija prirodnih reszurszov i mirovovo hozjajszta. In: Sztranovegyenyije – szosztojanyije i zadacsi. *Vopr. Geogr.*, 116. 60–69.
- Lewis, P. (1985): Beyond Description. *Annals AAG*, 75. 465–477.
- Marosi S. (1981): Táj és környezet. *Földrajzi Értesítő*, XXX. 59–72.

- Massey, D.–Allen, J. (eds) (1984): *Geography Matters (Introduction)*. Cambridge Univ. Press.
- McNally, A. (1987): You can't get there from here with today's approach to geography. *Professional Geographer*, 39. 389–392.
- Mendöl T. (1951): *Bevezetés a földrajzba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mesarovic, M.–Pestel, E. (1974): *Menschheit am Wendepunkt*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.
- Mészáros R. (1989): Mérföldkő vagy temetés? Vita a magyar társadalomföldrajz helyzetéről. *Tér és Társadalom*, 3. 75–77.
- Mihajlov, Ju. P. (1984): K voproszu o celjah i zadacsah geografii. *Izv. VGO*, 116. 200–205.
- Minshull, R. (1967): *Regional Geography. Theory and Practice*. Hutchinson, London.
- Neef, E. (1956): Die axiomatischen Grundlagen der Geographie. *Geogr. Berichte*, 1. 85–91.
- Neef, E. (1967): Die theoretischen Grundlagen der Landschaftslehre. Gotha, Leipzig.
- Neef, E.–Richter, H.–Barsch, H.–Haase, G. (1973): *Beiträge zur Klärung der Terminologie in der Landschaftsforschung*. Leipzig.
- Nemes Nagy J. (1987): A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1993): Bevezetés a regionális tudományba. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest.
- Nir, D. (1987): Regional Geography Considered from the System's Approach. *Geoforum*, 18. 187–202.
- Nir, D. (1990): *Region as a Socio-environmental System. An Introduction to a Systemic Regional Geography*. Kluwer, Dordrecht.
- Obst, E. (1965): *Allgemeine Wirtschafts- und Verkehrsgeographie*. De Gruyter, Berlin.
- Passarge, S. (1929): Beschreibende Länderkunde. Hamburg.
- Pattison, W. D. (1964): The Four Traditions of Geography. *J. of Geogr.*, 63. 211–216.
- Pécsi M. (1974): A környezetpotenciál integrált földtudományi értékelése. *MTA X. Oszt. Közl.*, 7. 193–198.
- Pécsi M. (1980): A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. *Földrajz-tanítás*, 23. 1–8.
- Pécsi M. (1984): A földrajzi környezet értelmezése és a környezeti hatások értékelése a gazdaságfejlesztés szolgálatában. *Földrajzi Közlemények*, XXXII. 309–313.
- Pécsi M. (1987): A földrajz és a geográfiai kutatások időszerű kérdései Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, XXXV. 113–121.
- Pécsi M. (1989): A földrajztudomány általános elvi kérdései. *Földrajzi Közlemények*, XXXVII. 3–10.
- Pécsi M.–Rétvári L. (1981): A földrajzi környezetkutatás időszerű elvi kérdései és kartográfiai módszere. *Földrajzi Értesítő*, XXX. 31–57.
- Predöhl, A. (1962): *Das Ende der Weltwirtschaftskrise. Eine Einführung in die Probleme der Weltwirtschaft*. Rowohlt, Hamburg.
- Probáld F. (1989): Extra Hungariam non est vita? Vita a magyar társadalomföldrajz mai helyzetéről. *Tér és Társadalom*, 3. 77–80.

- Rechnitzer J. (szerk.) (1994): Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. *MTA RKK, Pécs–Győr*.
- Rikkinen, H. (1982): *Development in the status and content of geography teaching in the secondary schools of Finland*. Helsinki.
- Schaefer, F. K. (1953): Exceptionalism in Geography: a Methodological Examination. *Annals AAG*, 43. 226–245.
- Schmithüsen, J. (1970): Die Aufgabenkreise der geographischen Wissenschaft. *Geogr. Rundschau*, 22. 431–437.
- Selye J. (1976): *Az álomtól a felfedezésig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Spethmann, H. (1928): *Dynamische Länderkunde*. Wirt, Breslau.
- Stanfield, C. A.–Zimolzak, C. E. (1990): *Global Perspectives. A World Regional Geography*. Merrill, Columbus. 2. kiadás.
- Stewig, R. (1981): Länderkunde als wissenschaftliche Disziplin. *Kieler Geogr. Schr.*, 52. 57–64.
- Stewig, R. (1986): Zur gesellschaftlichen Relevanz der Länderkunde. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 30. 1–9.
- Stoddart, D. R. (1987): To claim the high ground: geography for the end of the century. *Transactions IBG*, 12. 327–336.
- Teleki P. (1917): *A földrajzi gondolat története*. Budapest.
- Teleki P. (1932): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum, Budapest.
- Tóth J. (1988): Magyarország gazdasági körzetei. In: Frisnyák S. (szerk.): *Magyarország földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest. 486–575.
- Uhlig, H. (1970): Organisationsplan und System der Geographie. *Geoforum*, 1. 19–51.
- Wirth, E. (1978): Zur wissenschaftstheoretischen Problematik der Länderkunde. *Geogr. Zeitschrift*, 66. 241–261.
- Wirth, E. (1979): *Theoretische Geographie*. Teubner, Stuttgart.
- Wittlesey, D. (1954): The Regional Concept and the Regional Method. In: James, P. E.–Jones, L. R. (eds): *American Geography: Inventory and Prospect*. Syracuse Univ. Press, Syracuse.
- Zoltán, Z. (1979): A dinamikus gazdaságföldrajz történelmi előzményei. *Földrajzi Értesítő*, XXVIII. 1–22.
- Zoltán, Z. (1984): *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Zsekulin, V. Sz.–Lavrov, Sz. B. (1987): *Geográfia v sziszteme nauk*. Nauka, Leningrád.

A regionális földrajz helyzete a magyar felsőoktatásban*

BEVEZETÉS

A *regionális földrajz* a geográfiának az az ága, amely a természeti és társadalmi tényezők együttesét, kölcsönhatását egy-egy területi egységen belül vizsgálja (Kovács 2001). A regionális földrajz az 1960-as évekig világszerte a tudományterület „koronájának” számított, manapság azonban – az oktatásban játszott vitathatatlanul fontos szerepe ellenére – inkább a geográfia mostohagyermekének látszik. Mielőtt azonban helyzetének részletesebb vizsgálatába fognánk, célszerű a tudományág meghatározását és szerepének értelmezését néhány ponton árnyaltabbá tenni:

- a) A regionális földrajz figyelmének előterében az egyes helyek, tájak, országok vagy régiók sajátos, egyedi jellemzői állnak. Ez a tény váltotta ki a pozitivistáknak ismertelmélet talajáról indult kemény bírálatot, amely az 1960-as években földrajzi paradigmaváltáshoz és a regionális geográfia háttérbe szorításához vezetett. Ámde az egyedit előtérbe állító idiografikus vizsgálati módszer és az általános törvényszerűségek leszűrését célzó (nomotetikus) kutatás nem ellentétei, hanem kiegészítői egymásnak (Burt 2005). A megismerés induktív útja az egyedin keresztül vezet az általánosig. Például az urbanizáció folyamatának tipizálásához és általános törvényszerűségeinek megállapításához egész sor regionális (kínai, japán, afrikai, latin-amerikai stb.) városfejlődési esettanulmány révén lehetett eljutni (lásd Enyedi 2012).
- b) Az ágazati és a regionális földrajz között számtalan átmenet létezik, és köztük határt vonni legfeljebb a domináns vonások alapján lehet (Probáld 1995). A regionális földrajz kutatója is alkalmazhat ágazati megközelítést (Tóth 2010: 60–61), illetőleg állíthat egy vagy több kiemelt problémát vizsgálatának homlokterébe.
- c) A 20. század derekáig domináns szerepet betöltő német *Länderkunde*-ra jellemző felfogás – amely egy-egy területi egység valamennyi jellemzőjének leltárszerű számbavételére és sablonos sorrendben történő bemutatására törekedett – ma már végérvényesen meghaladottnak számít (Wardenga 2006). A korszerű regionális földrajzi

* Első közlés: Probáld–Szilassi–Farsang (2015): A regionális földrajz helyzete a magyar felsőoktatásban. *Földrajzi Közlemények*, 139/1. Részlet. 43–53.

szintézis tehát nem lehet mechanikus felsorolás vagy összegzés, hanem a jellemzők közötti szelekcióra és a lényeges földrajzi összefüggések feltárására, illetőleg kiemelésére kell irányulnia.

Jelen dolgozatunkban a regionális földrajz helyzetét főként a felsőoktatás szemszögéből vizsgáljuk, bár ez óhatatlanul szükségessé tesz némi kitekintést a kutatásban és a közoktatásban betöltött szerepére is.

MAGYARORSZÁG FÖLDRAJZA

A haza földrajza érthető okokból mindig központi helyet foglalt el az oktatás valamennyi szintjén és a geográfiai kutatásban. A földrajztanárképzés egyes féléveinek heti tantervi óraszámait összegezve az 1960-as évek elején Magyarország természetföldrajzára 6, gazdaságföldrajzára 4 óra jutott. A haza földrajzának súlya – a tantervi háló alapján ítélve – a jelenlegi osztatlan tanárképzésben is ugyanilyen jelentős maradt. Öröndetes változás viszont, hogy a természetföldrajzi előadások horizontja a trianoni határokhoz való kényszerű igazodás helyett immár az egész Kárpát-medencére terjed, a gazdaságföldrajz helyébe pedig társadalomföldrajz, illetőleg társadalom- és gazdaságföldrajz lépett, ami lényeges szemléletváltást tükröz. (Igaz, az utóbbi tantárgynév logikája vitatható, lévén a gazdaságföldrajz maga is a társadalomföldrajz – a külföldi szakirodalomban általánosan elterjedt, hagyományos nevén emberföldrajz – része.)

Magyarország esetében a természet- és társadalomföldrajzi kurzusok különválasztása továbbra is észszerűnek tűnik elsősorban azért, mert a haza földjével való alapos megismerkedés szükségképpen magában foglal a geográfia határain kívül eső – például geológiai vagy történettudományi – anyagrészeket is. Mindemellett azonban kívánatos lenne az említett kurzusok tematikájának jobb összehangolása, a közöttük lévő határok puhítása. Ebbe az irányba mutat, hogy a „*Magyarország természetföldrajza*” kurzus keretében a hagyományos földtani és felszínalaktani ismeretekről a hangsúly – az előadó személyétől függő mértékben – az egyes tájak környezeti problémáinak elemzése felé tolódott el. Ehhez manapság már a hazánk környezeti állapotát bemutató, modern szemléletű egyetemi tankönyvek is rendelkezésre állnak (Mezősi 2008, 2014).

A haza földrajzának oktatása egyébként is bőséges szakirodalmi háttérrel rendelkezik. Nemrég látott napvilágot a Kárpát-medence földrajzának minden eddiginél átfogóbb monográfiája (Dövényi 2012). Az MTA RKK égisze alatt megjelent a Kárpát-medence régióit bemutató nagyszabású, 13 kötetes sorozat, amely példátlanul gazdag ismeretanyagot tartalmaz, szerkezetében viszont a hettneri leíró földrajz (Länderkunde) sablonját követi. A geográfusok jelentős közreműködésével készült kötetek koncepciója így a lehető legtávolabb áll mindattól, ami a regionális tudomány jellegét a nemzetközi szakirodalomban meghatározza. Sajnos az említett művek rendkívül szűk felhasználói körhöz szólnak, és enciklopédikus jellegüknél fogva nem alkalmasak arra, hogy közvetlenül

bármilyen képzési program alapjául szolgáljanak. A hazánk regionális földrajzát korszerű szemlélettel tárgyaló, a szélesebb közműveltséget szolgáló, *a társadalomföldrajzot is magukban foglaló, komplex szemléletű felsőoktatási tankönyvek* még mindig hiányoznak szakirodalmunkból.

Ennél jóval súlyosabb gondokkal találkozunk, ha Európa és a többi kontinens földrajzát állítjuk vizsgálódásunk gyújtópontjába.

A VILÁG FÖLDRAJZA EGYETEMI TANTERVEINKBEN

Ezelőtt fél évszázaddal a kétszakos tanárképzés tantervében a hazánk területén kívüli „regionális természeti földrajzra” 10 szemeszteróra, a két külön kurzus tárgyat képező „szocialista” és „tőkés országok gazdaságföldrajzára” pedig 17 óra, vagyis összesen 27 óra jutott. Ezzel szemben az egyetemi honlapokról letölthető jelenlegi tantervi hálók szerint a regionális (természet- és társadalom-) földrajz a most induló *osztatlan kétszakos tanárképzés* programjában 14 (PTE), 16 (ELTE) vagy 18 (SZTE) órával, illetőleg ennek megfelelő kreditszámmal szerepel. A *geográfusképzés* (BSc + MSc) törzsanyagában a külföldi országok regionális földrajzának szentelt idő még ennél is kevesebb (például az ELTE-n 13 óra). Különösen csekély – mondhatnánk jelentéktelen – az Európán kívüli világrészek földrajzára fordítható idő. Mindkét tantervből hiányzik a külföldi terepgyakorlat, amely az 1970-es és 1980-as években – sokkal nehezebb körülmények között – a tanárképzési program szerves részét képezte. A tantervek fonákságai közül a következőkben hármat emelünk ki:

- a) A hazánkon kívüli országok, kontinensek földrajzának ismertetésére szánt idő a földrajz szakos tanárképzésben 30–40%-kal csökkent az 1960-as évek óta, holott közben leomlott a vasfüggöny, átjárhatóvá váltak a határok, és a világ más részein végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok erősebben hatnak hazánk életére, mint bármikor korábban. Mindebből a józan ész szerint a regionális földrajzi ismeretek felértékelődésének kellett volna következnie.

Ellenvetésként felhozható, hogy a földrajzi tények, adatok, információk manapság könnyedén megszerezhetők a világhálóról. Csakhogy önmagukban az információk mit sem érnek, ha hiányzik az a szilárd váz, amelybe beépülhetnek, ha nincs meg *a világról alkotott átfogó kép*, amely a folyamatos önképzés alapjául szolgál, s amelyet épp a felsőfokú tanárképzés hivatott kialakítani. (Egyébként a világháló informatív szerepe minden tárgykör oktatására hatással van, a regionális földrajz háttérbe szorítását már csak ezért se indokolhatja.)

Lehetséges, hogy a regionális földrajz egyetemi oktatásának szemléletbeli és módszertani avítsága vezetett oda, hogy a tárgy szerepe a tanárképzésben ilyen mértékben visszaszorult; ez felveti az alapos megújulás igényét. Mindenekelőtt szakítani kellene a csaknem kizárólag tényközlő, főként szóbeli előadások keretében történő „frontális” oktatással. Csak akkor várhatjuk el a tanárjelöltektől, hogy későbbi iskolai munkájuk során projektekben gondolkodva, csoportmunkában, kooperatív

módon dolgozzák fel a regionális földrajzi témákat, ha már az egyetemen (és nem csak a tantárgy-pedagógiai kurzusok alkalmával) találkoznak ilyen módszerekkel. A regionális kurzusokon belül a szemináriumoknak kellene dominálniuk, ahol az egyes kontinensek vagy országok alapvető természet- és társadalomföldrajzi jellemzőit tárgyaló néhány bevezető óra után projektek segítségével (a világhálóról letöltött információk, adatsorok s a belőlük készített grafikonok, tematikus térképek elemzésével) csoportmunkában dolgoznák fel a hallgatók a különböző témaköröket. Végül ugyancsak a szeminárium keretében kerülnének bemutatásra és közös megbeszélésre az önálló adatgyűjtés, kutatás kapcsán feltárt összefüggések. Tehát a hallgatóknak döntően nem földrajzi tényeket kellene megtanulniuk, hanem a földrajzi gondolkodás elsajátítása, az általános összefüggések s egyedi vonások felismerése és elkülönítése, valamint a tipizálás és modellalkotás lenne a cél. Paradox módon a mostani tantervek által biztosított *csekély óraszám éppen e nagyon kívánatos és szükséges megújulást akadályozza*. Sajnos a szemináriumok (gyakorlatok) számának és arányának növelése a nagy hallgatói létszám, illetőleg az oktatók túlterheltsége okán is korlátokba ütközik, ami különösen a geográfus szakon jelent nehezen leküzdhető problémát.

- b) A geográfusképzés teljes időkerete nagyjából kétszerese annak, mint amit a két-szakos tanárképzés a földrajzi órák számára hagy. Ennek ellenére a geográfustantervben nemcsak arányát tekintve, hanem *abszolút értelemben is kisebb* a regionális kurzusok óraszámja. A tantervek összeállítói nyilván úgy vélték: egy okleveles geográfus számára nem igazán lényeges, hogy a világ természeti, társadalmi-gazdasági és kulturális sokszínűségét megismerje, valamint a globális folyamatok különböző léptékű, térségenként is eltérő hatásaival tisztában legyen.

Ez esetben is felmerül annak lehetősége, hogy a regionális kurzusok sorsa tartalmi és szemléleti problémák miatt erősen leíró, a gyakorlati problémáktól idegen jellege folytán vált ennyire sanyarúvá. A legtöbb friss diplomás geográfusnak ugyanis gyakorlati problémák (környezetvédelmi, területfejlesztési kérdések) megoldásán kell majd dolgoznia, épp ezért regionális földrajzi esettanulmányok alapján lenne célszerű megismernie e problémák jellegének és megoldásának országonként, térségenként eltérő típusait. Mindazonáltal a mesterszakot végzett geográfusoknak alapos kitekintéssel kell(ene) rendelkezniük az egész világra s a globális problémák regionális megjelenési formáira már csak azért is, mert a jövő geográfus kutatói, egyetemi és főiskolai tanárai ugyancsak közülük fognak kikerülni!

Alapvető tudománypolitikai érdekünk, hogy egyetemi regionális földrajzi kurzusainkat (vagy legalább azok egy részét) olyanná formáljuk, hogy érthetők, élvezetesekek és legfőképp hasznosak, hozzáférhetők legyenek más tudományterületek, például a történettudomány, médiatudomány, nyelvészet (hispanisztika, anglisztika stb.) hallgatói számára is. Ilyen irányú kezdeményezésekről az ELTE részéről kaptunk hírt.

- c) A marxista szovjet tudományelmélet merev válaszfalat húzott a természet- és a társadalomföldrajz közé, s ennek megfelelően az 1950-es évektől hazánkban is kettéosztották a regionális tantárgyakat. *Ez a megosztás azonban teljesen idegen a regionális földrajz lényegétől*, amelybe természet és társadalom sokrétű kölcsönhatásainak

vizsgálata szervesen beletartozik. Tőlünk nyugatra sohasem létezett és ma sincs az egyetemi képzési programokban „regionális természetföldrajzi” kurzus. Nálunk se kellene lennie. Világszerte magától értetődő, hogy egy táj, régió, ország vagy földrész komplex földrajzi bemutatása felöleli a természeti adottságok, erőforrások és kockázatok elemzését, akárcsak annak tárgyalását, miként formálta át az ember a természeti környezetet. Érthetetlen, idejétmúlt és tudományrendszertani szempontból teljesen indokolatlan tehát, hogy a regionális földrajz kettébontása – egy letűnt korszak reliktumaként – tanterveinkben és az ezekhez igazodó tankönyvekben makacsul fennmaradt.

Azok a természeti jelenségek és folyamatok, amelyek nincsenek hatással a társadalomra, a regionális földrajz szempontjából irrelevánsak. Nálunk viszont mindmáig túl sok a semmiféle társadalomföldrajzi kapcsolódással nem rendelkező regionális természetföldrajzi tananyag, amely valójában nem más, mint regionális földtan, illetve regionális geomorfológia. Ehelyett szükség lenne a természeti erőforrások, természeti katasztrófák, a klímaváltozás társadalmi hatásainak részletesebb, szintetizáló jellegű bemutatására. A felsőoktatási tankönyvek között szerencsére találunk már ehhez alapul szolgáló műveket (Csorba 1998; Kerényi 2003a, 2003b; Kertész 2001; Rakonczai 2008).

A TANKÖNYVEK MEGÚJÍTÁSA

Fél évszázaddal ezelőtt a regionális földrajz tananyaga sablonos sorrendbe szedett, topográfiai nevektől és adatoktól hemzseggő szintiszta leírás volt. Az utóbbi évtizedekben megjelent tankönyvek szövegén jól nyomon követhető a *tudományterület fejlődése*. A hangsúly fokozatosan a világgazdaság legfontosabb szereplőinek alaposabb bemutatására, az országok, illetve régiók lényegi jellemzőinek, sajátos területi összefüggéseinek és problémáinak megragadására, a társadalmi folyamatok irányának és tendenciáinak felmutatására tevődött át. Egyre szélesebb körben hatoltak be a regionális földrajzba a szomszéd és társtudományok elméletei és módszerei is. Mindez persze nem tette fölöslegessé a leírást, amely végső soron minden tudományterület vizsgálódásának alapját képezi. Megkívánta viszont a szakítást a merev tárgyalási sorrenddel és a topográfiai anyag túlhangsúlyozásával.

A tudomány fejlődése és a világ változása szükségessé teszi – legalább évtizedenként egyszer – a regionális földrajz anyagának újbóli áttekintését, *régi tankönyveinek gyökeres átdolgozását*, ami jelenleg épp időszerű volna. Ennek során – a fenti szempontok érvényesítésén túl – érdemes lenne elgondolkodni egy olyan bevezető anyagrészen, amely a világban tapasztalható fejlettségi különbségek létrejöttének elméleti magyarázataival foglalkozna. Ajánlatos lenne a tankönyvek *terjedelmének csökkentése*, ami az *egységes regionális földrajz* elvi alapján könnyűszerrel megvalósítható. A tartalmi változtatások mellett módszertani jellegű változtatásra is szükség lenne.

Fontos cél, hogy a felsőoktatási tankönyvek megfelelő intellektuális háttérrel és forrásanyagot biztosítsanak az iskolai földrajztanításhoz, sőt – igényes formában, szélesebb olvasóközönség megszólításával – a közművelődést is szolgálják. Az új tankönyvek *elektronikus formában* (is) történő publikálása révén szövegük folyamatos frissítése, karbantartása is megoldhatóvá válna a világhálón. A külföldi regionális földrajzi egyetemi jegyzetek egy része nem kontinensenként tárgyalja a témát, hanem tematikus blokkokat használ. Érdeemes lenne átgondolni azt, hogy ragaszkodjunk-e a hagyományos, világrészenkénti tárgyaláshoz, avagy megfelelőbb lenne több, akár eltérő kontinensen található nagytáj komplex földrajzi jellemzését állítani előtérbe (például Közel-Kelet, Mediterráneum stb.). Emellett a változtatás elképzelhetetlen anélkül, hogy a tényanyagot drámaian ne csökkentenénk, és a lexikális ismeretek helyébe problémacentrikus, gondolkodtató módszertant ne állítanánk. Hogy az időszerű kutatási témák és a geográfia kérdésfeltevéseit nagymértékben meghatározó kurrens elméletek miként integrálhatók regionális keretbe, arra sikeres példa Európa földrajzának nemrég megjelent német egyetemi tankönyve (Gebhardt–Glaser–Lentz 2013). (Kár, hogy magyar nyelvű kiadása a fordítás költségei és időigénye miatt nem jöhet szóba.)

A felvázolt célok megvalósításához a honi földrajztudomány szellemi kapacitásának voltaképp elegendőnek kellene lennie, hiszen az utóbbi két évtizedben egyetemeink több ezer geográfus diplomát és több száz doktori oklevelet adtak ki. Túlzottan optimisták mégsem lehetünk. A regionális szintézisek megalkotása, a témérdek információ szelektálása, rendszerezése, összefoglalása ugyanis nagy felkészültséget, sok időt, összehangolt teammunkát, s – legfőképpen – *holisztikus látásmódot* kíván, ez utóbbi pedig manapság „hiánycikknek” számít. A szintézisalkotás, kivált a tankönyvírás nehéz feladat, amelynek tudományos rangja, akadémiai elismertsége méltatlanul csekély. Ráadásul a *külföldi témák kutatása évtizedek óta elhanyagolt*, mellőzött ága a még mindig erősen honi keretekbe zárkozó magyar geográfiának. Ebből következik, és bizonyára inkább a témavezetők, mintsem a hallgatók rovására írható, hogy a doktori értekezések között hazai regionális földrajzi művek alig bukkannak fel, s a külföldi tárgyúak aránya is elenyésző. A szűk tantervi órakeretek legsúlyosabb kártételét éppen abban látjuk, hogy nem adnak lehetőséget olyan elmélyült *szemináriumi foglalkozásokra*, ahol a hallgatók megkedvelhetnék a regionális földrajzot, és önállóan gyakorolhatnák munkamódszereit.

A világgazdaság változó térszerkezetének vizsgálata, a világpolitika tendenciáinak és regionális szereplőinek alapos megismerése a helyes külpolitikai és külgazdasági döntések fontos előfeltétele. Másrészt a regionális földrajz tűnik a legkedvezőbb kiindulópontnak ahhoz, hogy a geográfia a tágabb nyilvánossághoz eljusson, és hallatni tudja szavát a közvéleményt éppen foglalkoztató aktuális kérdésekben. Éppen e két szempont alapján sürgetik tudományágunk jeles képviselői a regionális földrajzi kutatás és képzés súlyának növelését (De Blij 2005; Murphy 2006; Wei 2006; Murphy–O’Loughlin 2009).

Napjaink gyorsan (egyre gyorsabban) változó világában egy-egy külföldi hír a világhálón keresztül másodpercek alatt eljut az olvasóhoz. A távoli kontinenseken zajló aktuálpolitikai események, környezeti katasztrófák nem értelmezhetők megfelelő regionális földrajzi (geopolitikai, szociálgeográfiai vagy éppen természetföldrajzi) alapok nélkül.

Mégis tanúi vagyunk annak, hogy a hírek háttérelmzéseihez csak ritkán kérnek fel geográfusokat. A média jobbára politikai elemzőket, szociológusokat, kulturális antropológusokat, közgazdászokat foglalkoztat „szakértőként”. Más tudományágak képviselői ugyanis – elsősorban a közgazdászok – sokkal régebb óta, helyesen ismerték fel a regionális kutatások iránti igényt, és – saját szakmai szempontjaik alapján – igyekeznek is azt kielégíteni. (Néhány példa az utóbbi évekből: Inotai–Juhász 2009; Kutasi–Blahó 2010; Simai 2011.) A földrajztudomány keretei között a globális gazdaság regionális dimenziójának elemzése (Mészáros 2010), a PTE-nek a Balkánra és a kelet-mediterrán térségre kiterjedő kutatásai, valamint az MTA CsFKI-nak a balkáni államokra és Ukrajnára irányuló vizsgálódásai nagyon jó irányba mutatnak; annak belátását jelzik, hogy ha a magyar geográfia továbbra se lenne hajlandó látókörébe vonni a Kárpátokon túli nagyvilágot, ha nem fordítana energiát a *regionális földrajz aktív művelésére*, akkor végzetesen megcsönkítaná önmagát. Ha azonban összevetjük az Ukrajnáról hazánkban készült kitűnő atlasz és az ukrainai események hátterét komplex módon megvilágító mintaszerű regionális földrajzi tanulmány (Karácsonyi et al. 2014) valódi értékét mindennek szerény médiavisszhangjával, akkor leszögezhetjük: hosszú út áll még előttünk, és rengeteg a tennivaló, hogy a földrajznak az elmúlt évtizedek során veszendőbe ment ismertsége és elismertsége helyreálljon.

IRODALOM

- Burt, T. (2005): General/particular. In: Castree, N. et al. (eds): *Questioning geography*. Blackwell, London. 117–130.
- Csorba P. (1998): *Ázsiai tájak – tájökológiai értékelés*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 156.
- Dövényi Z. (2012): *A Kárpát-medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1351.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 186.
- Gebhardt, H.–Glaser, R.–Lentz, S. (2013): *Europa – eine Geographie*. Springer-Spektrum, Berlin–Heidelberg, 520.
- Inotai A.–Juhász O. (szerk.) (2009): *A változó Kína*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 332.
- Karácsonyi D.–Kocsis K.–Kovály K.–Molnár J.–Póti L. (2014): East-West dichotomy in Ukraine – Was Huntington right? *Hungarian Geographical Bulletin*, 63/2. 99–134.
- Kerényi A. (2003a): *Európa természet- és környezetvédelme*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 534.
- Kerényi A. (2003b): *Környezettan – természet és társadalom globális nézőpontból*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. 470.
- Kertész Á. (2001): *A globális klímaváltozás természetföldrajza*. Holnap Kiadó, Budapest. 142.
- Kovács Z. (2001): *Társadalomföldrajzi kislexikon*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 175.
- Kutasi G.–Blahó A. (szerk.) (2010): *Erőközpontok és régiók a 21. század világgazdaságában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 472.

- Mészáros R. (szerk.) (2010): *A globális gazdaság regionális dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 396.
- Mezősi G. (2008): Magyarország környezetföldrajza. *Földrajzi tanulmányok*, 3. JATE Press Szeged, 148.
- Mezősi G. (2014): *Magyarország természetföldrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 394.
- Murphy, A. B. (2006): Enhancing geography's role in public debate. *Annals AAG*, 96/1. 1–13.
- Murphy, A. B.–O'Loughlin, J. (2009): New Horizons for Regional Geography. *Eurasian Geography and Economics*, 50/3. 241–251.
- Probáld F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában. Háttérvázlat. Földrajz, regionális tudomány. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 2. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. 35–62.
- Probáld F.–Ütőné Visi J. (2012): A regionális földrajz tanítása a gimnáziumban. *Iskolakultúra*, 3. 96–104.
- Rakonczai J. (2008): *Globális környezeti kihívásaink*. Universitas Kiadó, Szeged. 220.
- Simai M. (szerk.) (2011): *Oroszország két világ között*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 479.
- Tóth J. (szerk.) (2010): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1486.
- Wardenga, U. (2006): German geographical thought and the development of Länderkunde. *Inforgeo*, 18/19. 127–147.
- Wei, Y. D. (2006): Geographers and globalization: the future of regional geography. *Environment and Planning A.*, 38. 1395–1400.

Társadalomföldrajz és regionális tudomány*

„A geográfus őszinte érdeklődéssel nyitott minden olyan természet- és társadalomtudomány iránt, amely a térről való ismereteit – e szintézishez... hozzájárulva – bővítheti”.

(Csatári Bálint, 2006)

MI VÉGBŐL KELL RENDSZEREZNI A TUDOMÁNYT?

Napjainkban, amikor a különböző inter-, transz- és multidiszciplináris kutatások¹ virágkorukat élik, a különböző tudományszakok széles határsávokban fonódnak össze egymással. A tudomány piacosodása nyomán éles verseny folyik a kutatások pénzügyi fedezetének, a sokat emlegetett „forrásoknak” a megszerzéséért, és gombamód szaporodnak azok a szakágak és részdíszciplínák, amelyek új, hangzatos nevek alatt igyekeznek minél tágabb helyet és intézményi keretet biztosítani maguk számára. Létrejöttükben a fokozódó specializáció mellett gyakran tetten érhetők egy-egy iskolateremtő tudós vagy zseniális szervező személyes érdekei, nagyratörő ambíciói is. Különösen az angol nyelvterület invenciózus kutatói tűnnek ki ötleteikkel; náluk bukkant fel az utóbbi évtizedekben az „earth system science”, a „vulnerability science”, a „sustainability science”, az „environmental science”, a „human ecology”, a „spatial science”, a „GIS science” – és pusztán a földrajz hagyományos érdeklődési körén belül maradvá is bizonyára lehetne még gyarapítani a példákat. Akadnak persze elvetélt vagy tisztavirág-életű kezdeményezések, amelyek rendszerint nem is lépnek ki a nemzetközi szintérre, és vannak olyanok, amelyek életképesnek bizonyulnak, s idővel intézményesült formában – önálló egyetemi tanszékekkel, képzési irányokkal, kutatói társaságokkal és szakmai folyóiratokkal rendelkezvén – a tudományos

* Első közlés: Probáld Ferenc: Társadalomföldrajz és regionális tudomány. *Tér és Társadalom*, 21. évf. 2007/1. 21–33.

1 A három kifejezés differenciált értelmezésére vannak ugyan kísérletek (Ehlers–Leser 2002; Mezösi 2005), de a szakirodalomban jobbra mégis szinonimaként használatosak.

élet tartós szereplőivé válnak.² Az utóbbiak közé tartozik a „regional science” (regionális tudomány), amely a német telephelyelméleti, térgazdaságtani alapokra építkezve Walter Isard fáradhatatlan szervező tevékenysége nyomán 1954-ben tűnt fel az Egyesült Államokban, s terjedt el onnan világszerte, hamarosan követőkre találva Magyarországon is.

A regionális tudomány már fejlődésének legkorábbi, döntően közgazdaságtani ihletésű szakaszában ikonjai közé emelte a geográfus Christallert, és komoly hatással volt az – első sorban amerikai – „klasszikus modern” földrajzos nemzedékre (Rey 2004; Jackson 2004). Amint azután egyre inkább egy átfogó társadalmi tértudomány igényével lépett fel, a geográfiahoz, jelesül a társadalomföldrajzhoz való viszonya mind kényesebbé és bonyolultabbá vált. A regionális tudomány mértékadó monográfiái (például Loveridge 2000; Lengyel–Rechnitzer 2004) a diszciplína egyik *alkotóelemeként* tartják számon a társadalomföldrajzot. Ámde magának a regionális tudománynak önálló szakterületként való meghatározása mindmáig vitatott: egyesek pusztán a térbeli társadalmi problémákkal foglalkozó részdiszciplínák együttesének tekintik, mások a földrajznak, mint tradicionális tértudománynak a fölösleges megkettőződését látják benne, s ezért kérdőjelezik meg létjogosultságát. (Az utóbbiak közé sorolta Lengyel és Rechnitzer [2004] e sorok íróját is, érdemtelenül, hiszen idézett írásában nem érintette ezt a problémát.) A regionális tudomány és a földrajz tudományrendszertani viszonyának kérdése a hazai fórumokon is – már Illés (1975) első összefoglaló művétől kezdve – újra meg újra fölmerül. Mielőtt azonban e tárgykörben tovább vizsgálódnánk, érdemes három alapvető, axiomatikusnak tekinthető megállapítást rögzíteni:

- a) A tudomány, mint az igazolt ismeretek rendszere, összefüggő, egységes egészet képez, amelyen belül az egyes ágak és szakterületek illetékességi körét nem lehet pontosan és abszolút érvénnyel kijelölni. Egy-egy intézményesült diszciplína központi magva a tudomány virtuális terében afféle tájékozódási pontként szolgál, és a szomszédos szakterületek felé irányuló kapcsolatok hálózatának csomópontjaként jeleníthető meg [vö. Haggett (2006), 24.9. ábra].
- b) Ugyanaz a probléma gyakran többféle szakterület érdeklődését is fölkelti, és más-más irányból közelítve is vizsgálható. A tudományos eredmények megítélése szempontjából a felvetett probléma relevanciája és megoldásának sikere a mérvadó, ezzel szemben a kutató hovatartozása, az általa művelt diszciplína elnevezése, tudományrendszertani besorolása lényegtelen.
- c) A tudományrendszertani problémák tisztázásának valódi jelentősége a szakterületek saját feladatkörének meghatározásában, intézményi struktúrájának és képzési programjainak kialakításában, imázsának építésében rejlik. Ebben a vonatkozásban lehet tehát a legkevésbé szerencsés, ha – mint Nemes Nagy (2003) írja – az elméleti kérdések „elhallgatottak”. A társadalomföldrajz és a regionális tudomány viszonyának elemzését a fentiek előrebocsátása után definícióikból és kutatásaik tárgyköréből kiindulva kíséreljük meg.

2 A tudományágak intézményesülésének általános kérdéseivel behatóan foglalkozott Latour (1999), a geográfia szempontjából pedig Capel (1981), a regionális tudomány vonatkozásában Barnes (2003) elemzése különösen figyelemreméltó.

A DEFINÍCIÓK ÖSSZEHAJONLÍTÁSA

A 20. század első felében a geográfia tárgykörét és tagolódását illetően széles körű egyetértés alakult ki; amint Teleki (1917) megfogalmazta: a földrajznak „*a táj szervességekben, individualitásában, egyszeriségének értékében sajátos tárgya van*”. Az uralkodó paradigma lényegét világosan fejezi ki Mendöl (1947): „*A földrajz végső feladata mai felfogásunk szerint a tájak és a belőlük összetevődő egész földfelszín életének és arculatának magyarázó leírása. A tájelemek sorában előkelő helyet foglalnak el az ember és főleg annak alkotásai. Az ember-földrajz feladata éppen az embernek és alkotásainak, mint tájelemeknek a vizsgálata*”, más szóval „*a műtáj mai állapotának, azaz életének és arculatának magyarázó leírása*”. Mivel a kor terminológiájában az „élet” voltaképpen a mozgás, változás, fejlődés metaforája, a magyarázó leírásba pedig a természet és a társadalom kapcsolatainak feltárása is beilleszthető, a földrajz feladatköre elvileg a tájparadigma alapján is rendkívül sok lehetőséget kínált. A tájra vagy bármely más térbeli entitásra, különösen annak egyedi vonásaira összpontosító kutatás azonban kevésbé volt alkalmas egzakt mennyiségi összefüggések és általános törvényszerűségek leszürésére, absztrakt modellek alkotására – vagyis mindarra, ami a 20. század derekán uralkodó neopozitivisták ismeretelméleti felfogás szerint a tudományosság sine qua non-ját jelentette. A földrajznak ekkoriban háttérbe szorult kapcsolat-tudományi tradíciója, valamint erősen leíró jellegű, domináns tájírányszata egyaránt távol esett attól, hogy átfedésbe kerüljön vagy akár csak szorosabban érintkezzen az 1950-es évek egyértelműen neopozitivisták-szcientista alapvetésű regionális tudományával.

Csak hogy az egyes tudománysszakok érdeklődési köre, központi problémái és jellegzetes módszerei szüntelenül – olykor apránként, olykor viszont meglepő gyorsasággal – változnak, a társadalom aktuális igényeihez és a fejlődő technikai lehetőségekhez igazodnak. A modern földrajztudomány történetének legszembetűnőbb fordulata – Kuhn kifejezésével: paradigmaváltása³ – az 1950-es években a mennyiségi módszerek gyors térhódításával, a „kvantitatív forradalommal” párhuzamosan zajlott le. Általában határkönek tekintik Schaefer (1953) tanulmányát, amelyben a földrajz által az egyedi, sajátos tényekre és jelenségekre fordított különleges figyelmet („exceptionalism”) a tudományos módszerrel összeegyeztethetetlennek bélyegezte, s a geográfiának egyik régi – Kant ismeretelméletében gyökerező – tradícióját felelevenítve a térbeliséget állította a középpontba. A földrajznak – írta – „*nem annyira magukra a jelenségekre, mint inkább azok térbeli elrendeződésére kell összpontosítania figyelmét. A térbeli kapcsolatok a lényegesek a geográfia számára, semmi egyéb*”. Az új, tértudományi paradigma (spatializmus) egyik élharcosa, Berry (1964) szerint „*a geográfus szempontjából alapvető fogalmak a térbeli rendre, a térbeli integrációra, a térbeli kölcsönhatásokra és szerveződésre, a térbeli folyamatokra vonatkoznak*”. A földrajz két-három évtizedre előbb az Egyesült Államokban, majd az egész „nyugati”

3 A tudománytörténsszek között vitatott, hogy a Kuhn-féle modell mennyiben alkalmazható a geográfiára (Johnston 1978).

világban elsősorban „*a társadalom térbeli szerveződésének*” vagy egyszerűen csak a „térbeli szerveződésnek” (spatial organization) a tudományává lett.

A tértudományi paradigma – melynek hibáit és fogyatékoságait ezúttal nem célunk számba venni – az 1970-es évek végére elveszítette korábbi egyeduralmát. Az utóbbi negyedszázad során eltérő ismeretelméleti alapokon kibontakozott, módszereiket és céljait tekintve is erősen különböző irányzatok jelentek meg a geográfiában. Ám a nemzetközi és a hazai szakirodalom szerkezeti arányai azt mutatják, hogy a tértudományi felfogás továbbra is meghatározó módon jellemzi a társadalomföldrajzot. Erről tanúskodnak azok a korszerű definíciók is, amelyek közül néhány – a tudományterület feladatkörét megvilágító – példát az alábbiakban idézünk.

A *Magyar Nagylexikon* (2003) szócikke rámutat, hogy a társadalomföldrajz voltaképpen a 20. század második felének emberföldrajza, amely „*kutatja a társadalmi és gazdasági jelenségek, folyamatok térbeli összefüggéseit, kiterjesztve a társadalom és a környezet kapcsolatára, illetve az egymásra gyakorolt komplex hatásaikra is*”. Az *Oxford Dictionary of Geography* (Mayhew 1997) szerint a társadalomföldrajz (human geography) „*az emberi tevékenység és a természeti környezet kapcsolataival, térelemzéssel és a területi differenciálódás folyamataival foglalkozik*”. Kovács (2001) mintaszerűen tömör megfogalmazásában a tudományterület „*a társadalmi-gazdasági jelenségek térbeli törvényszerűségeit, valamint a társadalom és a környezet kapcsolatát vizsgálja*”. Blotevogel (2002) hangsúlyozza a társadalomföldrajz interdiszciplináris jellegét, feladatkörét pedig így összegzi: „*A társadalom és a térszerveződés kölcsönös összefüggéseivel, illetve ezek időbeni változásaival foglalkozik*”. Több, az előbbiekhöz hasonló definíció említi a geográfia integráló, szintetizáló jellegét is. A társadalomföldrajz különböző (ön)meghatározásaiból végső soron konszenzus rajzolódik ki a tekintetben, hogy a diszciplína feladata *a társadalmi jelenségek és folyamatok térbeli összefüggéseinek tanulmányozása*.⁴

A regionális tudomány „születése” szorosan kötődik ugyanahhoz a történeti korszakhoz és amerikai társadalmi miliőhöz, amelyek a földrajzban a spatialista paradigmát uralomra segítette. Jóléti társadalom, virágkorát élő fordista termelés, keynesiánus gazdaságpolitika, a tudomány és a technika mindenhatóságába, valamint a társadalmi folyamatok kiszámíthatóságába és modellezhetőségébe vetett hit: mindennek hatása tetten érhető a korabeli geográfia és a térgazdaságtan egymással összefonódó fejlődési irányában. Míg azonban a geográfusok a paradigmaváltás éveiben is szívesen boncolgattak elméleti kérdéseket, a regionális tudomány atyja, Isard (1956) alapvető művében semmiféle definícióval nem határolta körül szellemi gyermekének működési területét és célkitűzéseit. Kezdetben még a névadásban is bizonytalan volt (Barnes 2003). Tartott attól, hogy az általa elképzelt tértudományt (spatial science) összetévesztik majd az űrkutatással (ti. angolul space = tér, világűr), emiatt döntött a tartalmilag sokkal kevésbé korrekt, de jól hangzó regional science elnevezés mellett. A definíció kérdését későbbi, elméleti munkájában is megkezdte: 13 lehetséges meghatározást vázolt fel, rábízva a kutatókra, hogy válasszák ki a szá-

4 Ez a tömörebb meghatározás nem jelent tartalmi szűkítést, mivel a természet és a társadalom közötti kapcsolatok is térbeli összefüggések.

mukra leginkább megfelelőt vagy elfogadhatót (Isard 1975). Ő maga három évtizeden át azon fáradozott, hogy a térgazdaságtan fundamentumán álló, valamennyi társadalmi folyamat képletekbe és modellekbe foglalására alkalmas, egyetemleges tértudományt hozzon létre. Miután az 1980-as évek elején Isard érdeklődése más irányba, a békekutatás felé fordult, a regionális tudomány – különösen szülőhazájában – hanyatlásnak indult, amit a társadalmi környezet megváltozása is gyorsított. A válságot végül – erősen megtépázott intézményi háttérrel – új kutatási területek és technikák kifejlesztése révén sikerült átvészelni.

Az isardi regional science kellően nem megalapozott és túlon túl nagyratörő célkitűzései miatt sebezhetőnek bizonyult a – korántsem csupán geográfusok részéről megfogalmazott – elméleti kritikákkal szemben. A regionális tudomány fél évszázados történetének aktív résztvevőjeként Polése (2003) úgy értékeli, hogy *„Isardnak nem sikerült egy elméletileg és szervezetenként megalapozott, jól körülhatárolt tudományt (diszciplínát) alkotnia; ehelyett csupán kutatói közösséget hozott létre”*. A közgazdász Krugman (1995) az egységes tárgy hiányát emeli ki, és *„a térbeli problémák megoldására alkalmas eszköztárként”* jellemzi a regionális tudományt.

A regionális tudomány intézményesülése Magyarországon már az „Isard utáni” megújulási időszakra esett. A hazai regionalisták kezdettől fogva fontosnak tekintették szakterületük legitimációját, amelyhez Nemes Nagy egész sor, nemzetközi szinten is kiemelkedő színvonalú elméleti tanulmánnyal járult hozzá. Az általa 1993 óta számos helyen publikált, alaposan kiértékelt meghatározást a diszciplína önállóságának valamennyi magyarországi híve elfogadja.⁵ Eszerint a regionális tudomány *„multidiszciplináris társadalomtudomány. A térrel foglalkozó társadalomtudományok közös alapfogalmait, elméleteit és módszereit foglalja egységes rendszerbe, s a társadalmi és gazdasági jelenségeket ezek felhasználásával vizsgálja”*. Ehhez Lengyel és Rechnitzer (2004) – Isard nyomán – még hozzáfűzi: *„A regionális tudomány tárgya elkülönül az alkotó diszciplínák tárgyaitól, mivel abban a térbeliség, a területi jelleg lesz az egyedüli meghatározó, az elemzés és egyben az értelmezés tárgya”*. Nem meglepő, ha a fentiek olvastán déjã vu érzésünk támad: a fogalmi és metodikai rendszerezés feladatától eltekintve⁶ lényegében a társadalomföldrajz jól ismert definíciójához lyukadunk ki.

A regionális tudományt eleve önálló diszciplínaként kezelő Lengyel és Rechnitzer (2004) is tárgyilagosan elismeri: *„Számos esetben nem könnyű elkülöníteni a két tudományterület eredményeit”*, ami *„inkább a tudósok és a kutatók személyes hitvallása, intézményi hovatartozása”* révén jelenik meg. De vajon lehetséges-e az elhatárolást ennél objektívebb alapokra helyezni? – A válasz a kutatási tárgyköröknek a pusztán definíciónál mélyebbre hatoló elemzését igényli.

5 E definíció Enyedi Györgytől származó, sokat idézett alternatívája („transzdiszciplináris tudáskészlet”) finom eleganciával kerüli meg a diszciplínakérdést.

6 Az egyszerűsítést azért véljük megengedhetőnek, mert az elméletek, fogalmak és módszerek rendszerezése egymagában nyilván nem hoz létre önálló diszciplínát. Az alkalmazott fogalmi és módszertani apparátus ti. szükségképpen a kutatás tárgyához és problematikájához igazodik.

A KUTATÁSI TÁRGYKÖRÖK EGYEZÉSE

A regionális tudomány legfontosabb kutatási témáit Benko (1999) a következő négy csoportba sorolja:

- a gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedése (ágazati elméletek és modellek, a termelési rendszer szervezete, térbeli munkamegosztás stb.);
- térszervezés és strukturálás (területfelhasználás, környezeti hatások, urbanizáció stb.);
- területi interakciók (kereskedelem, információk, tőke és szolgáltatások áramlása, migráció stb.);
- regionális fejlődés (területi egyenlőtlenségek, területfejlesztés, regionális politika, nemzetközi gazdaság stb.).

A regionális tudomány érdeklődési területének fenti, vázlatos áttekintése tartalmilag csaknem azonos képet ad Loveridge (2000) összeállításával. Bármelyiket is vesszük alapul, nehéz bennük olyan témára lelni, amelyik teljességgel kívül esne a társadalomföldrajzi kutatások körén. Ettől azonban az egyes témák arányait, jelentőségét tekintve még óriási különbségek lehetnek a két tudományterület között; érdemes tehát az összehasonlító vizsgálódást ebbe az irányba kiterjeszteni.

Royuela, Duque és Surinach (2006) a regionális tudomány tíz vezető nemzetközi folyóiratának tíz évfolyamát vette górcső alá, megállapítva az egyes kutatási témák előfordulásának terjedelmi arányait. A *táblázat*ban ezeket az arányokat a hazai egyetemeken a 2005/2006-os tanév folyamán posztgraduális képzésben részesülő, valamint 1993 óta abszolutóriumot vagy PhD-fokozatot szerzett geográfusok doktori témáiról készült felmérés (Probáld 2007) eredményeivel vetettük össze. (Az utóbbi összeállításból csupán a 288 társadalomföldrajzi és kutatásmethodikai téma megoszlása képezi a táblázat anyagát, tehát a környezetföldrajzi témák nem szerepelnek benne.)

A regionális tudomány és a társadalomföldrajz kutatási tárgyköreinek megoszlása (%)

<i>A kutatás tárgya</i>	<i>Regionális tudomány (tíz nemzetközi folyóirat, 1991–2000)</i>	<i>Társadalomföldrajz (hazai doktoriskolák, 1993–2006)</i>
Népesség (humán erőforrások)	14,7	15,3
Település (szerkezet, fejlesztés)	18,6	17,7
Gazdaság (ágazatok, telephelyválasztás)	24,6	27,8
Térségfejlesztés (gazdaságfejlesztés)	13,9	19,4
Szociális és politikai témák	17,8	14,6
Kutatásmethodika	5,0	5,2
Egyéb	5,4	–
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Probáld (2007)

A táblázatba foglalt számszerű adatokból messzemenő következtetéseket nyilvánvalóan nem szabad levonni. Annyi azonban bizvást megállapítható, hogy a regionális tudományi és a társadalomföldrajzi kutatások tárgyai fő vonásaikban fedik egymást, sőt belső arányaik is hasonlóságot mutatnak. A továbbiakban – részben az eddig leírtak tanulságait is összefoglalva – igyekszünk a két szakterület közötti egyezéseket és eltéréseket számba venni. Itt már csupán a hatalmasra duzzadt szakirodalom csekély töredékének ismeretében szerzett benyomásainkra támaszkodhatunk, vállalva a kockázatot, hogy megállapításaink szubjektívek és így vitathatók lesznek.

VANNAK-E MÉGIS KÜLÖNBSÉGEK?

A definíciók és a kutatási tárgykörök áttekintéséből kitűnik, hogy mind a társadalomföldrajz, mind a regionális tudomány *a társadalmi jelenségeket és folyamatokat* tanulmányozza, és ennek során a *térbeliség* szempontját helyezi előtérbe. Mindkettő esetében – tárgykörükből adódóan – szükségszerű, hogy a különböző társadalomtudományok fogalmait, elméleteit és módszereit alkalmazzák; ebből következik inter- (transz- vagy multi-) diszciplináris és szintetizáló jellegük. A regionális tudomány és a társadalomföldrajz által az elmúlt fél évszázadban bejárt fejlődési pálya is számos hasonlóságot mutat. Az időszak első felében az épp csak megszületett regionális tudományra, valamint a társadalomföldrajz hegemon helyzetben lévő vonulatára a tértudományi paradigmán túl a neopozitivisták ismeretelmélet és a kvantitatív forradalom nyomta rá a bélyegét. A hangsúlyt az általánosításra, a törvényszerűségek megállapítására, az egyre igényesebb, ám gyakran túlságosan is bonyolult matematikai apparátust felvonultató vizsgálatokra, modellek alkotására helyezték. Az erősen elméleti jellegű alapkutatások domináltak, jöllehet a vizsgált problémák mögött az alkalmazási lehetőségek (telephelyválasztás, településfejlesztés, regionális politika stb.) is fölsejlettek.

Az 1980-as évek elején – a társadalmi háttér átrendeződésével párhuzamosan – mindkét diszciplína történetében új szakasz kezdődött. A társadalomföldrajzban megszűnt a spatializmus egyeduralkodása, a regionális tudomány pedig fokozatosan távolodott kezdeti, tisztán térgazdaságtani koncepciójától. A pozitívizmust a kritikai realizmus és különböző posztmodern filozófiai irányzatok együttélése, különösen a geográfiában szembeűnő *ismeretelméleti pluralizmus* váltotta fel. Átértékelődtek az alapfogalmak: a tér, a régió, a hely immár nem – vagy nem csupán – objektíve létező valóságként, hanem társadalmi képződményként, tudati konstrukcióként (is) felfoghatók és tanulmányozhatók. Ezzel megfogalmazódott – pontosabban: a társadalomföldrajz és a regionális tudomány látókörébe került – a különböző társadalmi szereplők kapcsolatrendszeré által létrehozott „*belső*” (például politikai, gazdasági) *terek*, valamint a *szubjektív és a virtuális terek*⁷ kutatásának feladata. A kissé ezoterikus térelméleti problémák elmélyültebb elemzése mellett egyre gyakoribbá

7 Az alapvető térkategóriák értelmezését behatóan tárgyalja Nemes Nagy (1998, 2005).

és hangsúlyosabbá váltak a *közvetlen alkalmazás lehetőségeit* megcélzó, gyakorlatias jellegű kutatások, amelyek eszköztárában növekvő fontosságú új elem a *térinformatika*. Végül, de nem utolsósorban: megint érdeklődés támadt a térbeli entitások eddig pusztán „háttérzajnak” tekintett *egyedi vonásai* és minőségi jellemzői, a kvantitatív összefüggések zavarba ejtő reziduumaival s ezek magyarázata iránt.

A regionális tudomány és a társadalomföldrajz közötti eltérések nagyrészt eddigi fejlődésükből, eltérő tradícióikból származnak, és egész tevékenységi körük áttekintéséből a következőképpen rajzolódnak ki:

- a) A társadalomföldrajz maga is csupán egyik *részterülete* a földrajztudománynak, amely további, a regionális tudománnyal semmiféle tartalmi átfedést nem mutató területeket (regionális földrajz,⁸ természet-, illetve környezetföldrajz) is magában foglal. A *természeti környezettel* való kölcsönhatások figyelembevétele iránt a társadalomföldrajz nagyfokú érdeklődést, míg a regionális tudomány feltűnő közömbösséget mutat. [Royuela et al. (2006) már idézett bibliográfiái feldolgozása szerint a természeti erőforrások kérdése és a környezeti problémák a regionális tudomány tíz vezető nemzetközi folyóiratában mindössze 2–3%-os aránnyal vannak jelen.]
- b) A földrajztudománynak mindig is egyik alapvető funkcióját jelentette kulturális-közművelődési és *oktatási feladatköre* (Pécsi 1989; Mészáros 2000), amely döntően hozzájárult intézményi hátterének kiépüléséhez. A regionális tudománynak ilyen jellegű kötelezettségei és ambíciói sohasem voltak; valószínűleg ezzel magyarázható, hogy tárgykörének *értékelvű megközelítése* sokkal kevésbé jellemző rá.
- c) A társadalomföldrajz – megint csak hagyományai okán – sokkal inkább a *külső* (fizikai vagy földrajzi) *tér* hatásaira, valamint a társadalmi tér ezzel közvetlen összefüggésbe hozható folyamataira és jelenségeire összpontosítja figyelmét, míg a regionális tudomány nyitottabb a „*belső*” *terek* vizsgálatára. (Mindemellett a földrajz égisze alatt hazánkban is komoly tanulmányok készültek már, például a virtuális térről, a kibertérről.)
- d) A társadalomföldrajz eléggé egyértelműen a *reálfolyamatok* tanulmányozására hivatott, míg a regionális tudomány figyelme kiterjed az *irányítás* különböző kérdéseire is, és ezen a ponton – legalább elméletileg – túlnyúlik a geográfia határain. Az viszont már csak hazai sajátosság, hogy – mint Rechnitzer (2005) állítja – a magyar regionális tudomány *fő áramlata* a területi politika intézmény- és eszközrendszerének kutatása lett.
- e) A vizsgálati célokat tekintve a társadalomföldrajz erőssége inkább az *elemzés*, míg a regionális tudomány gyakorlata ezzel legalábbis egyenrangúként kezeli a paradigmatis duál (Nemes Nagy 2003) *tervezési* (fejlesztési, programozási) oldalát.

⁸ A regionalis tudomány alapkoncepciójától mi sem áll távolabb, mint egy-egy régió komplex földrajzi jellemzése. Ezért inkább csak hazai kuriózumnak, sajátos marketingfogásnak tekinthetjük, hogy a „*Kárpát-medence régiói*” című sorozat első tagját (Székelyföld), amely a leghagyományosabb regionális földrajzi felfogás jegyében fogant, az előszó és a bevezető tanulmány hangsúlyozottan a regionális tudomány műveként mutatja be.

- f) A társadalomföldrajzban az egyedi sajátosságok mérlegelése, a „*puha*” módszerek alkalmazása, az akár esztétikai értékkel is bíró *leírás* szerepe mindmáig jóval nagyobb, mint a jellemzően száraz szakszerűségre, általánosításra és *mennyiségi módszerekre* „kondicionált” regionális tudományban. Itt azonban egyre halványodó különbségről van szó: a regionális tudomány szakirodalmában a leírás és a kvalitatív elemzés aránya megközelíti az 50%-ot (Royuela et al. 2006), ugyanakkor a geográfia is széles körben alkalmaz mennyiségi módszereket.
- g) A társadalomföldrajz zártabb, vagyis kevésbé fogékony a társtudományok elméleteinek és módszereinek gyors befogadására, mint az eleve *transzdiszciplináris* közösségben formálódott regionális tudomány, amelyet viszont kezdettől fogva különösen szoros viszony fűz a közgazdaságtanhoz.

A tárgykör lényegi egyezését árnyaló szemléleti és módszertani eltérések *összességükben sincsenek oly nagyok, hogy elvont tudományrendszertani szempontból indokoltta vagy épp szükségsszerűvé tették volna egy különálló diszciplína kialakulását*. Nem magyarázható a regionális tudomány létrejötte a hagyományos tudományterületek kereteibe már nem illeszthető új felfedezésekkel vagy felismerésekkel sem. Színre lépésének fő okát – egyes véletlen mozzanatok⁹ mellett – abban látjuk, hogy a társadalom térbeliségének kutatása iránt a 20. század közepétől nagyobb igény mutatkozott, mint amit akár a földrajz, akár a tárgy szerint elkülönült társadalomtudományok (kivált a közgazdaságtan) humán erőforrásaikkal és intézményeikkel ki tudtak volna elégíteni. Bármiként történt is, ma már tény: a jelenségek és folyamatok térbeliségét egyrészt szükségképpen vizsgálják az egyes tematikus társadalomtudományok, másrészt a problémákat a térbeliség felől megközelítve egymás vetélytársaiként, a kutatások piacának ugyanazon szegmensében tevékenykednek a társadalomföldrajz és a regionális tudomány is. Ebben a *sajátos versenyhelyzetben* különös jelentőségre tesz szert az egyes tudományterületek *marketingje*. Fejtegetéseink végén ezzel kapcsolatban fogalmazunk meg néhány gondolatot, ezúttal pusztán a geográfia tenni-valóira szorítkozva.

ADALÉKOK A FÖLDRAJZTUDOMÁNY MARKETINGJÉHEZ

Hazánkban a geográfusképzés csupán az 1990-es évek elején kezdődött meg. Addig a földrajztudomány humán erőforrásai olyannyira szűkösek voltak, hogy a szakterület széles kutatási spektrumát semmiképp se lehetett velük lefedni. Az utóbbi másfél évtizedben ez a helyzet gyökeresen megváltozott, ami – a tudomány piacosodásával párhuzamosan –

9 Ilyen véletlen mozzanatnak tekinthetők például Isard személyes ambíciói és bámulatos szervezői aktivitása. Magyarországon az interdiszciplináris regionális kutatások intézményi hálózatának kialakulása az 1980-as években szükségsszerű volt, de valószínűleg véletlenül (ti. a szakmailag szűk látókörű s a tehetseget lebecsülő vezetői magatartáson) múlt, hogy erre nem a geográfia szervezeti bázisán került sor.

mind sürgetőbbé teszi a geográfia intézményeinek jövője érdekében folytatandó átgondolt marketingtevékenységet (Mezősi 2007). Az alábbiakban a totális marketing (Piskóti–Dankó–Schupler 2002) elemeinek vezérfonalát követve igyekszünk egy elképzelt stratégia alapvonásait fölvezetni:

- a) A *public marketing* az egész társadalmat, a széles közvéleményt célozza meg. A földrajznak ezen a téren előnye, hogy – például a regionális tudománytól eltérően – hagyományosan fontos szerepet tölt be a közoktatásban, így elemi szinten mindenki kapcsolatba kerül vele. A földrajztanítás tartalma, színvonala és tekintélye részben közvetlenül, részben többféle visszacsatolási mechanizmuson át befolyásolja a földrajztudomány imázsát, s meghatározza a geográfusképzésre jelentkező hallgatók érdeklődési körét, létszámát és felkészültségét (Probáld 1995). Az utóbbi másfél évtizedben a Nemzeti alaptanterv (NAT) drasztikusan csökkentette a földrajz tantárgy óraszámát, ami távlatilag – a negatív visszacsatolások révén – a földrajztudomány helyzetére is hátrányos lesz. További probléma, hogy a geográfiai kutatások tartalmilag igen messzire kerültek az iskolai földrajz tárgykörétől, márpedig a közvélemény – és többnyire a politikai döntéshozók is – a közoktatásból merítik elképzeléseiket a geográfusok tevékenységéről.

A földrajztudomány marketingje szempontjából – közművelődési és ismeretterjesztő funkcióinak erősítésén túl – *kulcsfontosságú elem közoktatási pozíciójának megzsilárdítása*. Ez az előfeltétele annak is, hogy kutatási tárgyaiból minél több társadalmilag releváns problémát lehessen – mintegy ízelítőként – az iskolai földrajz keretébe beilleszteni.

- b) A *versenymarketing* célcsoportját a többi, hasonló profilú szakterület, mindenekelőtt a regionális tudomány jelenti. A kölcsönös viszony itt a polémiától a széles körű kooperációig a lehetőségek széles skáláját foglalja magában. Mészáros Rezső (2006) a kérdést boncolgatva reális veszélynek tartja, hogy a regionális tudomány „felfalja” a területi kutatásokkal foglalkozó többi diszciplínát, ám végül mégis az együttműködés mellett száll síkra. Véleményünk szerint azonban a sikeres együttműködéshez észszerű – a korábban áttekintett tradicionális különbségeken alapuló – munkamegosztásra is törekedni kellene. A társadalomföldrajznak azokra a problémákra kellene összpontosítania tevékenységét, amelyekben képzési programjai és hagyományai folytán *versenyelőnye* van. Hanson (2004) és Murphy (2006) ilyen erősségként („geographic advantage”) a következő témákat nevezi meg:

- az ember és a környezet (természet és társadalom) kapcsolata;
- a társadalmi folyamatok térbeli változatossága és helyspecifikus összefüggései;
- a társadalmi folyamatok térségi szintenként mutatkozó eltérései;
- a térbeliség és az időbeliség összekapcsolása az elemzésekben.

Ez a felsorolás nagyjából egybevág Enyedi György (2003) véleményével: „A geográfia gyakorlati ereje éppen a térrendszerek átfogó vizsgálatában, a tér természeti és társadalmi elemei egymásra hatásának vizsgálatában van”. – A földrajztudománynak tehát ezekre az „erős pontokra” fókuszálva kellene megfogalmaznia, bemutatnia és piacra vinnie kutatási kínálatát.

- c) Az *inputmarketing* a szükséges erőforrások megszerzése érdekében a döntéshozók és a külső partnerek megnyerésére irányul. A földrajztudomány legfontosabb kutatóhelyeinek fenntartója a Magyar Tudományos Akadémia, valamint az oktatási és kulturális kormányzat. Kiemelt jelentősége van annak, hogy ebben a döntéshozói körben a geográfia *határozott, hiteles, közérthetően definiált arculattal* jelenjen meg. Szem előtt tartandó, hogy minden tudományterület intézményes létét az illetékességi körére vonatkozó belső konszenzus és külső vélekedés együttesen határozza meg; ha ezek nincsenek összhangban, akkor az adott diszciplína létjogosultsága megkérdőjeleződik (Wirth 1979).¹⁰ Teljes joggal sürgeti tehát Ehlers (2005) az eluralkodni látszó parttalansággal és tartalmi-szemléleti kuszasággal szemben a geográfia egyértelmű és fegyelmezett önmeghatározását.
- d) Az *outputmarketing* a „termékek” – a földrajztudomány esetében a kutatási eredmények – értékesítését szolgálja, de ide tartozik az egyetemről és a doktoriskolákból kikerülő, a diszciplína jövőjét képviselő ifjú geográfusok munkaerőpiaci elhelyezése is. A bonyolult kérdéskör voltaképp külön tanulmányt érdemelne. Röviden itt csupán annyit jegyünk meg: a geográfiai műveknek, alkotásoknak a jelenleginél jóval *szélesebb nyilvánosságot* kellene biztosítani. A geográfia alkalmazási lehetőségei a potenciális munkaadók körében ma még nem kellően ismertek; ezen minél gyorsabban szükséges változtatni. A felsőfokú képzésben – különösen a doktoriskolai munkában – pedig a színvonal megőrzése jelenti a hosszú távú siker zálogát.
- e) A *belső marketing* célcsoportja maga az adott kutatói közösség, amely általában érdekelt saját intézményeinek s tradícióinak fenntartásában és továbbörökítésében. A földrajz művelőinek körében azonban ez az érdekeltség – amelyet újabban a fiatal *geográfus* diplomások jövőjéért érzett *felelősségnek* is növelnie kellene – mintha a kelleténél gyöngébb lenne, ami részben talán a korai és erősen szétágazó specializációval magyarázható. El kellene érni, hogy a földrajzosok tudatosan vállalják identitásukat, és alkotásaikat ne valamely társtudomány vagy gyakorlati szakirány neve alatt jelentessék meg, hanem geográfusként jegyezzék. A tudományterület súlyának és jelentőségének megfelelő érdekérvényesítő képességhez, az imént vázolt marketingcélok eléréséhez is a szakmán belüli erősebb összhangra, *kohézióra* lenne szükség. És keltenek persze kiváló, magas színvonalú művek, amelyekben tükröződnek a *geográfus szemlélet lényegi vonásai, sajátos értékei*, egyebek közt a *konkrét földrajzi és társadalmi feltételek* és mechanizmusok figyelembevétele a kutatások során. Utolsó mondatunk tartalma szinte szóról szóra azonos azzal a gondolattal, amellyel Nemes Nagy József (2007) zárja legújabb tanulmányát. Ő azonban hozzáfűzi: „Ez a modern regionális tudomány szemlélete”. A társadalomföldrajzzal való megannyi tartalmi hasonlóság és átfedés számbavétele után vajon tévedünk-e, ha e szemléleti egyezésben immár a *konvergencia* tanújelét véljük fölfedezni?

10 A geográfia tartalmának történetileg változó meghatározásában a közvélekedés fontosságát felismerve írta Teleki (1917): „A földrajzi tudomány elsősorban mindenkor az volt, amit annak tartottak”.

IRODALOM

- Barnes, T. J. (2003): What's Wrong with American Regional Science? A View from Science Studies. *Canadian J. of Regional Science*, 1. 3–26.
- Benko, G. (1999): *A regionális tudomány*. Dialóg Campus, Pécs–Budapest.
- Berry, B. J. L. (1964): Approaches to Regional Anyalysis: a Synthesis. *Annals AAG*, 54. 2–11.
- Blotevogel, H. (2002): *Geographie – Lexikon der Geographie*. Spektrum Wissenschaftlicher Verlag. Heidelberg–Berlin.
- Capel, H. (1981): Institutionalization of geography and strategies of change. In: Stoddart, D. R. (ed.): *Geography, ideology and social concern*. Basil Blackwell, Oxford. 37–69.
- Csatári B. (2006): Ajánlások a geográfus hivatás műveléséhez. *Földrajzi Hírlevél*, 3. 8. (www.geography.hu)
- Ehlers, E. (2005): Deutsche Geographie – Geographie in Deutschland: wohin des Weges? *Geogr. Rundschau.*, 9. 51–56.
- Ehlers, E.–Leser, H. (2002): *Geographie heute – für die Welt von morgen*. Klett-Perthes, Stuttgart.
- Enyedi Gy. (2003): Alkalmazott földrajz Közép-Európában. *Földrajzi Értésítő*. 145–160.
- Haggett, P. (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Typotex, Budapest.
- Hanson, S. (2004): Who are 'we'? An important question for geography's future. *Annals AAG*, 94. 715–722.
- Illés I. (1975): *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Isard, W. (1956): *Location and Space-Economy*. The MIT Press, Cambridge MA.
- Isard, W. (1975): *Introduction to Regional Science*. The MIT Press, Cambridge MA.
- Jackson, R. W. (2004): The impacts of W. Isard on geography. *J. of Geogr. Systems*, 6. 71–77.
- Johnston, R. J. (1978): Paradigms and revolution or evolution? Observations on human geography since the Second World War. *Progress in Human Geography*, 2. 189–206.
- Kovács Z. (2001): *Társadalomföldrajzi Kislexikon*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Krugman, P. (1995): *Development, Geography and Economic Theory*. The MIT Press, Cambridge MA.
- Latour, B. (1999): *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialog Campus, Budapest–Pécs.
- Loveridge, S. (2000): Introduction to Regional Science. *The Web Book of Regional Science*. (www.rri.wvu.edu/regscweb.htm)
- Mayhew, S. (1997): *Oxford Dictionary of Geography*. 2. kiadás. Oxford University Press, Oxford.
- Mendöl T. (1947): A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. A *Magyar Népkutatás Kézikönyve II*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest. 1–16.
- Mészáros R. (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. SZTE, Szeged.

- Mészáros R. (2006): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 1. 21–28.
- Mezősi G. (2005): Gondolatok a környezettudomány és a geográfia kapcsolatáról. In: Csorba P. (szerk.): *Debreceni Földrajzi Disputa*. Debreceni Egyetem, Debrecen. 33–42.
- Mezősi G. (2007): A földrajz és a munkaerőpiac. *Földrajzi Hírlevél*, 5. 12. (www.geography.hu)
- Murphy, A. B. (2006): Enhancing Geography's Role in Public Debate. *Annals AAG*, 96. 1–13.
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. *Tér és Társadalom*, 1. 1–17.
- Nemes Nagy J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. *Tér és Társadalom*, XXI. 1–19.
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): Regionális elemzési módszerek. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 11. ELTE RFT – MTA RTK, Budapest.
- Pécsi M. (1989): A földrajztudomány általános elvi kérdései. *Földrajzi Közlemények*. 3–10.
- Piskóti I.–Dankó L.–Schupler H. (2002): *Régió- és településmarketing*. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Polése, M. (2003): Regional Science and Walter Isard: A Response to „What's Wrong with American Regional Science? A Science Studies View” by Trevor Barnes. *Canadian J. of Regional Science*, 1. 31–32.
- Probáld F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában. Háttérvázlat. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 2. ELTE RFT, Budapest. 35–62.
- Probáld F. (2007): Tudományos műhelyeink – a földrajzi doktoriskolák. *Földrajzi Közlemények*, CXXXI. 75–82.
- Rechnitzer J. (2005): Tükrök által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom*, 3–4. 1–12.
- Rey, S. J. (2004): Walter Isard's influence on analytical human geographical research. *J. of Geogr. Systems*, 6. 3–6.
- Royuela, V.–Duque, J. C.–Surinach, J. (2006): Regional Science in Germany During the Nineties – are German Publication Patterns Different? *Raumforschung und Raumordnung*, 2. 77–92.
- Schaefer, F. K. (1953): Exceptionalism in geography. *Annals AAG*, 43. 226–249.
- Teleki P. (1917): *A földrajzi gondolat története*. Budapest. Új kiadás: Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996.

Tájföldrajz és regionális földrajz: a hídépítés szükségessége*

„Az elérhető szakmai sikerek a túlságosan elaprózott kutatásokra irányítják mind a kezdő, mind a már befutott kutatók figyelmét. Le szokunk a szintetizáló látásmódról. Épp most, amikor az informatika mint technika és mint gondolkodási technika új összefüggések felismerését kínálja”.

(Glatz Ferenc: Tudományos életünk az ezredfordulón. Magyar Nemzet, 1997. szeptember 27.)

A FÖLDRAJZTUDOMÁNY A NAGY PARADIGMAVÁLTÁSOK UTÁN

A 20. század első felében széles körű egyetértés jött létre a geográfusok körében arról, hogy a földrajztudomány központi feladata a komplex módon értelmezett tájak leírása és a bennük megnyilvánuló ok-okozati összefüggések, térbeli kölcsönhatások feltárása. A geográfia betetőzésének, „koronájának” a természeti és társadalmi tényezők átfogó szintézisére törekvő regionális földrajzot tekintették, míg hozzá képest az ágazati diszciplínának csupán előkészítő, bevezető szerepet tulajdonítottak, sőt számos kutató földrajzi jellegüket is kétségbe vonta. A geográfia tudományrendszertani felosztása Passargétól Bobek és Uhlig (1970) gondosan kimunkált szisztémájáig ugyancsak az így kialakult – a mind magasabb fokú szintézis irányába mutató – hierarchikus rendet tükrözte. A nemzetközi szinten kialakult konszenzushoz jól illeszkedett a magyar földrajztudomány nagy gondolkodóinak, vezető teoretikusainak felfogása is.

A 20. század derekán – a kutatás módszertanának teljes megújulását hozó „kvantitatív forradalommal” párhuzamosan – az Egyesült Államokból indult ki az a paradigmaváltás,

* Első közlés: Probáld F. (2001): Tájföldrajz, regionális földrajz: a hídépítés szükségessége. A Magyar Földrajzi Tudományos Konferencia Közleményei, CD-ROM, Szeged.

amely a statikus és lexikális jellegű, mindinkább sablonokba merevedő hagyományos leíró (regionális) földrajz trónfosztásával a térbeliséget emelte a földrajz kizárólagos princípiumává, és az általános törvények az egzakt képletek, a lényegre összpontosító modellek kidolgozását helyezte előtérbe. A spatializmus hamarosan Európát is meghódította, és a földrajzot – vagy legalább annak hegemonisztikus vonulatát – a társadalom térbeli szerveződésének tudományává tette. Ám az 1980-as években egyre szélesebb körben tört utat a felismerés, hogy a tértudományi-térelenzési paradigma zsákutcába vezet. A spatializmus kudarcának fő oka, hogy – a 19. század végének elterjedéséhez hasonlóan – a kutatás tárgyát jóformán figyelmen kívül hagyva a metodikai kérdésekre helyezte a hangsúlyt, és ezzel gyakorlatilag parttalanná tette a geográfiát. A térbeliség szempontjából ugyanis bármely jelenség (például az álomkór-fertőzöttség, a prostitúció gyakorisága, a pártszimpátiák alakulása vagy a kiváló tehetségek felbukkanása) vizsgálható, így a koncepció következetes végigvitele a földrajz teljes ágazati és tematikus szétforgácsolódásával fenyegetett. Frappánsan jellemezte az így előállott helyzetet Pattison amerikai geográfus: „A földrajz olyan a tudományban, mint a városok között Los Angeles: hatalmas területre terjed, összeolvad szomszédjaival, és roppant nehéz meglegelni a központját”.

A vázolt alapvető elméleti problémán kívül azonban másfajta tényezők is szerepet játszottak abban, hogy a tértudományi paradigma egyeduralkodóvá vált. A spatialista fel fogás alkalmatlannak bizonyult természet és társadalom kölcsönhatásainak vizsgálatára, holott ez a földrajztudomány talán legidősebb feladatát képezi. A képletekbe és modellekbe foglalt összefüggések elfödtek a sokszínű valóság megannyi egyedi, sajátos vonását szintúgy, mint az emberi cselekvés mozgatórugóiként szereplő etikai normákat, a kulturális identitástudatot vagy az esztétikai értékeket. Végül, de nem utolsósorban: a tértudományi irányzat képtelen volt megfelelő hátteret kínálni a földrajz alapvető oktatási-közművelődési funkcióinak teljesítéséhez.

A tértudományi koncepció visszaszorultával az 1980-as évek közepe óta a geográfia ún. posztparadigmatikus állapotba került (Mészáros 2000). A földrajz széthullásának veszélyét felidéző spatializmus után a nagyfokú nyitottság és sokszínűség korszaka köszöntött be, ám a témák egymásnak is ellentmondó irányzat színre lépését tudományterületünk jövője szempontjából nehéz lenne öröndetesnek minősíteni. A földrajz márkanéve divatos címkévé vált: ma már majdnem mindennek, sőt hovatovább mindenkinek megvan a maga „geográfiája”. Ráadásul a különböző – magukat földrajzoknak nevező – irányzatok az ugyancsak részeire bomló, az egységes ontológia vagy episztemológia felépítésére immár képtelen filozófiában kerestek maguknak elméleti támaszt, vagy az objektivitás igényét félretéve politikai áramlatok szolgálatába szegődtek. Így kapcsolódtak egyesek Gadamer hermeneutikájához, Giddens strukturalizmusához, Popper kritikai racionalizmusához vagy különböző posztmodern filozófusok doktrínáihoz, és így írhatták zászlajukra más irányzatok a „marxista”, a „radikális”, a „humanisztikus” vagy éppen a „feminista” jelzőt – hogy a tematikai szétaprózódás tovább szaporodó jeleiről ne is beszéljünk. Ilyen körülmények között feltétlenül szükségesnek véljük a geográfia fő céljainak, központi feladatainak, működési körének újbóli meghatározását, és a tudományterületünk alapvető

fogalmaira és módszereire vonatkozó belső konszenzus megteremtését, méghozzá anélkül, hogy ebben a munkában a szaktudományi kutatás számára vajmi kevés támpontot nyújtó kortárs filozófiától várnánk segítséget.

Az egységes alapelvek tisztázásának igénye általánosságban is, a hazai feltételek között pedig különösen indokolt az alábbiak folytán:

- a) Bár némelyik szaktudomány ma már áttekinthetetlenül szerteágazó problémaköröket foglal magába, és a különböző diszciplínák határvonalai gyakran elmosódnak, egy adott szaktudomány intézményes létét mégis az illetékességi körére vonatkozó belső konszenzus és külső vélekedés együttese határozza meg. A tudományrendszertani kategóriák viszonylagos állandóságát az említett két tényező összhangja biztosítja, ennek megbomlása pedig az adott diszciplína létjogosultságának megkérdőjelezéséhez vezet (Wirth 1979). Amint azt Teleki Pál (1917) roppant egyszerűen megfogalmazta: „A földrajzi tudomány elsősorban mindenkor az volt, amit annak tartottak”. Ha azonban a geográfusok maguk sem képesek saját szaktudományuk tárgyáról hiteles képet alkotni, akkor jövőjük nyilvánvalóan kétségessé válik.
- b) Beluszky Pál (1989) nevezetes „magánjelentésétől” Mezösi Gábor (2001) helyzet- és jövőképig a magyar geográfia minden alapos elemzése arra a következtetésre jutott, hogy a földrajz valamennyi ágának oktatásához és innovatív műveléséhez, sőt a megfelelő érdekérvényesítő képesség eléréséhez is hiányzik hazánkban a szükséges „kritikus tömeg”. Ilyen körülmények között kiváltképp indokolt a szaktudomány intellektuális erejének egyesítése, a széttartó irányzatok összefogása, a földrajz „középpontjának” újbóli meglelése, mindenekelőtt pedig a természet- és társadalomföldrajz közt húzódó széles hasadék áthidalása. Ez utóbbi irányba mutat a tájföldrajz, illetve a regionális földrajz szerepének újabban megfigyelhető felértékelődése. A nemzetközi szakirodalomban a geográfia két fő ágának közeledését sürgető hangok (például Cosgrove 1985; Massey 2001) nem véletlenül irányítják a figyelmet újból a táj fogalmára.

TÁJ ÉS FÖLDRAJZI KÖRNYEZET A MODERN GEOGRÁFIÁBAN

A táj fogalma sokáig központi helyet foglalt el a földrajztudományban. A Vidal de la Blache nevével fémjelzett francia táj kutatás nagy monografikus művei a természeti és emberföldrajzi tényezőkre egyaránt figyelmet fordítottak, és behatóan vizsgálták a táj jellegével összhangban fejlődő, arra vissza is ható életformákat (genres de vie). „A földrajzban sincsen dualitás, az ember mindinkább mint a földfelszín életének... jelentőségében növekvő faktora áll szemünk előtt” – írta Teleki Pál (1917). Hézser Aurél (1922) a térbeli összefüggések, kölcsönhatások kiemelésére összpontosító modern „szintetikus tájleírás” és az akkor még újnak számító „regionális földrajz” tartalmi azonosságára mutatott rá. Fodor Ferenc (1933) így fogalmazott: „A leíró földrajz nem lehet fizikai vagy

emberföldrajz, hanem csak az illető táj teljes életét feltáró leírás”. A két világháború között a magyarországi táj kutatást tehát az egységes geográfia szemlélete hatotta át, és az emberi tevékenységnek, mint fontos – gyakran domináns – tájtényezőnek szentelt nagy figyelem jellemezte. Külön hangsúlyt kapott – az Egyesült Államokban pedig a Sauer nevéhez fűződő kaliforniai iskola keretében a kutatás fő tárgyává lett – a társadalom által gyökeresen átformált kultúrtáj morfológiája.

Az 1950-es évek elején a Szovjetunióban lezajlott viták a tájat egyértelműen természetföldrajzi térkategóriává minősítették, és ez a felfogás egy időre hazánkban is uralkodóvá vált. A geográfián belül kirajzolódó törésvonalat Mendöl Tibor (1951) így világította meg: „Míg a polgári leíró földrajz legszűkebb és legtágabb regionális kereteiben is együttesen szemléli a természeti és társadalmi jelenségeket, a marxista tudomány elkülöníti a kisebb vagy nagyobb természetes tájak, zónák és világrészek leíró természetföldrajzát a rajonok, államok és államszövetkezetek leíró társadalmi-gazdasági földrajzától”. A „polgári” és a „marxista” geográfia ilyen szembeállításai mai szemmel nézve persze mesterkéltnek hat, hiszen a földrajzi monizmus vagy dualizmus kérdésében egyik oldalon sem alakult ki teljes és őszinte egyetértés. Francia és német földön is voltak hívei a táj tisztán természetföldrajzi értelmezésének és kutatásának, míg számos kiváló szovjet tudós kitartott a komplex területjellemzés valamilyen formája mellett. Az amerikai földrajzban viszont a táj – melynek értelmezését a külsődleges, vizuális elemeket kifejező „landscape” és a térbeli egység tartalmi jegyeit hordozó „region” fogalmi kettőssége is bonyolította – kutatási tárgyként teljesen háttérbe szorult, és egyre inkább csupán elavult, szubjektív intellektuális koncepciót láttak benne (Száva-Kovács 1965; Cosgrove 1985).

A kizárólag természeti alapon nyugvó tájfelfogás hazánkban – legalábbis elméleti szinten – nem vált tartósan és általánosan elfogadottá. A Magyarország természetföldrajzi tájbeosztásáról folytatott eszmecsere során (Vita..., 1961) „több hozzászóló (Enyedi György, Szabó Pál Zoltán, Simon László, Markos György) fontosnak tartotta, hogy gazdaságföldrajzi sajátosságokat jobban vonjanak be a tájat meghatározó, illetve elhatároló tényezők közé”. A természetföldrajz oldaláról Bulla Béla ismét kifejtette, hogy a társadalom léte és tevékenysége helyenként már domináns tájtényező, sőt úgy vélekedett, hogy a „természeti táj” és „műtáj” helyett talán jobb lenne egyszerűen tájról beszélni. A különböző tájfelosztások közti eltérések azonban továbbra is megmaradtak, és feltűnő, hogy ezeket – a társadalomföldrajz sokféle kísérletével ellentétben – később sem igyekeztek kvantitatív módszerekkel feloldani.

Pécsi Márton (1972) korszerű definíciója az emberi tevékenység hatását és az emberi munka tárgyiasult elemeit ismét a tájtényezők sorába iktatta. Marosi Sándor (1981) meghatározása szerint a földrajzi táj „a térnek olyan, a szomszédságtól... többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik. Bár arculata az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását is tükrözi, ... de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége”. A tisztán természeti tájbeosztásokkal szemben Hajdú-Moharos József (1996) hangsúlyozza, hogy „a tájtényezőknek természeti és társadalmi faktorokra bontása legfeljebb az analízis eszköze lehet, míg szintézis csak

a két faktorcsoporthoz együttes szemléletével érhető el”. Legújabban Csorba Péter (2000) a nemzetközi szakirodalom áttekintéséből többek közt azt emeli ki, hogy a táj a természetes és az antropogén tájalkotó tényezők kölcsönhatásaiból létrejött működési egység, mely időben is fejlődik, és vizuális, valamint esztétikai kategóriának is minősül.

A tájhoz hasonlóan jelentős változásokon ment át a (földrajzi) környezet fogalma is. A század első felében táj és környezet jobbára szinonimaként szerepeltek a geográfiai szakirodalomban. A szegedi egyetem professzora, Kogutowicz Károly (1939) például így írt: „A földrajz tárgya a földfelszín vagy annak kisebb-nagyobb részén a jelenségek közt fennálló kapcsolat... E kapcsolatok nyomán keletkezik valami, ami semmiféle más tudománynak nem tárgya: a környezet (miliő), a táj, a vidék, az országrész, az ország, a kontinens... Röviden meghatározhatjuk tehát a földrajzot úgy, hogy a környezet (miliő) tudománya”. A globalizáció feltartóztatathatatlán folyamatára nagyon korán ráérező Dékány István (1922) az ember világméretűvé („pánglobálisá”) bővült akcióterét nevezte földrajzi környezetnek, megkülönböztetve azt a közvetlen helyi környezettől.

Az utóbbi évtizedek magyar földrajzának kiemelkedő teoretikusa, Marosi Sándor (1981) a környezetet és a tájat egymástól lényegesen különböző komplex térkategóriáknak tekinti: „A környezet fogalom minden esetben feltételezetséget fejez ki és viszonylatot tétel fel, mégpedig – grammatikai hasonlaltal élve – birtok egy olyan viszonyban, amelyben a birtokos valamilyen élő, aktív szervezet” (például a társadalom földrajzi környezetének esetében valamilyen nagyobb emberi közösség a településen, a megyében, az országban, legtagabb értelemben a Földön). Marosi szerint a konkrét környezetek csak kivételesen esnek egybe a természeti alapokon elhatárolódó tájakkal.

Pécsi Márton (1972, 1974, 1981) több helyen kifejtett, fokozatosan kiérlelt koncepciója – amely merész újdonsága révén csaknem egyedülálló a témával foglalkozó nemzetközi szakirodalomban – a földrajzi környezetet integrált rendszernek tekinti, amely négy alrendszer foglalt magában: a természeti környezetet, az átalakított természeti környezetet, a társadalmi-gazdasági, valamint a politikai-kulturális környezetet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a köznap szaksmai szóhasználat még hazánkban is többnyire a természeti tényezőkre szűkíti le a földrajzi környezet fogalmát, tehát Pécsi Márton értelmezése nem talált általános elfogadtatásra. Távoli rokonságot mutat azonban vele Tóth József (1997) koncepciója, amely a földrajzi környezetet sajátos, új társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti tértípusként jellemzi.

A fenti – szükségképpen nagyon vázlatos – áttekintés egyes elemeit kibővítve, továbbgondolva vagy éppen cáfolva az alábbi három (vita)tézist fogalmazzuk meg:

1. Az egyes tájak és az ott élő emberi közösségek között régóta kialakult, „bensőséges birtokviszony” áll fenn, amely többek között a népi eredetű tájnevekben is kifejezésre jut. A táj ezért alapvető – bár egyáltalán nem kizárólagos – környezeti térkategóriának, egy-szersmind regionális földrajzi entitásnak is tekinthető, következésképp társadalomföldrajzi szempontból is tanulmányozható, illetve tanulmányozandó.

2. Ma már nincs a Földön emberi tevékenységtől teljesen (valamennyi tényezőjében) érintetlenül hagyott táj, és még kevésbé akad ilyen Magyarországon. A természeti és az antropogén tényezők, valamint azok hatásai a táj – vagy bármely más környezeti

térkategória – keretei között elválaszthatatlanul összefonódnak, ezért a természet és az átalakított természet nem minősíthetők külön környezeti (al)rendszereknek.

3. A fentiekből következik, hogy merőben anakronisztikus célkitűzés az antropogén hatásoktól, folyamatoktól és azok következményeitől elvonatkoztató, „tisztán” természet-földrajzi tájjellemzés, amely legfeljebb a mai valóságtól idegen, fiktív paleogeográfiai rekonstrukciót eredményezhet.

A SZINTÉZIS HAZAI PILLÉREI

A táj fogalmának ártértékelése nyomán hazánkban az 1950-es évektől a hagyományosan egységes földrajzi táj kutatást a természeti tényezők elemzésére szorítkozó vizsgálatok váltották fel. A társadalmi-gazdasági szempontú földrajzi tájértékelés ehhez képest forradalmi újdonságot jelentett, melynek elméleti-módszertani alapjait Marosi Sándor és Szilárd Jenő (1963) munkálták ki, és Marosi Sándor (1981) összegezte. E koncepció fokozatos térnyerése tükröződik vissza a *Magyarország tájfeldrajza* című sorozat egymást váltó kötetének tematikus gazdagodásában. Pécsi Márton (1981) a *Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl)* című kötet szerkesztői előszavában már a „célirányos, komplex regionális földrajzi környezetkutatást”, a legszélesebben értelmezett „környezeti tényezőket egyaránt elemző és integráló régiókutatást” állította feladatként a honi geográfia elé. Ám az átfogó szintézisnek ez a jövőbe mutató, nagyszabású modern kísérlete sajnos folytatás nélkül maradt: a Dunántúli-középhegység monografikus feldolgozásának tervezett gazdaságföldrajzi kötete már nem készült el. A hazai táj kutatási irányzatok legújabb keresztmetszetét nyújtó mű Schweitzer Ferenc és Tiner Tibor (2000) szerkesztésében a gyakorlati célokat mindinkább szem előtt tartó, ám ugyanakkor heterogén, elaprózódó diszciplína képét vetíti az olvasó elé.

A komplex tájfeldrajzi szintézisek megalkotásához és a társadalomföldrajz megfelelő (regionális) szakágával való összekapcsolódáshoz – úgy tűnik – még nincs meg minden feltétel. Ennek okai véleményünk szerint az alábbiakban keresendők:

- a) A természetföldrajz humán erőforrásainak – a publikációk számából ítélve – még mindig túlságosan nagy hányadát köti le a hagyományos felszínalaktan, amely a jelen kérdéseire összpontosító geográfiától már-már elszakadva számos – különben értékes – kutatási eredményével voltaképpen a geológia segédtudományává lett. Még mindig eleven az 1950-es évek tájfelfogásában és merev dualizmusában gyökerező kísértés is, amely a természeti geográfusokat az antropogén hatások alábecsülésére ösztönzi, és érdeklődésüket sokszor a természet és társadalom kölcsönhatásai szempontjából közömbös (például geológiai, morfogenetikai) problémák felé tereli (részletesebben lásd Probáld 2001). Ez a szemlélet még az országok, nagytérsegek vagy kontinensek szükségképpen nagyvonalú földrajzi jellemzésekor is – amint az ilyen tárgyú könyvek szerkesztői tapasztalataiból leszűrhető – igen megnehezíti a társadalomföldrajzi fejezetekhez való szerves illeszkedést.

- b) A társadalomföldrajz művelői hajlamosak figyelmen kívül hagyni a gyakran áttételesen ható, esetleg nehezen kvantifikálható – például a földrajzi helyzetben vagy a környezet minőségében, esztétikai értékében kifejeződő – természeti adottságokat. A regionális kutatások a központi helyek elvéhez kötődő funkcionális (vagy annak látszó) térfelosztások fokozatos előtérbe helyezése révén (vö. Berényi 1999) távolabbra kerültek a hagyományos táji keretektől – jóllehet például Beluszky Pál (1996) gondolatokban gazdag elemzése az Alföld kistájairól remekül mutatja e térkategória „használatosságát” a modern társadalomföldrajz szempontjából is. (Ugyanakkor sokkal kevésbé látszik életszerűnek az olyan kistérségi felosztás, amely például a Bodrogi köz kistáji egységét megbontja, és annak északi felét a Hegyközzel vonja össze, pusztán a vonzásközpont azonosságát tartva szem előtt.)
- c) A felsőfokú képzés alapozó szakaszában még mindig nem ment végbe a természet- és társadalomföldrajz közti szakadék áthidalását elősegítő szemléletváltás. Ékes tanúbizonyság erről a Magyarországon kívüli térségek regionális természet- és társadalomföldrajzi kurzusainak teljes különválasztása, amelyhez – a szovjet modell kései hagyatékához – talán egyedül hazánk egyetemi tantervei ragaszkodnak makacsul.

A különböző léptékű tájmonográfiák jelentősége a földrajz fundamentális és kulturális-közművelődési feladatköre (Pécsi 1989) szempontjából aligha szorul igazolásra, mint ahogyan ebbéli szellemi nyomorúságunk is szembeűnő például a történelmi tárgyú munkák gazdag kínálatával összevetve. De a komplex szemléletű földrajzi kutatások aktuális gyakorlati alkalmazhatósága sem lebecsülendő; példaként elég talán Csatári Bálint (2001) munkacsoportjának a Tisza-vidék problémáiról és fejlesztési lehetőségeiről írott, sokrétű kutatások összegzését jelentő művére hivatkoznunk. Nem rekesztve ki a geográfiából a különböző részproblémákra irányuló, elmélyült vizsgálódást sem, e rövid tanulmány végkövetkeztetését abban summázhatjuk: a komplex tájföldrajz és a regionális földrajz súlyának növelése, a közöttük lévő kapcsolat erősítése, az átfogó szintézisalkotás és annak a tágabb (tudományos és laikus) közösség előtt való markáns megjelenítése mind az egyetemes, mind a honi geográfiának javára válna.

IRODALOM

- Beluszky P. (1989): Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom*, 3. 49–63.
- Beluszky P. (1996): Honnan hová? Tények és gondolatok az Alföld kistájairól. In: Rakonczai J.–Szabó F. (szerk.): *A mi Alföldünk*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 87–113.
- Berényi I. (1999): A Budapesti (Központi) Régió lehatárolási problémái és térszerkezeti sajátosságai – európai kitekintésben. In: Dövényi Z.–Perczel Gy. (szerk.): *Tanulmányok a Központi Térség regionalizációs folyamatairól és térkapcsolati rendszeréről*. ELTE TTK-MTA FKI, Budapest.

- Bulla B.–Mendöl T. (1947): *A Kárpát-medence földrajza*. Országos Köznevelési Tanács, Budapest.
- Cosgrove, D. (1985): Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions IBG*, 10. 45–62.
- Csatári B. (szerk.) (2001): *A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei*. MTA RKK, Kecskemét.
- Csorba P. (2000): A tájökölógiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. In: Schweitzer F.–Tiner T. (szerk.) (2000): *Tájkutatói irányzatok Magyarországon*. MTA FKI, Budapest. 25–35.
- Dékány I. (1922): „Helyi környezet” és „földrajzi környezet”. *Földr. Közl.*, L. 62–66.
- Fodor F. (1933): *Bevezetés a gazdasági földrajzba*. Szt. István T., Budapest.
- Hajdú-Moharos J. (1996): Természeti és történeti tájbeosztások. In: Frisnyák S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. BGyTF, Nyíregyháza. 249–257.
- Hézsér A. (1922): A földrajzi tájleírás. *Földr. Közl.*, L. 21–27.
- Kogutowicz K. (1939): A földrajz. *Földr. Közl.*, LXVII. 361–374.
- Marosi S. (1981): *Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények*. MTA FKI, Budapest.
- Marosi S.–Somogyi S. (szerk.) (1990): *Magyarország kistájainak katasztere I–II.*, MTA FKI, Budapest.
- Marosi S.–Szilárd J. (1963): A természeti földrajzi tájértékelés elvi-módszertani kérdéseiről. *Földr. Ért.*, 12. 393–417.
- Massey, D. (2001): Geography on the agenda. *Progress in Human Geogr.*, 25. 5–18.
- Mendöl T. (1932): *Táj és ember*. Magyar Szemle, Budapest.
- Mendöl T. (1951): *Bevezetés a földrajzba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészáros R. (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. SzTE, Szeged.
- Mezősi G. (2001): A magyar természeti földrajz – Helyzet és jövőkép. *Magyar Tudomány*, XLVI. 193–203.
- Pécsi M. (1972): A környezet komplex kutatásának földrajzi problémái. *Földr. Közl.*, XX. 127–132.
- Pécsi M. (1974): A környezetpotenciál integrált földtudományi értékelése. *MTA X. Oszk. Közl.*, 7. 193–198.
- Pécsi M. (1989): A földrajztudomány általános elvi kérdései. *Földr. Közl.*, XXXVII. 3–10.
- Pécsi M. (szerk.) (1981): *A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Probáld F. (2001): Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképéhez. *Magyar Tudomány*, XLVI. 588–590.
- Schweitzer F.–Tiner T. (szerk.) (2000): *Tájkutatói irányzatok Magyarországon*. MTA FKI, Budapest.
- Száva-Kováts E. (1965): A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái. *Földr. Ért.*, 14. 277–289.
- Teleki P. (1917): *A földrajzi gondolat története*. Budapest.
- Teleki P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum, Budapest.

- Tóth J. (1997): Földrajztudomány: egy régi-új diszciplína. *Tudományos Dialóg*, 1. 22–27.
- Uhlig, H. (1970): Organisationsplan und System der Geographie. *Geoforum*, 1. 19–51.
- Vita Magyarország természeti földrajzi tájbeosztásáról. *Földr. Közl.*, XL. (1961). 258–264.
- Wirth, E. (1979): *Theoretische Geographie*. Teubner, Stuttgart.

Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképehez*

A Magyar Tudomány ez évi 2. számának műhelyrovatában Mezősi Gábor átfogó elemzést adott a magyar természetföldrajz helyzetéről. Tanulmányának főbb megállapításai-val és következtetéseivel egyetértek, de úgy vélem: az általa leírtak több vonatkozásban kiegészítésre szorulnak. A hazai természetföldrajznak a cikkben felsorolt valós gondjai (az oktatásban és a kutatásban egyaránt hiányzó „kritikus tömeg”, a gyenge érdekérvényesítő és innovációs képesség) ugyanis nem tekinthetők valamiféle elemi csapásnak, hanem a tudományszak – részben múltjából fakadó – szerkezeti torzulásaival magyarázhatók. Mezősi Gábor pontosan jelöli meg a remélt föllendülés előfeltételeit, jól látja az ígéretes kutatási irányokat, de vázlatos jövőképe nek zárómondata – miszerint „már csak egy ezt támogató program kellene” – túlzottan leegyszerűsíti a problémát. A természeti földrajz szűk belső körén kívül álló, ám e tudományág sorsát rokonszenvvel figyelő geográfusként úgy gondolom: az 1993-ban végre-valahára megindult szakképzés alapjait érintő *szemléletváltásra* és belső aránykorrekciókra is szükség lenne a sikerhez. A hazai – és részben a nemzetközi – természetföldrajz visszahúzó, s ezért meghaladásra érett öröksége véleményem szerint az alábbiakban összegezhető:

1. A *geomorfológia túlsúlya* a természetföldrajzon belül a 19. század második feléig nyúlik vissza, amikor a természettudományos igényű és színvonalú geográfia a felszíni formák eredetét vizsgáló, egyszersmind azonban a földfelszínnel kauzális kölcsönhatásban álló valamennyi jelenség iránt érdeklődő *geológusok* – Richthofen, Davis, hazánkban Lóczy Lajos – munkássága nyomán bontakozott ki. (Jellemző, hogy az emberföldrajz, illetve társadalomföldrajz is ennek a földtudományi-geomorfológiai fogantatású geográfiának egyik új ágazataként lépett színre.) A 20. század folyamán a természetföldrajz feladatköre erősen kibővült: immár a földrajzi burok valamennyi alrendszerének és folyamatának tanulmányozását céljaul tekinti, ide számítva a társadalmi (antropogén) módosító hatások vizsgálatát is. A közelmúlt diszciplínavitáiból leszűrt feladatmeghatározás igényeihez azonban a természetföldrajz – talán szűkös humán erőforrásai miatt – sohasem tudott teljesen felnőni, és képtelen volt a Mezősi által „zászlóshajóként” aposztrofált geomorfológia vontatókötelétől elszakadni. Tanúskodik erről egyebek közt a Magyar Földrajzi Társaság folyóiratának tartalomjegyzéke is: a Földrajzi Közlemények hasábjain 1990–1999 között

* Első közlés: Probáld (2001): Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképehez. *Magyar Tudomány*, XLVI/5. 588–590.

49 tanulmány képviselte a természeti geográfiát, s ezek közül 30 a hagyományos „tisztá” geomorfológiához sorolható.

A hazai felszínalkattan domináns szerepe több okból is hátrányos a természetföldrajz – sőt általában a geográfia – szempontjából. A domborzati formák s a felszínalkotó közegek oknyomozó vizsgálata szükségképpen a földtörténeti múltba, a geológia illetékességi körébe vezet, és az adekvát földtudományi módszerek (például radiometrikus kormeghatározás, pollenanalízis) alkalmazása is távolabb sodorja a geomorfológiát a földrajz központi vonulatától, amely a *jelen kérdéseire* hivatott összpontosítani; sovány vigasz ezért, hogy a geográfia például a negyedkorkutatás terén értékes segítséget nyújt a földtannak. Nem nélkülözi tehát a logikát, hogy az USA-ban a felszínalkattan a geológiába tagozódott be, és az egységes modern geográfia a társadalomföldrajz talaján jött létre. (Az Association of American Geographers az 1990-es évek elején 6200 tagot számlált, akiknek mindössze 1/5-e képviselte a természetföldrajzot, a geomorfológusok aránya pedig 5%-ra olvadt.)

Miután a természeti földrajz a geomorfológia jegyében – Mezősi Gábor szavaival – „zárt közösségbe vonult”, érthető módon kevés energiája maradt a különböző geoszférák közötti *kölcsönhatások* vizsgálatára, ami pedig legsajátosabb feladatát képezhetné. A természeti földrajz látóköreinek ilyenén beszűkülése épp ellentétes azzal a tendenciával, mely az utóbbi pár évtizedben a meteorológiát jellemezte. Világossá vált ugyanis, hogy a globális klímaváltozások nem jelezhetők előre pusztán a légkör fizikai és kémiai folyamatai alapján; a prognosztikus modellekbe be kellett építeni a jégtakarók, az óceánok és a bioszféra hatásait is. Így kapta a földrajzi burok az „éghajlati rendszer” elnevezést, és így fordulhatott elő, hogy a legkorszerűbb magyar oceanológiai művet egyik kiváló meteorológusunk írta meg.

A felszínalkattan művelése gyakran öncélúnak látszik, alkalmazási lehetőségei – bár ezeket például a *mérnökgeomorfológia* terén hazánkban korán „felfedezték” – viszonylag szűkek. A társadalomföldrajzzal való igen laza kapcsolata viszont azzal a honi geomorfológusok körében még mindig elég gyakori, elavult szemlélettel magyarázható, amely – a fent idézett célmeghatározást elvetve – legszívesebben teljesen figyelmen kívül hagyta az antropogén felszínformáló hatásokat.

2. Az *antropogén és természeti-antropogén folyamatok szerepének alábecsülése* világosan kifejezésre jut az *általános természetföldrajz* egyetemi tankönyvében, amely négy évtizednyi lemaradást pótolva 1993-ban jelent meg. Szerzőgárdáját három felsőoktatási intézményünk nyolc vezető oktatója alkotta, így a mű feltehetően jó tükörképe a földrajzi alapképzésben uralkodó szemléletnek. A 832 oldalas könyv mindössze egyetlen, 18 oldal terjedelmű fejezetet szentel a társadalom földfelszínre gyakorolt hatásainak, melyekre a mű többi részében csak elvétve találunk utalást. A kitűnően megírt, valóban korszerű antropogén geomorfológiai fejezetből nyilvánvaló, hogy a gazdasági tevékenység, illetve az általa elindított vagy felgyorsított folyamatok sokkal hatékonyabban formálják át bolygónk felszínét, mint korábban a tisztán természeti erők tették. Ezek után óhatatlanul hiányérzet ébred az olvasóban: vajon miért foglalkozik oly sok morfológus rég kialudt vulkánok formakincsével, miközben a házaink térszomszédságában felhalmozott meddőhányók sorsa alig kelt érdeklődést? Talán érthető, hogy a folyók teraszképződményei

– mint hajdani klímaváltozások vagy kéregmozgások tanújelei – hazánkban is több tucatnyi tanulmányt, sőt monográfiákat ihlettek; de ugyan miért nem ébreszt ehhez fogható figyelmet az a temérdek terasz, melyeket a gazdálkodó ember sok százezer négyzetkilométeren véselt a domborzatra? Lehet-e manapság úgy tárgyalni a folyók szakaszjelleg szerint változó hordalékszállító és felszínformáló munkáját, hogy a vízlépcsők és tározók részletes hatáselemzésétől eltekintünk? – A kérdések sora hosszan folytatható, ám célunk ezúttal nem a tankönyv bírálata (ezt megtettük más fórumon), hanem a geomorfológia még mindig sajnálatosan elterjedt *szemléleti korlátainak illusztrálása*. Ezek a korlátok a morfológián túl a természetföldrajz más területein is érvényesülnek: bizonyosság erre az idézett tankönyvnek az élővilág földrajzát tárgyaló fejezete, amely úgy ad teljesen abszurd képet a trópusi övezet növény- és állatvilágáról, hogy az erdőirtásról, az elszivatagosodásról, a csökkenő biodiverzitásról, a fajok kihalásáról vagy elterjedésterületének zsugorodásáról egyetlen szót sem ejt.

3. A *tájföldrajzi anakronizmus* az imént vázolt felfogás közeli rokona, amely az alapvető földrajzi térkategória komplex vizsgálatából igyekszik teljesen kizárni a társadalmi hatásokat. A francia Birot (1909–1984) szerint a természetföldrajz feladata, hogy „a tájak arculatát abban a formában tanulmányozza, amint azt az emberi tevékenység kezdete előtt egy képzeletbeli világutazó megfigyelhette volna”. Miután hazánkban Teleki Páltól kezdve Pécsi Márton vagy Marosi Sándor tudományelméleti műveiig minden tájdefiníció utalt az antropogén tényezőkre, joggal gondolhatnánk, hogy nálunk nincs talaja ennek a szélsőséges természetföldrajzi irányzatnak. Aki azonban kézbe veszi például a Pannon Enciklopédia nemrégiben megjelent – egyébként kitűnő – *Magyarország földje* című kötetét és elolvassa annak természeti geográfusok által írt tájföldrajzi fejezeteit, az valóban egy Birot-féle időutazás résztvevőjének érezheti magát. Emberi kéz által át nem alakított magyar táj persze nem létezik, az így megrajzolt kép nem egyéb fikciónál. Ez a fajta tájföldrajzi anakronizmus azonban ott kísért az egyetemi tankönyvekben s a regionális földrajzi kurzusok kettéválasztásában, a „tisztán” természetföldrajzi tájleírásokban is.

Mezősi Gábor helyzet- és jövőképhez fűzött megjegyzéseimben azokat a *negatívumokat* igyekeztem számba venni, amelyek véleményem szerint akadályozzák a magyar természetföldrajz további fejlődését. A legnagyobb távlatokat ígérő alkalmazott kutatási irányoknak (tájökológia, tájérzékenységi és tájpotenciál-vizsgálatok, környezetértékelés, antropogén geomorfológia, geoinformatika stb.) hazánkban már évtizedekre visszanyúló kutatási hagyományai és alkotóműhelyei vannak. E témák mindegyikében előtérbe kerülnek azok a szempontok, amelyekről a földrajzot két részre – természeti és társadalmi geográfiára – bontó, és integratív holisztikus szemléletét gyengítő válaszfal leomlása remélhető. A földrajztudomány előtt a lokálistól a globális léptékig terjedő feladatok egész sora áll; ha azonban intellektuális erejét nem egyesíti és nem számol le örökségének visszahúzó elemeivel, akkor e feladatok megoldását más diszciplínák fogják elvégezni.

A művészet és a tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében*

A TÁJFOGALOM METAMORFÓZISA

„Tudományt és művészetet nem lehet egyszerre definiálni, mert nagy dolgok: nincs definíció, mely őket kimerítené. Íme azonban egyik oldaluk: ők a világról való tudatunk legkincsebb gyűjtőkamrái, a művészet az érzetek és érzések, a tudomány a belőle leülepedett fogalmak drága gyűjteménye.” A Babits (1912) által költői ékesszólással megfogalmazott összefüggésnek szép példáit kínálja az európai földrajztudomány története, melynek gyökereit egészen Homérosz hőskölteményeiig és Hérodotosz úti elbeszéléseiig követhetjük (Mendöl 1999). Önálló, modern diszciplínaként való színre lépése és fejlődése az utóbbi két évszázadban szorosan összekapcsolódott a *táj* fogalmával, ennek eredetét pedig a festőművészet múltjában kell keresnünk.

A tájfestészet mint *önálló műfaj* először Kínában jelent meg, és a korai középkorban kialakult technikája, valamint ábrázolásmódjának szigorú szabályai másfél évezreden át alig változtak. A festmények tussal, papír- vagy selyemtekercsekre készültek; színviláguk rendkívül visszafogott, a fény-árnyék hatások hiányoznak róluk. A tájképet a kínai nyelv a „hegy” és a „víz” szavak összetételével jelöli (shanshui); e két elmaradhatatlan alkotóelem adja meg a festmények sajátos karakterét. A hegy a nyugalom, a változatlan, az időtlen örökkévalóság jelképe, a víz pedig a mozgás, a változás, a pillanat és az elmúlás princípiuma. A kép lényege tehát szimbolikájában rejlik, s így legfeljebb részleteiben kell hasonlítani a valós tájra. Fő feladata, hogy az alkotó lelkivilágát, hangulatát, gondolatait kifejezze; ezt a funkcióját gyakran a festményre írt szöveg is erősíti (Miklós 1978; Horváth 2008).

Miközben Kínában már régóta virágzott a tájképfestészet, a középkori keresztény Európa embere elzárkózott a természettől, amelyben csupán az ismeretlen veszélyeket rejtő, ellenséges közeget, esetleg a fáradságos napi munka közömbös színterét látta. A művészek figyelme sem e világi, hanem természetfeletti, biblikus témákra irányult. Ha valamely kép háttérében olykor fel is tűnik a táj, annak formaelemei sablonosak, a térbeliséget

* Első közlés: Probáld F. (2009): A megismerés útjai: művészet és tudomány szerepe a földrajzi tájfogalom történetében. In: Pajtókné Tari – Tóth (szerk.): *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger. 22–32.

nem érzékeltetik, növényábrázolásai pedig pusztán jelzésértékűek. A környezet e sivár szemléletét tükrözi még Giottónak az 1200-as évek végén festett assisi életrajzi képciklusa is – jóllehet e freskók központi alakja, Szent Ferenc volt talán az első, aki a természeti környezetet nem megvetendő siralomvölgyként, hanem csodálatra méltó isteni alkotásként fogta fel.¹ A művészetek majd minden ágára kiható forradalmi megújulást azonban csak a 15. századi Itáliából diadalútjára induló reneszánsz szellemiség hozta meg.

Az újkor hajnalának sokoldalú humanista gondolkodói, akik gyakran egyszerre voltak tudósok, mérnökök és művészek, újfajta érdeklődéssel fordultak a természet felé: fölfedezték benne az alapos tudományos megfigyelésre érdemes tárgyat és az esztétikai gyönyörűség forrását. „Mi vesz rá téged, ó ember, hogy elhagyd tulajdon városi lakhelyedet... és elmenj vidékre, hegyre, völgybe, ha nem a világ természeti szépségei?” – kérdi a polihisztor ideáltípusát megtestesítő Leonardo da Vinci (1492, illetve 1960). A térszemlélet átalakulásának a tájfestés szempontjából kiemelkedő mozzanata volt a *lineáris perspektíva* (vonálperspektíva) elméletének kidolgozása: Leon Battista Alberti 1435-ben (magyarul 1997-ben) megjelent traktátusa szilárd tudományos – geometriai – alapra helyezte a látott valóság síkba történő leképezését.² A művészi ábrázolás módszereit elméleti írásaival is tovább tökéletesítő Leonardo da Vinci egyebek közt lefektette a *levegőperspektíva* elveit, hogy ti. a távoli tárgyak körvonalai elmosódottá, színei kékessé és egyre halványabbá váljanak.

Az új ismeretek és eszközök birtokában a festők mind nagyobb figyelmet szenteltek a természet látványának. A 15–16. századi Itáliában a *tájfestészet* még jobbra alárendelt szerepet játszott: a bibliai vagy mitológiai tárgyú képek, néha portrék háttérében mellékes díszítőelemként („parergon”-ként) szolgált, ám olykor-olykor már – kivált a velencei iskola (Bellini, Carracci, Giorgione) remekművein – a főtémmával egyenrangú, hangsúlyos mondanivaló hordozójává lett (Andrews 1999). A tájfestészet, mint *önálló műfaj* Európában csak a 16. század vége felé, a protestáns Németalföldön lépett színre; legnagyobb mesterei – Brueghel, Ruysdael, van Goyen – a táj keretei között zajló hétköznapi tevékenységeket, az emberi alkotásokat (malmokat, gátakat, hajókat, városokat) is megörökítették. Az európai tájképfestők a 17–19. század folyamán sehol másutt nem ismert tökélyre vitték a *valóság-hű ábrázolást*. Az apró részletekig menő hűség azonban nem mindig jelentette a teljes látvány pusztá másolását: az *ideális (heroikus) tájfestészet* 17. századi művészei – különösen a francia Lorrain és Poussin – már különböző tájak kiragadott részleteit komponálták eszményi egységbe. A képzelet szülte, idilli „árkádiai” táj egyes tájértékelési rendszerekben ma is esztétikai mércének számít (Drexler 2004). A költők és művészek által megálmodott vidéket azután a *kertépítészet* Angliából szétterjedő divatja a valóságba is átültette. A kanyargós ösvényekkel, patakokkal, vízesésekkel, tavacskákkal, mesterséges

1 „Áldjon, Uram, téged Földanya nénénk, / Ki minket hord és enni ad, / És mindennemű gyümölcsöt terem, füvet és színes virágokat” – zengi híres *Naphimnuszában* Szent Ferenc (1181–1226), akit II. János Pál pápa 1979-ben a természeti környezet patrónusává nyilvánított.

2 A vonálperspektívának a tájfogalom kialakulásában játszott szerepét földrajzi szempontból Cosgrove (1985) elemezte behatóan.

szigetekkel, szobrokkal és műromokkal ékesített romantikus-szентimentális *tájkertek* (angolkertek) a barokk kastélyparkok merev geometrikus formavilágával szemben a természethez való visszatérést is jelképezték. Magyarországon a 18. század végén és a 19. század elején több mint 200 ilyen park létesült; ezek közül némelyik – például Tatán, Alcsúton, Martonvásáron – részben máig fennmaradt (Buttler–Galavics 1999).

A *táj fogalma* – amelyben a külső világ sajátos szemléletmódja fejeződött ki – kialakulásától fogva, a reneszánsztól a 19. század derekáig egyértelműen a vizuális élményhez kapcsolódott: a festőművészek éles szemmel ismerték fel a különböző tájelemeket szerves egységbe forrasztó harmóniát, és először fogták fel a tájat *önálló entitásként*. „Az a keret – írja Szabó Zoltán (1999: 138) –, mely legjobban kiemeli egy-egy táj lényeges és jellemző vonásait, ... a képtárak festményeié”. A tájfogalomnak a művészetből a tudományba – jelesül a geográfiába – való „leüledése” Alexander von Humboldtnek (1769–1859) köszönhető, aki az éghajlat, a növényföldrajz s a vulkanológia területén egyaránt maradandót alkotott, és a földtudományok addig elért eredményeit monumentális szintézisben foglalta össze. Humboldt a természetet egységes egésznek tekintette; hosszú közép- és dél-amerikai, valamint ázsiai kutatóútjain végzett megfigyeléseivel s méréseivel elsősorban az összefüggések felismerésére, a domborzat, az éghajlat, az élővilág és az emberi tevékenység kölcsönhatásaiból kibontakozó földrajzi típusok összehasonlító jellemzésére törekedett. Szélesebb közönség számára készült művei (Humboldt 1847, 1849) ezeket a *tájtípusokat* színekben és árnyalatokban gazdag, már-már festmény képzetét keltő leírásokkal („Naturgemälde”) elevenítik meg.³

Humboldt (1847: 76–94) szerint a költészet, a művészi érzék és a természettudomány között „régí szövetség” áll fenn; az előbbieket ugyanis a kutatás, a teljességre törekvő megismerés legfontosabb ösztönzői. A humboldti életművet megkoronázó „*Kosmos*” második kötetében hosszú művészettörténeti fejezet tárgyalja a tájfestészet előzményeit és fejlődését a kezdetektől a 19. századig. „A heroikus tájfestészet nagyszerű stílusa – írja Humboldt – a természet mély megértésének és belső, értelmi feldolgozásának eredménye.” A művészet további feladatát a valóság mind tökéletesebb, pontosabb ábrázolásában, panorámaképek alkotásában jelöli meg. Minthogy „a természet mindenütt, a Föld minden kis részletében a teljességet tükrözi vissza”, megértéséhez a kutató elme a részleteknek – adott esetben az egyes tájaknak – végső soron a szintézis irányába tartó elemzésével is utat talál. A táj egy meghatározott vidék valamennyi tulajdonságát magában foglaló jellegét („Totalcharakter einer Erdgegend”) képviseli, és ebben a minőségében válik a tudományos megismerés tárgyává.⁴

3 Humboldt művei a tudományos irodalomra vonatkozóan is igazolják, amit Szabó Zoltán (1999: 139) a költők és írók tájrajzairól ír: „A toll is képes arra, amire az ecset, egy regény vagy egy vers is képes arra, amire a kép”.

4 A humboldti tájfogalom ismeretelméleti és társadalmi összefüggéseit részletesen tárgyalja Minca (2007). Szerinte Humboldt a műértő polgárság előtt jól ismert festészeti tájfogalomnak a tudományba való át-emelésével a természettudományos kutatás számára szándékozott megnyerni e tehető réteg pártfogását.

A TÁJ FOGALMA A FÖLDRAJZBAN

A Humboldt által művelt egyetemes föld(rajz)tudomány a 19. század második felében az ismeretek gyors bővülése nyomán önállósuló részterületekre bomlott; a légköri folyamatokat immár a meteorológia tanulmányozta, a Föld mélyének kutatását a geológia foglalta le magának, a bioszféra vizsgálata a növény- és állattan feladata lett. A modern geográfának ezek között az új tudományágak között kellett a helyét megtalálnia. Az útkeresés során három, a diszciplína történetében – változó súllyal – mindmáig jelen lévő irányzat rajzolódott ki. A kapcsolattudományi irányzat szerint a földrajz központi feladata a természet és a társadalom közötti kölcsönhatások feltárása. Egy másik, Kant ismeretelméletéig visszanyúló tradíció – mintegy a történettudomány ikerpárjaként – a dolgok, jelenségek *térbeliségének* tanulmányozását állította előtérbe. Végül a 20. század elején hosszú időre domináns helyzetbe került harmadik felfogás – saját, elvitathatatlan kutatási tárgyat keresve a földrajznak – a *tájak* minél teljesebb körű vizsgálatát, magyarázó leírását tűzte ki célként.

Teleki Pál (1936: 299) meghatározásában a táj „a földfelszíni élet természettől való synthesise a Föld bizonyos pontján, területén... Nincs két egyforma táj a Földön... Ha a tájak egyéniségek, individuumok is, a Föld nincs belőlük saktábla vagy puzzle-játék szerűen összetéve. A tájak csak ritka esetben határoltak egészen élesen, rendesen átmenetek vannak köztük, legtöbbször észrevétlenebbül olvadnak egymásba”. A két világháború közötti időszakban a geográfusok többsége a természeti tájelemekkel együtt vizsgálta az adott területen élő lakosságot és annak alkotásait; de már színre lépett az utóbbiak tanulmányozására, a „kultúrtáj” jellemzésére szakosodó emberföldrajz is.

Az 1950-es években a Szovjetunióban lezajlott elméleti viták során a tájat egyértelműen *természetföldrajzi* térkategóriává minősítették, és ez a felfogás a hazai tudományos gondolkodásban is nyomokat hagyott. Az utóbbi időben általánosan elfogadott definíció szerint a földrajzi táj „a térnek olyan, a szomszédságtól a hierarchiai szintnek megfelelően többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik. Bár arculata az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását is tükrözi, ennek eredményeként is nagymértékben formálódik, de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége.” (Marosi 1980: 13) Az 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről hasonló módon határozza meg a tájat (6. §),⁵ míg az Európa Tanács 2000. évi Tájékezményének definíciója az érzékelés mozzanatára is súlyt helyez.⁶ Az újabb keletű

5 „A táj a földfelszín térben lehatárolható, jellegzetes felépítésű és sajátosságú része, a rá jellemző természeti értékekkel és természeti rendszerekkel, valamint az emberi kultúra jellegzetességeivel együtt, ahol kölcsönhatásban találhatók a természeti erők és a mesterséges (ember által létrehozott) környezeti elemek”.

6 „A táj az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki.”

nemzetközi földrajzi szakirodalom áttekintése alapján Csorba Péter (1980: 25–26) a fentiekben túl kiemeli, hogy a tájalkotó tényezők az anyag-, energia- és információáramlásban megnyilvánuló sajátos *működési egységet* hoznak létre, amely az időben változik, fejlődik, átalakul. A tájnak jellegzetes mozaikos *mintázata* van, továbbá a környező tájaktól *vizuálisan* is elkülönül, és *esztétikai* kategóriának is minősül.

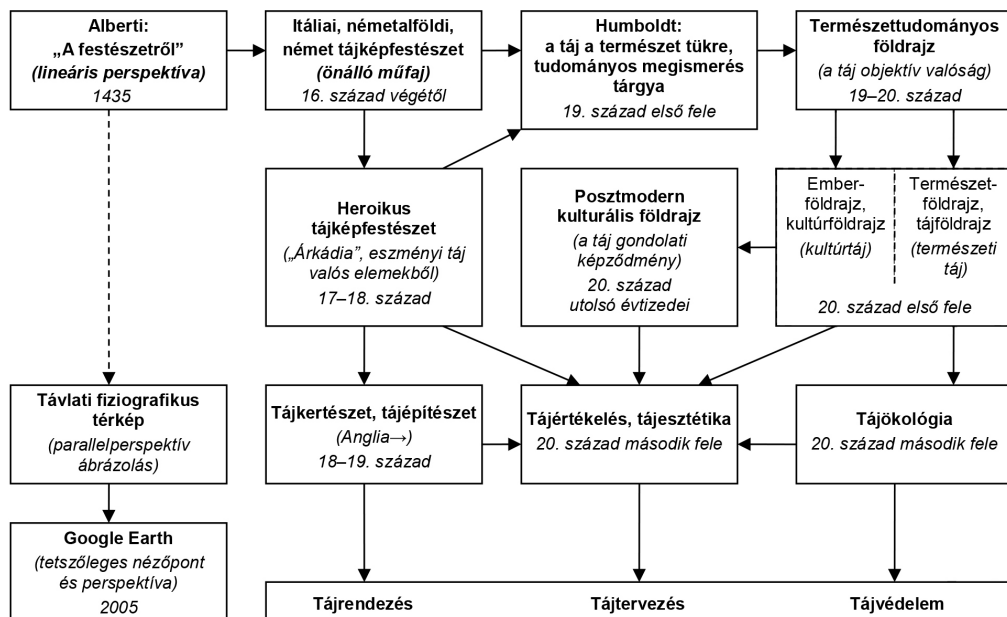
Amint az eddigiekből bizonyára kitűnik, a művészetből a tudományba átszármazott tájfogalom eredendő képlékenysége folytán tág teret enged a különféle értelmezéseknek. A *szemantikai problémák* körébe tartozik, hogy a különböző nyelvekben a tájnak megfelelő szó eltérő jelentéstartalmakat, konnotációkat hordoz. A német „Landschaft” kifejezés szorosan kötődik a valós természeti térhez, míg a francia „paysage” és az angol „landscape” inkább a látványra utal, a szubjektív esztétikai élményt fejezi ki. Ezzel magyarázható, hogy az angol-amerikai szakirodalomban a földrajzi tájegységeket többnyire a vizuális elemektől mentes „region” szóval jelölik. A tájvédelmi vagy tervezési célból végzett *tájesztétikai értékelés* módszerei is különbözők: a német szisztémák alapja az elemekre bontás és az objektív számbavétel, Franciaországban viszont inkább műalkotásként bírálják el a táj arculatát (Drexler 2004). A különböző értelmezési lehetőségek, valamint az eltérő ismeretelméleti koncepciók rovására írhatók a földrajzi tájfogalom körül fel-fellángoló – végső soron kevésbé termékeny – viták (lásd például Csemez és Salamin 2006). Íme, a *látszólag* antagonisztikus nézetek néhány jellegzetes ütközési pontja:

- a) A tisztán természettudományos (pozitivistá vagy realista) és az emberközpontú (humanisztikus, idealista) *ismeretelméleti felfogás* a tájfogalom tartalmának két gyökeresen különböző mozzanatát ragadja meg. Az előbbi szerint a táj objektíve létező és lehatárolható komplex térkategória, míg az utóbbi alapján „intellektuális koncepció, eszköz a komplex földi jelenségek... tanulmányozására” (Száva-Kováts 1965: 279), avagy más hangsúllyal: „a környezetét szemlélő ember által egységes egészként érzékelt és értelmezett látvány, ... a szemlélő által definiált gondolati képződmény. A szemlélő saját maga hozza létre a tájat... Gondolatban ugyanazt cselekszi, mint amit a tájképfestő tesz a vásznon” (Drexler 2006: 37).
- b) A filozófiai háttér sokszor nehezen választható el egy-egy szakterület *tradíciójától*. Az eredendően a pozitívizmus talaján álló természetföldrajzosok a közelmúltig igencsak hajlottak arra, hogy tájjellemzéseikben figyelmen kívül hagyják az emberi tevékenység „zavaró” hatásait (Probáld 2001). A geográfusok túlnyomó többsége számára ettől eltekintve nyilvánvaló, hogy a természeti táj a társadalomtól függetlenül létező, az emberiség színre lépése előtti korokra is értelmezhető objektum. Ahol az antropogén hatások jelentéktelenek, és nem változtatták meg az ökoszisztémák működését, ott a tájak ma is megfelelnek a természetesség kritériumainak (Kerényi 2006: 18). A tájépítészet, tájrendezés mérnöki képzettségű művelőinek szemében viszont a táj fogalma mögött mindig a társadalmi igények szerint átalakított, emberiesített (humanizált) természet rejlik.
- c) A táj egyedi jellegét és minőségi ismérveit hangsúlyozó – neokantiánus meghatározás szerint idiografikus – megközelítés ellentétben állt a földrajzban a 20. század közepétől három évtizeden át uralkodó nomotetikus, pozitivistá tudományfilozófiával,

amely az általános törvényszerűségek leszűrését, a mennyiségi módszerek alkalmazását és a modellalkotást tekintette alapvető követelménynek. Ez – különösen az angolszász emberföldrajzban – a táj (régió) komplex vizsgálatának lenézéséhez és mellőzéséhez vezetett. Teleki (1936: 370) még így írt: „A földrajz művészet is. Művészi rajz, hiszen a természet egy részének, a mi földfelszíni környezetünknek a rajza, amely festménnyé színesedik, ha többet akar és többet tud mondani” a valóságról, mint a puszta méretek és adatok halmaza. „Ne feledjük soha a »földrajz« szónak ezt a szép magyar értelmét.” Az 1950-es évektől viszont a „kvantitatív forradalom” bűvkörébe került tudományos geográfia szinte kizárólag a rideg képletek és egyenletek szemüvegén át fürkészte a térbeli összefüggéseket. Részleges paradigmaváltást csupán az utóbbi negyedszázad hozott: a posztmodern filozófiai irányzatok talaján álló *humanisztikus, illetve kulturális földrajz* ismét érdeklődési körébe vonta az egyes tájak (helyek) sajátos vonásait és szubjektív megítélését, s a geográfusok is bekapcsolódtak a táj (tájkép) esztétikai értékelésébe (Karancsi 2004; Karancsi–Hann 2006). Tovább gazdagodott ezzel a *tájökológia*, amely a 20. század derekától fogva a táj szerkezetének és anyagforgalmának komponenseit tanulmányozza, s feladatköre – legtágabb értelmezésben – az abiotikus és biotikus szféra, valamint az emberi társadalom közötti kölcsönhatásokat fogja át (Kertész 2008). A „gazdaságkorban” csöppet se meglepő, hogy kutatások tárgyává lett a tájak különböző sajátságainak pénzben kifejezhető értéke, jelesül az ingatlanok ára gyakorolt hatása is (Izsák et al. 2008; Joly et al. 2009).

Eközben viszont a szintézisre irányuló tájföldrajzi jellemzések méltatlanul háttérbe szorultak: az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete által 1967-ben útjára indított, Magyarország nagytájait előbb tisztán természetföldrajzi szempontból, majd egyre komplexebb módon bemutató könyvsorozat befejezetlen maradt. Az utóbbi időben Beluszky (1996, 2005) kitűnő írásai, valamint a Bodroghözséről készült nagyszabású monográfia (Tuba 2008) jelzik, hogy a táj továbbra is megfelelő térbeli keretként szolgálhat a földrajztudományi kutatás számára. E vonatkozásban különös figyelmet érdemel legnagyobb tekintélyű kortárs geográfusunk, Enyedi György véleménye: „A tájban egyszerre zajlanak le a természeti folyamatok és a benne működő társadalom élete. A geográfiának mindig megmarad a feladata, hogy ezt szintézisbe hozza. Ez a szintézis, ez a térlátásmód nagy erény, és a földrajztudományt modern szereppel is felruhazza” (Baranyai–Lampért 2007).

A fentiekben vázolt megannyi ellentmondás és vita ellenére kétségtelen: a művészet birodalmából kilépő tájfogalom az utóbbi két évszázadban fényes karriert futott be, s immár számos alapkutatási szakterület és alkalmazott tudományág nevében szerepel (*l. ábra*).

A tájfogalom kialakulásának és alkalmazásának összefüggései (vázlat; saját szerkesztés)

Amint az ábra mutatja, Alberti művéből kiindulva egy másik – kartográfiatörténeti – fejlődési nyomvonal is követhető lenne: az újkor hajnalán lázasan fejlődő *térképészet* egyik alapproblémája ti. éppen a földgömbi fókálózat *síkba vetítése*, az ábrázolás praktikus céljának megfelelő vetületek alkotása volt. Ráadásul „amíg a természettudomány birtokba nem vette a kartográfiát, a térképrajzolás és a tájfestészet közeli rokonságban álltak, s gyakran mindkettőt ugyanazok művelték” (Rees 1980: 61). Albertitől a velencei Christoforo Sorte és Leonardo da Vinci madártávlati rajzokra épülő térképművein át egyenes út vezet a domborzat parallelperspektív ábrázolásáig, a rendkívül szemléletes *fiziografikus térképekig*, amelyek az 1950-es évek óta – először csak a tengerfenék formáinak bemutatására, majd egyre szélesebb körben – ismét divatba jöttek (Márton et al. 2007). A Földnek az ember által történő teljes birtokbavételét szimbolizáló térképezési folyamat legújabb és legismertebb csúcspontjai alighanem azok a képek, amelyeket a 2005-ben színre lépett Google Earth varázsol számítógépeink képernyőjére.

A VIRTUÁLIS TÉR MEGHÓDÍTÁSA

Humboldt tevékenységének idején – nem lévén fényképezőgép – az újonnan megismert távoli kontinensek, országok, tájak, egzotikus növény- és állatfajok képét a pusztá leíráson túl rajzok és festmények közvetítették az európai művelt közönség számára. [Jellemző,

hogy Cook kapitány magával vitte második világ körüli hajóútjára a festőművész William Hodgest, akinek egyik alkotásáról, mint saját kutatásainak ihletőjéről Humboldt (1847: 86) is megemlékezik.] „Az európai művészeti hagyomány tartós vonzalma a realizmus iránt egyedülálló. Emiatt becsülték különösen nagyra a geográfusok, belőle sajátítván el a természet, a táj, az emberalakok helyes és élethű látásmódját” – írja a posztmodern földrajz egyik úttörőjeként ismert Yi Fu-Tuan (1990: 444). A „tudományos festészettől” elvárt precíz ábrázolás iránti igényt azonban a 19. század második felétől már a fényképek elégtették ki, s ezen a ponton a művészet különvált a földrajzi kutató tevékenységtől. A 20. század folyamán a mozgófilm, a televízió, végül ezeknek a számítógéppel való kombinációja – legalább a vizuális benyomások szintjén – a hétköznapi ember számára is elérhetővé tette Földünk legtávolabbi részeit. Ugyanakkor a távérzékelés és a térinformatika egyre bővülő eszköztárával végzett elemzések a földrajztudomány különböző ágai (településföldrajz, agrargeográfia, tájökológia, geomorfológia) előtt egészen új távlatokat nyitottak meg.

Tisztán tudományos szempontból ugyan bizonyára nem a legfontosabb, de a Földről alkotott képünk szempontjából bizonynyal leglátványosabb vállalkozás a Google Earth. Ez a számítógépes program műholdképek, légi fényképek és térinformatikai módszerek felhasználásával az egész földfelszínt, illetve annak kiválasztott részletét jeleníti meg a képernyőn. A világűr felől indulva bárhol, bármely magasságból ráközelíthetünk az ilyen módon *tetszőleges perspektívából* szemlélhető tájakra. (A képek részletessége legalább 15 méteres, számos területen azonban 15 cm-es felbontást tesz lehetővé.) A Google Earth különböző alkalmazásai leképezik a domborzat és az épületek háromdimenziós látványát, képzeletbeli repülőgépen leereszkedhetünk a házak között az utcák szintjére, egyes pontokról 360 fokos körpanorámát tekinthetünk meg. A földrajzi koordináták által meghatározott nevezetes helyekhez az internetes közösség által feltöltött, állandóan gyarapodó fényképtár, valamint a Wikipédia szócikkeinek szövege társul, és további multimédiás anyagok is kapcsolhatók. A Google Earth olyan „precíz és egyben esztétizált geográfiai adathalmaz”, amely „a megismerés gyönyörének és sokoldalú leírásának humboldti hagyományára épül”, s csakis interdiszciplináris módon – többek között a panoráma-kutatás művészettörténeti eszközeivel, a posztmodern geográfia szótárával – elemezhető (Sonnevend 2007).

A valós és a virtuális világ határmezsgyéjén mozgó Google Earth-nek – és születőben lévő versenytársainak – szemléletformáló hatása aligha kétséges, jövőndő fejlődési pályáját viszont nehéz előre jelezni. Vajon ma is meglévő gyakorlati (például útvonal- és szabadidő-tervezési) alkalmazásai fognak előtérbe kerülni? Netán az egyre bővülő internetes közösség interaktív virtuális játszótérévé, az üres időtöltés újabb eszközévé válik, s ily módon tovább nehezíti az igazi emberi és társadalmi problémákkal való szembenézést? Vagy épp ellenkezőleg: új szemszögből megvilágítva a földi természet fundamentális egységét, segít tudatosítani a tájpusztításból, a környezet rombolásából fakadó veszélyek valódi mértékét, és ráébreszti végre az emberiséget a „felettünk álló teremtes szépségének és nagyszerűségének tiszteletére”? (Lorenz 1994: 137) – Reménykedjünk, hogy a többféle lehetőség közül ez utóbbi válik valóra.

IRODALOM

- Alberti, L. B. (1997): *A festészetről*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Andrews, M. (1999): *Landscape and Western Art*. Oxford University Press, Oxford.
- Babits M. B. (1912): Tudomány és Művészet. *Nyugat*, VI/24. 953.
- Baranyai G.–Lampért K. (2007): Riport Enyedi Györggyel. *Modern Geográfia*. 2. (www.moderngeografia.hu)
- Beluszky P. (1996): Honnan hová? Tények és gondolatok az Alföld kistájairól. In: Rakonczai J.–Szabó F. (szerk.): *A mi Alföldünk*. Nagyalföldi Alapítvány, Békéscsaba. 87–113.
- Beluszky P. (2005): Őrség – Vendvidék – Felső Rába-völgy. Szentgotthárd és környéke. *Tájak – Települések – Polgárok*, 1. Dialog Campus Kiadó, Pécs.
- Buttler, A.–Galavics G. (1999): *Az angolkert. Magyarországi tájkertek*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Cosgrove, D. (1985): Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 10. 45–62.
- Csmez A.–Salamin G. (2006): A táj esélye. Vita a tervezésről, fejlesztésről, rendezésről. Kerekasztal-beszélgetés. *Falu Város Régió*, 2006/3. 2–12
- Csorba P. (2000): A tájökölógiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. In: Schweitzer F.–Tiner T. (szerk.): *Tájkutatói irányzatok Magyarországon*. MTA FKI, Budapest. 25–35.
- Drexler D. (2004): *Táj és tájértékelés*. BKÁE-TK Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék, Budapest. (www.tagszem.hu/file.php?fid=30)
- Drexler D. (2006): A tájképről – másképp. Javaslatok az integrált tájpolitika megvalósítására. *Falu Város Régió*, 2006/3. 37.
- Horváth I. (2008): *A kínai tájképfestészet*. (<http://horvathivan.5mp.eu/web.php?>)
- Humboldt, A. von (1847): Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung II. Band. *J. G. Cotta'scher Verlag*, Stuttgart–Augsburg. (www.projekt.gutenberg.de)
- Humboldt, A. von (1849): Ansichten der Natur 3. Aufl. *J. G. Cotta'scher Verlag*, Stuttgart–Augsburg. (www.projekt.gutenberg.de)
- Izsák É.–Probáld F.–Uzzoli A. (2008): Természeti adottságok és életminőség Budapesten. *IV. Magyar Földrajzi Konferencia*. DE, Debrecen. 265–270.
- Joly, D. et al. (2009): A Quantitative Approach to the Visual Evaluation of Landscape. *Annals of the American Association of Geographers*, 99. 292–308.
- Karancsi Z. (2004): A tájesztétika jelentősége. *Tájökölógiai Lapok*, 2. 187–194.
- Karancsi Z.–Hann F. (2006): Tájkép a művészetben, művészet a tájban. In: *Táj, környezet és társadalom*. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére. SZTE TTK, Szeged. 335–344.
- Kerényi A. (2006): Kellemetlen, de alapvető: a táj eltérő értelmezései és azok tervezési-védelmi jelentősége. *Falu Város Régió*, 3. 18–22.
- Kertész Á. (2008): Tájökölógia a 21. században In: Csima P.–Dublinszky-Boda B. (szerk.): *Tájökölógiai kutatások*. BCE Tájökölógiai és Tájrehabilitációs Tanszék.

- Leonardo da Vinci (1960): *Művészet és tudomány*. Helikon, Budapest.
- Lorenz, K. (1994): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Ikva, Budapest.
- Marosi S. (1980): *Tájkutatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények*. 13. MTA FKI, Budapest.
- Márton M.–Reyes, N. J.–Horváth G. (2008): A szilárd földfelszín morfografikus és trachografikus térképi ábrázolása, különös tekintettel Raisz Erwin tevékenységére. *Földrajzi Közlemények*, 132/1. 89–99.
- Mendöl T. (1999): *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Miklós P. (1978): *A sárkány szeme. Bevezetés a kínai piktúra ikonográfiájába*. Corvina, Budapest.
- Minca, C. (2007): Humboldt's compromise or the forgotten geographies of landscape. *Progress in Human Geography*, 2007/31. 179–193.
- Probáld F. (2001): Megjegyzések a magyar természeti földrajz jövőképehez. *Magyar Tudomány*, XLVI. 588–590.
- Rees, R. (1980): Historical Links between Cartography and Art. *The Geographical Review*, 61–78.
- Sonnevend, J. (2007): Google Earth mint hiperpanoráma. A geográfia esztétizálása. *Élet és Irodalom*, 52, 36.
- Szabó Z. (1942, 1999): *Szerelmes földrajz*. Osiris, Budapest.
- Száva-Kováts E. (1965): A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái. *Földrajzi Értesítő*, XIV. 277–289.
- Teleki P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*, II. Centrum, Budapest.
- Tuba Z. (szerk.) (2008): *Bodrogköz*. Gödöllő–Sárospatak.
- Yi Fu-Tuan (1990): Realism and Fantasy in Art, History and Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 80. 435–446.

Környezettudomány és geográfia*

„A földrajzi tudomány elsősorban mindenkor az volt, amit annak tartottak.”

(Teleki Pál, 1917)

BEVEZETÉS

Amit a 19. században még csak néhány messze előrettekintő gondolkodó sejtett, az a 20. század utolsó harmadára nyilvánvalóvá vált: az emberiség lélekszámának és gazdasági aktivitásának példátlan növekedése világméretű környezeti válságot idézett elő, amelynek kezelésére, a várható katasztrofális következmények elhárítására vagy enyhítésére hosszú távon egyre nagyobb anyagi és szellemi erőforrásokat kell mozgósítani. A környezetvédelem gyorsan bővülő tevékenységi rendszerének megalapozásához egész sor különböző szaktudomány módszereire és ismeretanyagára van szükség; így bontakoztak ki azok a természet- és társadalomtudományi részterületek, amelyeket az interdiszciplináris, szintetizáló jellegű – egyesek szerint azonban teljesen új szakterületnek minősülő – környezettudomány foglal keretbe (Kerényi 1995). A tudományágak amúgy is szinte áttekinthetlenné vált rendszerét tovább bonyolítja, hogy a különböző, speciális feladatok megoldására szerveződött kutatói közösségek célszerűnek látják új, hangzatos nevű diszciplínák lobbói alatt szállni harcba a pénzügyi források és akadémiai pozíciók megszerzéséért. A szakfolyóiratok hasábjain – különösen az USA-ban – felbukkanó új „tudományok” (például sustainability science, vulnerability science, environmental-change science, earth system science) nevét – szerencsére – alig-alig lehet magyarra fordítani. Annyi azonban bizonyos, hogy a hagyományos szaktudományoknak egyre keményebb versenyben kell helytállniuk és feladatkörüket – már csak létjogosultságuk igazolása végett is – időről időre újragondolniuk. Fokozottan vonatkozik ez a geográfiára, amelynek számára a környezeti problémakör térnyerése roppant nagy távlati lehetőségeket ígért, de ezekből eddig a kellenél jóval kevesebbet sikerült valóra váltania. Az elszalasztott lehetőségek és a vele járó tekin-
télyvesztés okait a földrajztudomány 20. századi történetében kell keresnünk.

* Első közlés: Probáld F. (2005): Környezettudomány és geográfia. In: Csorba (szerk.): *Debreceni Földrajzi Disputa*. Debreceni Egyetem Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék. 19–32.

A FÖLDRAJZTUDOMÁNY IRÁNYZATAI: TÖRTÉNETI HÁTTÉRVÁZLAT

Az egyes tudományterületeken folyó tevékenység tárgyát és módszereit jelentős mértékben a kutatás különböző – egymással versengő vagy egymást szervesen kiegészítő – irányzatai határozzák meg. Pattison (1964) az angolszász szakirodalomban sokat idézett tanulmánya négy olyan hagyományt (irányzatot) különböztet meg, amelyek a modern geográfia történetét végigkísérik (*l. táblázat*). Ezek közül az első, teljes mértékben természet tudományi tradíció, a humboldti *egyetemes földtudományból* ered, és a geográfián belül világszerte gyorsan halványuló elméleti-szellemi öröksége leginkább még a „tisztá” geomorfológiában maradt fenn. A *kapcsolattudományi irányzat* szerint a földrajz központi feladata a természet és a társadalom közötti kölcsönhatások vizsgálata, amit először – még determinista egyoldalúsággal – Ritter, majd Ratzel munkássága állított a figyelem középpontjába. Minthogy az említett kölcsönhatások konkrét térbeli egységek (tájak, régiók, országok stb.) keretei között nyilvánulnak meg, a kapcsolattudományi megközelítés a *táj-irányzattal* jól összeegyeztethető. Jóval markánsabban különül el az eddigiektől a *tértudományi-térelmezési tradíció*, amely Hettner tudományrendszertanán és a kanti filozófiában gyökerező térelméletén alapul; eszerint a földrajztudomány lényege a dolgok, jelenségek elhelyezkedésének, elterjedésének, megoszlásának, mozgásának a vizsgálata. A földrajztudomány 20. századi történetének meghatározó vonása az egymással közös elméleti alapvetés híján nehezen összebékíthető kétféle – környezeti-kapcsolattudományi és tér-, illetve elterjedéstani – identitás versengése volt (Turner 2001), amelynek paradigmaváltásként megélt fordulatai a környezeti problémakör kutatása szempontjából időben kedvezőtlenül alakultak.

A modern földrajztudomány irányzatai különböző szerzők szerint

<i>Forrásmű</i>		<i>Az irányzatok elnevezése</i>		
Pattison (1964)	spatial tradition	man-land tradition	area studies tradition	earth science tradition
Kovács (1966)	elterjedéstani irányzat	kapcsolattudományi irányzat	tájirányzat	–
Haggett (1972, 2001)	spatial approach, spatial analysis	ecological approach, ecological analysis	regional approach, regional complex analysis	–
Turner (2001)	spatial-chorological identity	human-environment identity		–

A 20. század első felében széles körű egyetértés jött létre a geográfusok között abban, hogy a földrajztudomány központi feladata a komplex módon értelmezett *tájak* vizsgálata és a bennük megnyilvánuló ok-okozati összefüggések, kölcsönhatások feltárása. A geográfia betetőzésének, „koronájának” a természeti és társadalmi tényezők átfogó szintézisére törekvő regionális földrajzot tekintették, míg hozzá képest a gyorsan szaporodó ágazati diszciplínáknak csupán előkészítő, bevezető szerepet tulajdonítottak, sőt számos kutató – a szétaprózódás fenyegető veszélyét látva – ezeket a földrajzon kívülre, a társtudományok közé utalta. A nemzetközi szinten kialakult konszenzushoz jól illeszkedett a magyar földrajztudomány vezető teoretikusainak felfogása is. Teleki Pál (1917) szerint a földrajznak „a táj szervességében, individualitásában, egyszerségének értékében sajátos tárgya van”. Mendöl (1947a) így írt: „A földrajz végső feladata mai felfogásunk szerint a tájak és a belőlük összetevődő egész földfelszín életének és arculatának magyarázó leírása”.

A 20. század elejének kiváló geográfusai – Schlüter, Brunhes, Vojejkov és követőik – az emberföldrajz égisze alatt megkezdtek annak rendszeres számbavételét is, miképpen hat a társadalmi tevékenység a (természeti) környezetre; eközben a romboló, pusztító tájhasználat számos példáját gyűjtötték össze. Munkájuk nyomán tág teret kapott az ember által gyökeresen átformált műtájak (kultúrtájak) kutatása. Mendöl (1947b) szerint „a mai emberföldrajz... nem a természeti környezetnek az emberre gyakorolt hatásaiban látja vizsgálatának fő tárgyát, hanem sokkal inkább foglalkozik ennek a hatásnak a fordítottjával: az ember tájformáló tevékenységével, helyesebben ennek a tevékenységnek is főleg az eredményével, a műtájjal”. Ebből az *elméleti alapvetésből* kiindulva talán csak egy lépés hiányzott ahhoz, hogy a földrajz az 1960-as, 1970-es évek szemléleti forradalmának aktív résztvevője, a környezetvédő gondolkodás zászlóvivője legyen. Ez a lépés azonban elmaradt. A Kaliforniában Sauer irányításával utóvirágzását élő, az 1950-es években már globális összefoglaló mű megalkotásáig jutó emberföldrajzi (kultúrtáj-morfológiai) iskola és a 20. század derekán német földről útjára induló tájökológia nem talált egymásra. A kapcsolattudományi irányzatot a legrosszabbkor szorította perifériára a földrajzon belül hegemon helyzetet kivívó tértudományi paradigma.

Az amerikai – majd nyomában a nyugat-európai – földrajztudományban az 1950-es évektől fogva egyeduralkodó *spatializmus* a térbeliséget emelte a geográfia kizárólagos princípiumává. Ennek nyomán a korábban megindult *ágazati elaprózódást tematikus szétforgácsolódás tetézte*; a térbeliség szempontjából ugyanis elvileg bármely tárgy (például a karsztos formák elterjedése, a bűnözés gyakorisága, a pártszimpátiák és a választói magatartás vagy a bevásárlóközpontok telepítése) tanulmányozható. A parttalanná válás veszélyét alig enyhítette a spatializmus egyik élharcosának, Haggettnek (1972) az az elgondolása, hogy a földrajztudomány érdeklődési körét a jelenségek nagyságrendje szerint a 100 m-től 10 000 km-ig terjedő sávban kellene behatárolni. A geográfia tértudományként (főként társadalmi tértudományként) való értelmezése teljesen háttérbe szorította a regionális és tájföldrajzi kutatásokat, sőt – különösen az Egyesült Államokban – a természetföldrajzot is marginális szerepre kárhoztatta; a környezeti problémakörhöz kapcsolódó vizsgálatok lehetősége már csak ezért is erősen beszűkült.

A tértudományi koncepció visszaszorultával az 1980-as évek közepe óta a geográfia ún. *posztparadigmatikus állapotba* került (Mészáros R. 2000). A földrajz széthullásának veszélyét felidéző spatializmus után a nagyfokú nyitottság és sokszínűség korszaka köszöntött be, ám a témérdek egymásnak is ellentmondó – jobbára társadalomföldrajzi – irányzat színre lépését a tudományterület jövője szempontjából nehéz lenne öröndetesnek minősíteni. A földrajz márkanéve divatos címkévé vált: ma már majdnem mindennek, sőt hovatovább mindenkinek megvan a maga „geográfiája”. Ráadásul különböző – gyakran csak névleg geográfiai – irányzatok az ugyancsak részeire bomló, egységes ontológia vagy episztemológia felépítésére immár képtelen filozófiában kerestek maguknak elméleti támaszt, vagy az objektivitás igényét félretéve politikai áramlatok szolgálatába szegődtek. Így kapcsolódtak egyesek Gadamer hermeneutikájához, Giddens strukturalizmusához, Popper kritikai racionalizmusához vagy különböző posztmodern filozófusok doktrínáihoz, és így írhatták zászlajukra más irányzatok a „marxista”, a „radikális”, a „kritikai”, a „humanisztikus” vagy éppen a „feminista” jelzőt – hogy a szétaprózódás egyéb jeleiről ne is beszéljünk. Ugyanakkor bőven vannak kedvező fejlemények is. A nemzetközi szakirodalomban szaporodnak a geográfia két fő ágának közeledését sürgető hangok (például Cosgrove 1985; Abler 1993; Massey 2001). Világszerte megélnékültek a természet és társadalom kapcsolatára irányuló, a környezetvédelem céljait szolgáló, önálló részterületté szerveződő kutatások (ecogeography, environmental geography, környezetföldrajz), s ezekben egyre többen ismerik fel a *jövő geográfiájának elméleti és gyakorlati – munkaerőpiaci – szempontból egyaránt legfontosabb vonulatát* (például Holt-Jensen 1999; Gregory 2000, 2001; Castree 2004).

A FELSZÍNALAKTANTÓL A KÖRNYEZETFÖLDRAJZIG

Hazánkban a geográfia fejlődése a 20. század második felében több ponton is különbözött a nemzetközi tendenciáktól; az eltérések egy része kedvező, másik része viszont kifejezetten hátrányos volt, sőt helyel-közzel még ma is visszahúzó hatása van a környezetföldrajz kibontakozása szempontjából.

Magyarországon az 1940-es évek végén a tudományos életet szovjet mintára szervezték át; ennek megfelelően még a közoktatásban és az egyetemi képzésben is élesen különvált egyfelől a természeti, másfelől pedig a társadalomföldrajz örökébe lépő gazdasági geográfia. A politikai fordulat nyomán a társadalomföldrajz több jeles tudósának pályája derékba tört, mások a tudományos élet peremére szorultak. A földrajzi kutatóműhelyek vezető pozícióit így jobbára természeti geográfusok töltötték be, s ennek folytán a természetföldrajz helyzete a tudomány és a felsőoktatás intézményrendszerén belül jóval szilárdabb maradt, mint Nyugat-Európában vagy a tengerentúli országokban.

A természetföldrajzon belül különösen előremutató fejlemény volt a társadalmi-gazdasági szempontú tájértékelés elméleti és módszertani alapjainak kimunkálása (Marosi–

Szilárd 1963; Marosi 1981), és ennek nyomán a – mindmáig befejezetlenül maradt – „Magyarország tájföldrajza” sorozat köteteinek fokozatos szemléletváltása, tematikus gazdagodása. A legfontosabb lépést azonban a tájökológia meghonosodása és a környezetvédelem szolgálatába állítása jelentette; ebben a debreceni egyetem alkotóműhelye múlhatatlan érdemeket szerzett. Itt – elsősorban Kerényi Attila munkássága révén – olyan nagy ívű, koncepciózus művek jöttek létre, amelyek a részletekbe vesző redukcionizmussal szemben a holisztikus látásmód s a szintézis magasabb rendű értékeit mutatták fel, s ezzel végre a geográfia határain túl is komoly ismertséget és elismerést vívtak ki tudományunk számára.

Az említett sikerek azonban jórészt a legutóbbi másfél évtizedhez köthetők. Ebben közrejátszik, hogy a környezet védelme és az ehhez szükséges, friss szemléletű alapkutatások nagy késéssel kerültek a hazai tudománypolitika prioritásai közé; a pártállami rendszer ugyanis inkább a környezeti problémák elkendőzésében, mintsem orvoslásában volt érdekelt. Az 1970-es évektől lassanként bővülő környezettudományi kutatásokban a természetföldrajz mégis elsősorban saját belső fogyatékoságai miatt nem tudott intézményi háttérhez és lehetőségeihez méltó helyet elfoglalni. A visszahúzó tényezők legfontosabbika mindmáig a *hagyományos felszínalaktan túlsúlya*, amely a természetföldrajz humán erőforrásainak túlságosan nagy hányadát köti le, és a jelen kérdéseire összpontosító geográfiától már-már elszakadva számos – egyébként talán értékes – kutatási eredményével voltaképpen a geológia segédtudományává lett. Még mindig eleven az 1950-es évek tájfelfogásában és merev dualizmusában gyökerező kísértés is, amely a természeti geográfusokat az *antropogén és természeti-antropogén folyamatok negligálására vagy alábecsülésére* ösztönzi, és érdeklődésüket gyakran teljesen öncélú kutatások irányába, a természet és társadalom kölcsönhatásai szempontjából közömbös (például geológiai, morfogenetikai, morfometriai) problémák felé tereli. Ennek a szemléletnek az eredményei a ma már teljesen anakronisztikus „*tiszta*” *természetföldrajzi tájjellemzések*, amelyekkel egyébként sikeres, korszerű művekben (például *Pannon Enciklopédia*) is találkozunk, valamint a regionális természet- és társadalomföldrajzi kurzusok – tanrendi kövületnek számító – kettéválasztása az egyetemi képzésben.

Ami a hazai társadalomföldrajzot illeti: a szovjet típusú gazdasági geográfia művelői és az utóbb népszerűvé váló, a mennyiségi módszerek alkalmazásában jeleskedő tértudományi paradigma hívei általában kevés érdeklődést mutattak a környezeti problémák iránt. Sokáig kivételnek számított Enyedi (1972) rendkívüli fogékonysága, amellyel a társadalom és a földrajzi környezet viszonyának korszerű értelmezését megfogalmazta, és a továbbiakban az erre vonatkozó kutatásokat előmozdította. Újabban viszont már számos tanújele van annak, hogy a környezeti kihívásból eredő igények a társadalomföldrajzban is visszhangra találnak; példaként utalhatunk Bora és Korompai (2001) összefoglaló művére a geográfia és a környezeti gazdaságtan határmezsgyéjéről, Berényi (2001) írásaira a kultúrtájak jelentőségéről vagy a Csatári (2001) által a Tisza-vidéken végzett komplex szemléletű kutatásokra. Eleddig a leghatározottabban talán mégis Erdősi (2001) sürgette a társadalom- és gazdaságföldrajz gyökeres szemléletváltását, az emberi környezet iránti fokozott felelősségvállalást. Mindez fölveti a természet- és társadalomföldrajz

közeledésének, szorosabb együttműködésének szükségességét, másrészt a földrajz és a környezettudomány közötti viszony egyértelmű tisztázását igényli.

A geográfia és a környezettudomány kapcsolatát vizsgálva két, egymástól markánsan különböző álláspont fogalmazható meg:

- a) Mészáros Ernő (2001) meghatározása szerint a környezet „az élő szervezeteket körülvevő élő (bioszféra) és élettelen (légkör, talaj, hidroszféra) földi tartományok együttes rendszere”, az általa új, önálló diszciplínának tekintett környezettudomány pedig „az emberi tevékenység és a környezet kapcsolatának, és általában a környezeti törvények megismerésének a tudománya”. A *Környezet- és Természetvédelmi Lexikon* (2002) definíciója ezzel lényegében megegyezik; hangsúlyozza, hogy a környezettudomány kutatási területe az összes földi szférára kiterjed, s azok összefüggéseire, kölcsönhatásaira különösen nagy figyelmet fordít. A környezettudomány vizsgálódásainak tárgya tehát megfelel annak, amit a geográfusok régóta „földrajzi burok” néven emlegetnek, feladata pedig egybeesik a természetföldrajznak az 1990-es évek diszciplínávitáiban kikristályosodott, a kapcsolattudományi irányzatból levezethető célkitűzésével. Mindebből *elvileg* a földrajz (pontosabban a természetföldrajz), valamint a (szűkebb értelemben vett) környezettudomány *lényegi azonossága* következik.
- b) Minthogy a geográfiának a környezettudományon kívüleső kutatási hagyományai is vannak (vö. tértudományi irányzat), továbbá szervezeti és szellemi erőforrásai nyilvánvalóan távolról sem elegendők a környezettudomány teljes spektrumának lefedéséhez, a *pragmatikus álláspont* szerint *csak egyike lehet azoknak a szaktudományoknak*, amelyek – részlegesen – az interdiszciplináris jellegű környezettudomány kereteibe illeszkednek. E vonatkozásban különleges, kedvező adottság, hogy a földrajz összekötő kapocs a természet- és társadalomtudományok között. A geográfusok főleg a rendszerszemléletű, az élettelen természet, az élővilág és a társadalom kapcsolatrendszerét komplex módon elemző *tájkutatásaikkal* (Kerényi 1995), valamint az alkalmazási célhoz igazodó léptékű és mélységű *szintézisek* alkotásával járulhatnak hozzá a környezettudomány fejlődéséhez.

A földrajztudomány szellemi potenciálját minél nagyobb mértékben a társadalom, sőt az egész emberiség jövője szempontjából *releváns kérdések megoldására* kellene összpontosítanunk, ami egyrészt *erkölcsi kötelességünk*, másrészt szakmánk tudományos közéleti és munkerőpiaci pozícióját is javítaná. Ám ehhez a geográfia művelésében és képzési programjaiban határozott változtatásokra, a már régebben megindult, kedvező folyamatok felgyorsítására lenne szükség. A múlt tapasztalatai azt mutatják, hogy nagy horderejű változások – paradigmaváltások – egy-egy diszciplínán belül aránylag rövid idő alatt is végbemehetnek, ha azok szükségességét a szakma művelőinek többsége felismeri. Ez persze nem megy viták nélkül; az előrevivő eszmecsere ösztönzése végett igyekszem a magam elképzeléseit a teendőkről – a teljesség igénye nélkül, a gyakorlati részleteket olykor mellőzve – az alábbi tézisekben felvázolni.

TÍZ TÉZIS A GEOGRÁFIA TENNIVALÓIRÓL

1. Bár manapság a legfontosabb kutatási feladatok megoldása – kivált a környezettudomány körében – több szakterület képviselőinek szervezett együttműködését kívánja meg, az *interdiszciplinaritás értelemszerűen a diszciplínák létét, nem pedig azok megszűnését feltételezi*. Ahhoz, hogy a geográfia elismert(ebb), eredményes(ebb), aktív(abb) résztvevője legyen az interdiszciplináris kutatásoknak, mindenekelőtt saját szaktudományunk *intézményi megerősítésére* van szükség.

2. Jóllehet a különböző diszciplínák közé egyre kevésbé húzhatók éles választóvonalak, egy adott szaktudomány intézményes létét mégis az illetékességi körére vonatkozó *belső konszenzus és külső vélekedés* együttese határozza meg. A tudományrendszertani kategóriák viszonylagos állandóságát az említett két tényező *összhangja* biztosítja, ennek megbomlása pedig az adott diszciplína létjogosultságának megkérdőjelezéséhez vezet (Wirth 1979). Ha a geográfusok nem alkotnak általánosan elfogadott, a *közvélemény számára is érthető, hiteles képet* saját szaktudományuk tárgyáról és feladatköréről, akkor önnön jövőjüket teszik kétségessé.

3. Beluszky (1989) nevezetes „magánjelentésétől” Csorba és Mezősi (1995), valamint Mezősi (2001) helyzet- és jövőképig a magyar geográfia minden alapos elemzése arra a következtetésre jutott, hogy a földrajz valamennyi ágának hatékony műveléséhez, sőt a kellő érdekérvényesítő képesség eléréséhez is hiányzik a „kritikus tömeg”. Ezen a helyzeten valamelyest enyhíteni fog a geográfusképzés és a doktori iskolák működése, amennyiben sikerül a fiatal diplomások megfelelő elhelyezkedését biztosítani és bennük a *szakmai összetartozás* érzését fenntartani. Mindenképpen indokolt lenne azonban szaktudományunk erősen szétforgácsolt *intellektuális erejének egyesítése*, a széttartó irányzatok összefogása, a túl széles kutatási spektrum szűkítése, főként pedig a *természet- és társadalomföldrajz közötti szakadék* minél több ponton történő *áthidalása*. Ehhez a környezeti problémakör számos közös kutatási témát kínál (például eltartóképesség, fenntartható fejlődés, „ökológiai lábnyom”, kultúrtájvédelem). Szemléletformáló jelentősége lehet a (természetföldrajzi) tájleírás és a regionális földrajz felsőoktatási *tantervi integrációjának* s az ebben a szellemben fogant kézikönyveknek, illetve tankönyveknek.

4. A *társadalomföldrajz és a regionális földrajz* kutatási és képzési programjában az eddiginél jóval nagyobb teret kellene kapnia az emberiség sorskérdéseinek. A geográfusképzés különböző tárgyainak keretében törekedni kellene a fogyasztói társadalom magatartását és a gazdasági növekedés következményeit a környezeti válság megoldása szempontjából felelősségteljesen, egyszersmind kritikusan értékelő, tudatformáló elemzésre.

5. A *természeti geográfián* belül a környezet- és természetvédelem érdekében folytatott tevékenységnek *központi paradigma* rangjára kell emelkednie, ami komoly *szerkezeti és szemléleti változásokat* tesz szükségessé. Mindenekelőtt végképp fel kellene számolni azt a tudományelméletileg és gyakorlatilag is tarthatatlan helyzetet, amelyben a geomorfológia és a természetföldrajz már-már szinonim fogalmakká váltak. A korszerű képzésben

a hagyományos felszínalaktan rovására sokkal nagyobb súlyt kellene fektetni a geoszféra, illetve tájalkotó tényezők közötti *kölcsönhatások* megvilágítására, a *biogeokémiai körfolyamatok* részletes tárgyalására. A tisztán természeti folyamatok és jelenségek megismertetésén jóval túllépve, feltétlenül szükség van az emberi beavatkozás különböző, sokrétűen tovaggyűrűző következményeinek mélyreható vizsgálatára és bemutatására (például a hidrogeográfiában a folyók természetes szakaszjelleg-változásai helyett a tározók és duzzasztógátak, árvízvédelmi létesítmények és mederkotrások hatásával kellene többet foglalkozni, a felszínalaktanban a recens antropogén és természeti-antropogén formákat és folyamatokat lenne kívánatos előtérbe helyezni, a klimatológiában még több figyelmet érdemelne az éghajlatváltozás előrejelzésének bonyolult problematikája, valamint szerteágazó, globális és regionális következményeinek számbavétele).

6. Mivel ma már nincs a Földön emberi tevékenységtől teljesen (valamennyi tényezőjében) érintetlen táj, továbbá a természeti és az antropogén tényezők s azok hatásai a táj – vagy bármely más térkategória – keretei között elválaszthatatlanul összefonódnak egymással, a *természet és az átalakított természet* külön környezeti (al)rendszerekké minősítése nem indokolt. Ebből következik, hogy merőben *anakronisztikus célkitűzés* az antropogén hatásoktól és folyamatoktól elvonatkoztató, „*tisztán*” *természetföldrajzi tájjellemzés*, amely legfőljebb a jelenlegi valóságtól idegen, fiktív paleogeográfiai rekonstrukciót eredményezhet.

7. Az egyre apróbb, elszigetelt részkérdésekre és egyes módszerek alkalmazására irányuló, szűk látókörű specializáció helyett a környezetföldrajz – és általában a geográfia – szempontjából kíváltképpen nagy jelentőségű a szintézisalkotás, a mindinkább eluralkodó *redukcionizmussal szemben a holisztikus látásmód*, amelynek már az egyetemi képzést is át kellene hatnia. A szintézis képessége ugyan a legtöbb kutató pályafutása során hosszú évek elemző munkájának tapasztalataiból alakul ki, de az erre való törekvést az átfogó művek (kézikönyvek, tankönyvek) írásának *tudományos elismerésével* is célszerű lenne ösztönözni.

8. A magyar földrajztudománynak a túlnyomóan hazai, lokális és regionális léptékű vizsgálatok közepette sem lenne szabad szem elől tévesztenie a *nemzetközi és globális összefüggéseket*, amelyeknek megvilágítására már a képzés keretei között is nagy figyelmet kellene fordítani. A nemzetközi kutatási programokban való részvétel, a rangos külföldi folyóiratokban történő rendszeres publikálás nemcsak a nyomokban még mindig kísértő szakmai provincializmusnak venné elejét, hanem a geográfia hazai tekintélyét is növelné.

9. A *környezeti nevelésben* rendkívül fontos szerepe van a közoktatásnak; az ezzel kapcsolatos feladatokat a Nemzeti alaptanterv igen részletesen kifejti. Bár e feladatok nem köthetők egyetlen tantárgyhoz, megoldásukban a földrajznak joggal tulajdoníthatunk kiemelt jelentőséget, ami a tantárgy – egyébként nem túl szerencsés – új elnevezésében („Földünk-környezetünk”) is kifejezésre jut. Annál inkább elszomorító, hogy az oktatási reform nyomán a földrajz tanítására rendelt órakeret minden korábbinál szűkebb, és nemzetközi összehasonlításban is kirívóan alacsony (Probáld 2003, 2004). A megfelelő színvonalú szakmai utánpótlás biztosítása éppúgy, mint a környezeti nevelés és a közműveltség ügye iránti felelősségérzet arra kötelez, hogy folyamatosan küzdjünk a *földrajz-tanítás* feltételeinek javításáért, és az eddigieknél jóval nagyobb mértékben igyekezzünk

kihasználni a különböző tömegkommunikációs eszközöket is a *tudományos ismeretterjesztés* céljára. Mindez – nem mellékesen – a földrajz „imázsát” is javítaná.

10. A geográfia lehetőségeinek és időszerű feladatainak, valamint más szaktudományokhoz való viszonyának tisztázásához nagy szükség lenne nyílt és időben kevésbé kötött, részben a szakmán belül folyó, részben interdiszciplináris jellegű *vitákra*. Épp ezért különösen öröndetes, hogy a Debreceni Disputa rendszeres fórumot teremt olyan gondolatébresztő eszmecserekhöz, amelyek – egyebek között – az ifjú geográfus nemzedék szakdolgozati és doktori témaválasztásán keresztül is kedvező hatással lehetnek a földrajztudomány jövőjére.

IRODALOM

- Abler, R. F. (1993): Desiderata for Geography: An Institutional View from the United States. In: Johnston, R. J. (ed.): *The Challenge for Geography*. Blackwell, Oxford. 215–238.
- Beluszky P. (1989): Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. *Tér és Társadalom*, 3. 49–63.
- Berényi I. (2001): Kultúrtájkutatás európai dimenzióban. *Földrajzi Konferencia*, CD-ROM, Szeged.
- Bora Gy.–Korompai A. (szerk.) (2001): *A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza*. Aula, Budapest.
- Castree, N. (2004): Environmental issues: signals in the noise? *Progress in Human Geography*, 28. 79–90.
- Cosgrove, D. (1985): Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions IBG*, 10. 45–62.
- Csatári B. (szerk.) (2001): *A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei*. MTA RKK ATI, Kecskemét.
- Csorba P.–Mezősi G. (1995): Quo vadis hazai földrajz? *Földrajzi Közlemények*, CXIX. 43–48.
- Enyedi Gy. (1972): A társadalom és földrajzi környezete. *Földrajzi Közlemények*, XX. 293–301.
- Erdősi F. (2001): Új évezred – Környezetérzékenyebb geográfia. In: Mészáros R. et al. (szerk.): *Jakucs László, a tudós, az ismeretterjesztő és a művész*. SzTE, Szeged. 49–62.
- Gregory, K. J. (2000): *The Changing Nature of Physical Geography*. Arnold, London.
- Gregory, K. J. (2001): Changing nature of the physical geography. *Fennia*, 179. 9–19.
- Haggett, P. (1972): *Geography: A Modern Synthesis*. Harper and Row, New York.
- Haggett, P. (2001): *Geography: A Global Synthesis*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Holt-Jensen, A. (1999): *Geography: History and Concepts*. 3. kiadás. Sage, London.
- Karátson D. (szerk.) (2000): *Pannon Enciklopédia*. Magyarország földje. Kertek, Budapest.
- Kerényi A. (1995): *Általános környezetvédelem*. Mozaik, Szeged.
- Kovács Cs. (1966): Térsemlélet és földrajz. *Földrajzi Közlemények*, XIV. 31–48.

- Marosi S. (1981): *Tájkutatási irányzatok, tájértékelés, tájkutatási eredmények*. MTA FKI, Budapest.
- Marosi S.–Szilárd J. (1963): A természeti földrajzi tájértékelés elvi-módszertani kérdéseiről. *Földrajzi Értesítő*, 12. 393–417.
- Massey, D. (2001): Geography on the agenda. *Progress in Human Geography*, 25. 5–18.
- Mendöl T. (1947a): A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve*, II. 1–16. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.
- Mendöl T. (1947b): Néprajz és földrajz. *Etnographia. Népelet*, 3.4. 154–162.
- Mészáros E. (2001): *A környezettudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros R. (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. SzTE, Szeged.
- Mezősi G. (2001): A magyar természeti földrajz – helyzet- és jövőkép. *Magyar Tudomány*, XLVI. 193–203.
- Pattison, W. D. (1964): The Four Traditions of Geography. *J. of Geography*, 63. 211–216.
- Probáld F. (2003): A környezeti kihívás és a hazai földrajztanítás válsága. In: Csorba P. (szerk.): *Környezetvédelmi mozaikok*. DE, Debrecen. 201–209.
- Probáld F. (2004): A földrajz helye a hazai oktatási rendszerben. *Iskolakultúra*, 11. 78–84.
- Teleki P. (1917): *A földrajzi gondolat története*. Budapest.
- Turner, B. L. (2001): Contested Identities: Human-Environment Geography and Disciplinary Implications in a Restructuring Academy. *Annals AAG*, 92. 52–74.
- Wirth, E. (1979): *Theoretische Geographie*. Teubner, Stuttgart.

A környezeti kihívás és a hazai földrajztanítás válsága*

„Ma azzal a nyomasztó tudattal éljük mindennapjainkat, hogy a természet gazdagságát – a világ örökségét –, melyet Földanyánk – Gaia – 3 milliárd esztendő alatt halmozott fel számunkra a Gondviselő szeretetéből, tékozló kézzel, könnyelműen pazaroljuk”.

(Borhidi Attila, 2002)

A FÖLDRAJZ MINT KÖRNYEZETTUDOMÁNY

Már-már közhelynek tűnik a megállapítás, hogy a 20. század utolsó harmadában egyértelműen felismert környezeti világválság új lehetőségeket, egyszersmind azonban újfajta igényeket és feladatokat is állított a geográfia elé. Jelen tanulmány elsősorban a hazai földrajztanítás helyzetét hivatott a környezeti nevelés lehetőségeinek szemszögéből megvizsgálni, ám bevezetőben – úgy véljük – érdemes röviden áttekintenünk a földrajz és környezettudomány viszonyának egyes kérdéseit is.

Természet és társadalom viszonyának tanulmányozását – egyoldalúan a természeti hatásokat hangsúlyozva – a 19. század folyamán Ritter, majd Ratzel munkássága állította a geográfia érdeklődésének homlokterébe. A 20. század elején azonban az emberföldrajz legkiválóbb művelői – Schlüter, Brunhes, Vojejkov – már szakítottak a korábbi egyoldalú determinista felfogással, és megkezdték annak rendszeres számbavételét, miképpen hat a társadalmi tevékenység a (természeti) környezetre; eközben a romboló, pusztító tájhasznosítás temérdek példáját gyűjtötték össze. Munkájuk nyomán kibontakozott az ember által gyökeresen átformált műtájak (kultúrtájak) mind több összefüggést feltáró vizsgálata, amit a 20. század derekán útjára induló tájökológia egyre kifinomultabb módszerekkel folytatott tovább. Az Amerikai Egyesült Államokban az ún. kaliforniai iskola

* Első közlés: Probáld (2003): A környezeti kihívás és a hazai földrajztanítás válsága. In: Csorba (szerk.): *Környezetvédelmi mozaikok*. Debreceni Egyetem Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, Debrecen. 201–210.

kultúrtáj-morfológiai kutatásaitól egyenes út vezetett „*Az ember szerepe a Föld változó arculatában*” című globális összefoglaló mű megalkotásáig (Thomas 1956).

Ilyen előzmények után talán meglepő, hogy a környezetvédő gondolkodás kialakításában, az 1960-as, 1970-es évek szemléleti forradalmának kirobantásában mégsem a földrajztudomány, hanem a biológia egyik dinamikusan fejlődő ága, az élő szervezetek és a környezeti tényezők kölcsönös kapcsolatát tanulmányozó ökológia játszotta a vezető szerepet. A környezeti világválság felismerése nyomán szükségessé vált nagyarányú kutatómunkába a geográfia már csak megkésített, szerény résztvevőként kapcsolódhatott be; ennek sokrétű okai közül az alábbiakat emeljük ki:

- a) A 20. század első évtizedeiben az amerikai geográfia „imázsát” a szélsőséges determinizmus (environmentalizmus) határozta meg. Miután ennek tudománytalan voltára fény derült, a földrajz tekintélyén súlyos csorba esett.
- b) Az amerikai – majd nyomában a nyugat-európai – földrajztudományban az 1950-es évektől fogva egyeduralkodó *spatializmus* a térbeliséget emelte a geográfia kizárólagos princípiumává. Amint azt Schaefer (1953) megfogalmazta: „A földrajznak nem annyira magukra a jelenségekre, mint inkább azok térbeli elrendeződésére kell fordítania figyelmét. A térbeli kapcsolatok a lényegesek a geográfia számára, semmi egyéb”. A földrajz tértudományként (főleg társadalmi tértudományként) való értelmezésének hívei vajmi kevés érdeklődést mutattak a környezeti problémák iránt, és marginális helyzetbe szorították a természetföldrajzot, ami önmagában véve is beszűkítette a környezetkutatás lehetőségeit. Így válik érthetővé az a kissé egysíkú felfogás (Turner 2002), amely a geográfia 20. századi történetének lényegét a környezeti (human-environment) és a tértudományi (spatial-chorological) „identitás” versengésében látja. Ám az igazsághoz tartozik, hogy voltak széles látókörű geográfusok, akikről teljességgel idegen volt ez a merev szembeállítás [például a spatialista irányzathoz sorolt Hägerstrand (1976) arra mutatott rá, hogy a 20. század végén „a földrajz mint a természet és társadalom kölcsönhatásának tudománya” áll új kutatási feladatok előtt].
- c) A sztálini Szovjetunióban dogmává rögzült felfogás („földrajzi nihilizmus”) tagadta, hogy a természet bármiféle hatással lenne a társadalmi fejlődésre, merev válaszfalat emelt a természeti és a – gazdasági kérdésekre szorítkozó – társadalmi földrajz közé, végül pedig – még a 20. század második felében is – igyekezett elkendőzni a környezeti károkat és visszafogni az ezek feltárására irányuló kutatásokat. Az ideológiai mezbe burkolt korlátok valamennyi szocialista ország – köztük hazánk – földrajztudományában is éreztették negatív hatásukat.

A 20. század utolsó évtizedében a tértudományi paradigma egyeduralmának megszűnte és a „szocialista világrendszer” felbomlása nyomán a földrajztudomány ún. posztparadigmatikus állapotba került (Mészáros R. 2000) és rendkívül sokszínűvé vált. A kuszan kavargó, más-más filozófiai alapra támaszkodó irányzatok között újból markánsan rajzolódnak ki a természet és társadalom kapcsolatát vizsgáló, a *környezetvédelem* céljait szolgáló kutatások (környezetföldrajz, environmental geography, ecogeography), melyek minden valószínűség szerint a *jövő geográfiájának legfontosabb vonulatát alkotják* (Holt-Jensen 1999).

A téma távlati jelentőségét jól mutatják az amerikai divat szerint harsányan színre lépő, többé-kevésbé rokon profilú, ám a pénzügyi forrásokért kíméletlenül versengő újdonsült „tudományok” (earth system science, sustainability science, vulnerability science stb.). Ebben a helyzetben kétségkívül előnyösek a természetföldrajznak az utóbbi másfél évtizedben világszerte megfigyelhető fejlődési tendenciái: részterületeinek fokozódó integrációja, szorosabbra fűzött kapcsolata a társadalomföldrajzzal és a környezet jövője felé forduló élénk érdeklődése (Gregory 2000, 2001).

A környezetvédelemmel kapcsolatos kérdések megoldásában – egy-egy szeletével – számos tudományterület vesz részt. Mi lehet ebben a geográfia szerepe? – Tóth (2001) szerint a természet és a társadalomba szerveződött ember kölcsönhatása a termelőerők fejlődésével mind erősebbé válik, és *minőségileg új tértípust* hoz létre; ez a *földrajzi környezet*, melynek szerkezetét, mozgásfolyamatait a földrajztudomány hivatott feltárni. Kétségtelen, hogy a földrajz – összekötő kapcsot képezvén a természet- és társadalomtudományok között – különleges szerepet tölthet be a környezettudományok sorában. Mégis – amint arra Erdősi (2002) igen helyesen rámutat – döresség lenne a földrajz „omnipotens integrációs képességét”, a környezettudományok fölötti szupremáciáját feltételezni. A geográfusok főként a *tájak* rendszerszemléletű, az élettelen természet, az élővilág és a társadalom kapcsolatrendszerét komplex módon elemző kutatásaikkal járulhatnak hozzá a környezettudomány haladásához (Kerényi 1995). A különböző léptékű vizsgálatok természetesen eltérő módszereket igényelnek, és a tájak hierarchiájában fölfelé haladva a geográfiának el kell(ene) jutnia a *globális földi rendszer* elmélyült tanulmányozásáig is.

Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban az a meghatározás, melyet a meteorológus, Mészáros Ernő (2001) alapvető fontosságú művében a környezetről ad: „az élő szervezeteket körülvevő élő (bioszféra) és élettelen (légkör, talaj, hidroszféra) földi tartományok együttes rendszere”. A környezettudomány pedig „az emberi tevékenység és a környezet kapcsolatának, és általában a környezeti törvények megismerésének tudománya”. A Mészáros által definiált környezetet a geográfusok „földrajzi burok” néven emlegetik, a környezettudomány feladata pedig a geográfia egyik – bevezetőnkben tárgyalt – fő irányzatának célkitűzésére rímel. Hogy az így értelmezett környezettudomány alapjait mégsem geográfusok fektették le, annak okait – kellő önkritikával – tudományszakunk belső fogyatékoságaiban kell keresnünk.

Ami a hazai geográfiát illeti: nem elég fürgén, de azért jó úton halad, hogy végre hagyományaihoz illő helyet foglaljon el a környezettudományok között. *Ebben kimagasló érdemeket szerzett a Debreceni Egyetem alkotóműhelye*, és személy szerint Kerényi Attila, akinek munkássága a több kísérleti terepen végzett, aprólékos, gondos tájökölógiai kutatásoktól a geográfia határain túl is elismeréssel fogadott, koncepciózus összefoglaló művekig ível. A „tiszta” természetföldrajzi tájjellemzés és a múltba révedő, l’art pour l’art felszínalaktan fölött viszont lassanként eljár az idő. A fiatal nemzedék érdeklődéssel fordul a környezeti problémakör felé; jellemző, hogy a geográfus doktoranduszok 2002. évi országos konferenciáján a természetföldrajzi szekció előadásainak közel 4/5-e a jelen és a jövő (külföldön már elterjedt új szakkifejezéssel: az *anthropocén*) környezeti folyamataival foglalkozott. Bár az idevágó feldolgozások az ifjú társadalomföldrajzosok vitaüléseiről sem hiányoztak,

ott arányuk még messze elmaradt a kívánatostól. Pedig emlékezhethünk rá: hazánkban a társadalom és a földrajzi környezet viszonyának korszerű újraértelmezése Enyedi (1972) tanulmányával kezdődött, s a környezeti kihívás különböző aspektusai felé forduló társadalomföldrajzi érdeklődést újabban olyan értékes művek jelzik, mint – csupán példaként említve – Bora és Korompai (2001) összegző kötete a geográfia s a közgazdaságtan határmezsgyéjéről, vagy Erdősi (2002) gondolatokban gazdag írása, mely a társadalom- és gazdaságföldrajz szemléletváltását, fokozott környezeti felelősségvállalását sürgeti.

Erdősi (2002) a földrajz tekintély- és pozícióvesztését panaszolva úgy látja: diszciplínánk kevés olyan szellemi produktumot hoz létre, mellyel meg tudná szólítani korunk társadalmát. A „*környezetérzékenyebb geográfia*” általa megfogalmazott céljával és eszközeivel egyetértve a tennivalók sorát az alábbiakkal bővíteném:

- a) Szükség lenne a geográfia jelenlegi, túlságosan elaprózott, szétforgácsolt kutatási spektrumának szűkítésére, a ma még meglehetősen szerény – bár örvendetesen bővülő – humán erőforrások koncentráltabb felhasználására. Az uralkodó redukcionizmus, a szűk látókörű specializáció rovására jóval nagyobb megbecsülés illetné az alkotó szintézist, a *holisztikus szemléletet*.
- b) Szükség lenne a természet- és társadalomföldrajzot elválasztó szakadék minél több ponton történő áthidalására. A környezeti problémakör számos *közös kutatási témát* kínál (fenntartható fejlődés, eltartóképesség, túlnépesedés, „ökológiai lábnyom” stb.). Ugyancsak szemléletformáló jelentőséget tulajdonítanak a tantervi kövületként fennmaradt külön regionális természet- és társadalomföldrajz egyesítésének a felsőfokú képzésben.
- c) Szükség lenne szikrázóan szellemes, életteli, színes *ismeretterjesztő művekre*. [A honi ökológia „alapító atyái” közé tartozó Juhász-Nagy Pál (1992) mutatott rá: Rachel Carson *Néma tavaszának* szépprózája a tudós írásoknál jóval nagyobb mértékben járult hozzá ahhoz, hogy az emberek rádöbbenjenek a környezet válságára.]
- d) Az előbbi gondolathoz szorosan kapcsolódik a feladat: a földrajznak az ismeretek közvetítésén túl *esztétikai és etikai* értékeket is kell hordoznia. Amint Teleki Pál (1936) írta: „A földrajz művészet is. Művészi rajz, hiszen a természet egy részének, a mi földfelszíni környezetünknek rajza, amely festménnyé színesedik, ha többet akar és többet tud mondani. Ne feledjük soha a »földrajz« szónak ezt a szép magyar értelmét... A gyermekek tanításában... nem kisebb érték figyelmüket a világ örök szépségére irányítani, mint bármi jól csoportosított adatokkal elhalmozni őket”. El kellene tehát érni, hogy a tanuló ifjúság a felfedezés örömeivel ismerje meg a természetet és kedvelje meg tantárgyunkat, melynek régi nevével iskoláinkban „hivatalosan” immár nem is találkozhat.

Bár a leghatékonyabb – iskolai keretek között történő – környezeti nevelésnek kétségkívül tudomány- és tantárgyközinek kell lennie (Kerényi 1995), meggyőződésünk az is, hogy e téren a földrajzra – tartalmából adódóan – kulcsfontosságú feladatok hárulnak. Ennek tudatában igyekszünk tehát – legalább vázlatosan – áttekinteni: vajon milyen kereteket ad, milyen lehetőségeket nyújt oktatási rendszerünk a geográfia számára?

A KÖRNYEZETI NEVELÉS A FÖLDRAJZTANTERVEK TÜKRÉBEN

A természet és a társadalom viszonyáról a sztálini Szovjetunióban kialakított dogmák nemcsak a földrajztudománynak, s ezen belül a környezeti kutatásoknak okoztak mérhetetlen károkat, hanem a földrajztanítás *nevelési céljait* is eltorzították, aminek negatív hatásai mindmáig érezhetők. Az általános iskolák számára készült 1950. évi tanterv a földrajztanítás fontos céljául tűzte ki „annak tudatosítását, hogy a szocialista társadalomban az ember le tudja győzni a természet erőit” (Udvarhelyi–Göcsei 1973). Érthető okokból hasonló felfogás tükröződött a többi szocialista ország tanterveiben is; például az NDK 1965. évi tanterve szerint a tanulóknak ki kellett alakítani azt a meggyőződést, hogy a „szocialista társadalomnak minden lehetősége megvan a környezet átfogó és tervszerű átalakításához”, illetve ahhoz, hogy „fokozódó mértékben uralma alá hajtja a geoszféra folyamatait” (Sperling 1977).

Magyarországon először az 1970-es évek végén fogalmazódott meg – igaz, mindössze egyetlen mondatban – az a tantervi igény, hogy a földrajztanítás „járuljon hozzá a természet- és a környezetvédelemre való neveléshez” (OM 1977, 1978); ennek hatása már az ekkor készült, másfél évtizeden át használatban volt tankönyvek szellemiségében és tartalmában is tükröződött.

A rendszerváltozást követően kidolgozott Nemzeti alaptanterv (NAT, 1995) rögzíti, hogy „a korszerű műveltség néhány követelménye áthatja az iskolai oktatás szinte valamennyi elemét”. A hat kiemelt követelmény közé került – igen alaposan kifejtve – a *környezeti nevelés* is, melynek „átfogó célja elősegíteni a tanulók környezettudatos magatartásának, életvitelének kialakulását annak érdekében, hogy a felnövekvő nemzedék képes legyen a környezeti válság elmélyülésének megakadályozására, elősegítve az élő természet fennmaradását és a társadalmak fenntarthatóságát. A tanulók váljanak érzékennyé környezetük állapota iránt”... „A környezet ismeretén és személyes felelősségen alapuló környezetkímélő magatartás legyen a tanulók életvitelét meghatározó erkölcsi alapelv”. – „A környezeti nevelés során a tanulók ismerjék meg azokat a jelenlegi folyamatokat, amelyek következményeként bolygónkon környezeti válságjelenségek mutatkoznak. Konkrét hazai példákon ismerjék fel a társadalmi-gazdasági modernizáció pozitív és negatív környezeti következményeit”.

A fenti átfogó célok elérésében nyilvánvalóan kiemelkedő szerep hárul a földrajzra, amelynek a NAT sajátos szerkezetében lényegileg a „Földünk és környezetünk” műveltségi terület felel meg. Már a műveltségi terület preambuluma hangsúlyozza: „Tudatosulnia kell a tanulóknak, hogy az ember társadalmi-gazdasági tevékenysége során jelentősen átalakította környezetét. Meg kell érteniük, hogy a Föld egységes rendszer, melyben az ember természeti és társadalmi lényként él, s ez megkívánja az erőforrások észszerű felhasználását”. Egyértelműen a környezeti nevelést szolgálják a műveltségi terület általános fejlesztési követelményei közül az alábbiak:

- A tanulók tanúsítsanak felelős környezeti magatartást.

- Érzékeljék és értékeljék a környezetben lezajló változásokat, mint a természeti és társadalmi folyamatok hatásainak eredményeit.
- Ismerjék meg az emberi tevékenységek okozta környezetkárosító folyamatokat, azok megelőzésének és megszüntetésének lehetőségeit.
- Ismerjék a környezetet károsító leggyakoribb szennyező anyagokat és azok forrásait. Tudják, hogyan csökkenthető vagy szüntethető meg károsító hatásuk.
- Értsék meg, hogy a környezet károsodása nem ismer országhatárokat, a károk megakadályozására nemzetközi összefogásra van szükség.

A „Földünk és környezetünk” műveltségi területen belül a környezeti neveléssel szemben támasztott követelményeket egyrészt azért idéztük hosszasan, mert ezek szolgáltak a későbbi szabályozások alapjául is, másrészt pedig azért, mert így érzékelhető világosan az az ellentét, amely a korszerű igények és a hozzájuk rendelt példátlanul szűk órakeret között feszül. A NAT minden idők abszolút minimumára zsugorította a földrajz tanítására (a „Földünk és környezetünk” műveltségi területre) fordítható – mindössze négy osztályban biztosított – óraszámot (1. táblázat). A részletesebb és egységesebb szabályozás jegyében utóbb kidolgozott kerettantervek (2000) ugyan ismét a hagyományos tantárgyak rendszerét követték, egyedüli kivételként azonban a földrajz számára „átmentették” a műveltségi terület képtelen és logikátlan elnevezését, melynek egyetlen pozitív eleme, hogy implicite elismeri a földrajznak a környezeti nevelés terén betöltött, kiváltképp fontos szerepét. Mivel azonban a különleges felelősséghez megint csak nem társul nagyobb óraszám, a tovább csökkentett tartalmi és fejlesztési követelmények teljesítése folyvást hanyatló színvonalat vetít előre. Sajnos a tantervek 2002-ben megkezdett szisztematikus felülvizsgálata sem ígér semmiféle pozitív változást.

1. táblázat
A magyarországi földrajztanítás tantervi órakerete

Tanterv éve	Ált. iskolai osztályok					Gimnáziumi osztályok			
	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	I.	II.	III.	IV.
1950	3	4	4	3	–	3	3	3	
1956	2	2	3	2	2	2	3	2	
1962	*	2	2	2	2	2	3		
1965	*	2	2	2	2	2	2	2	
1978	*	*	2	2	2	3	2		
NAT 1995 ⁺				1–2	1–2	1–2	1–2		
Kerettanterv 2000 ⁺				1,5	1,5	2	2		

* = Környezetismeret (földrajzi elemekkel); + = Földünk és környezetünk
Megjegyzés: A táblázat a heti kötelező óraszámokat tartalmazza.

FÖLDRAJZTANÍTÁSUNK HELYZETE NEMZETKÖZI ÖSSZEHAISONLÍTÁSBAN

A hazai földrajzoktatás sanyarú helyzete, melyet a 2001. évi szegedi földrajzi konferencián volt alkalmunk behatóan megvitatni (lásd Műhely 2001), nem értékelhető reálisan megfelelő nemzetközi összehasonlítási alap nélkül. A közelmúltban – a Nemzetközi Földrajzi Unió tantárgy-pedagógiai folyóiratának felkért szerkesztőiként – Horváth Gergellyel közösen széles körű felmérést végeztünk, hogy a kelet-közép-európai országokban végbe ment rendszerváltozásnak és a vele járó tanügyi reformoknak a földrajztanításra gyakorolt hatását megismerjük. A számos külföldi földrajztanár és szakértő közreműködésének eredményeként kirajzolódó helyzetkép részletes elemzése meghaladná a tanulmány kereteit; az összehasonlítás legfontosabb adatai (2. táblázat) azonban önmagukban is sokatmondók.

2. táblázat

A földrajztanítás kötelező heti óraszama néhány kelet-közép-európai országban és Ausztriában (2002)

O.	Észt- ország	Litvá- nia	Cseh- ország	Szlová- kia	Lengyel- ország	Romá- nia	Szlové- nia	Auszt- ria ⁺	Magyar- ország
5.	*	*	*	2	*	1–1,5	*	2	*
6.	*	2	2	2	*	1–1,5	1	2	*
7.	2	3	2	2	4	1–1,5	2	2	1,5 ^x
8.	2	0,5	2	2	4	2	1,5	2	1,5 ^x
9.	2	2	2	1	4	1–1,5	2	2	2 ^x
10.	2	0,5	2	2	1	1–1,5	2	2	2 ^x
11.	–	–	2	2	1	1–1,5	2	2	–
12.	–	–	–	–	1	2	–	2	–
13.			–	2					

* = Integrált tantárgy földrajzi elemekkel; x = Földünk és környezetünk; + = Földrajz és gazdaságtan

Megjegyzés: a táblázat az általános képzést nyújtó iskolatípusokra vonatkozó, előírt minimális óraszámokat tünteti fel.

A felmérés során az oktatási rendszer átalakulásáról és a földrajztanítás tartalmáról összegyűjtött információk alapján a következők állapíthatók meg:

- A rendszerváltozás után valamennyi volt szocialista országban sor került az oktatási rendszer reformjára, amely azonban többnyire egységes koncepció alapján ment végbe. Egyedül hazánkban vált az oktatásügy a kormányzati ciklusok szerint ingadozó, bizonytalan célokat követő folytonos átalakítás színterévé.

- b) Az integrált tantárgyaknak (műveltségi területeknek) a balsikerű amerikai modellhez igazodó bevezetése, illetve térnyerése csak az alsó osztályokban figyelhető meg. A földrajz azonban minden országban önálló, külön tantárgy maradt; nevét egyedül Magyarországon változtatták meg.
- c) Egyes országokban a reform – főként az informatika és a nyelvoktatás javára – csökkentette ugyan a földrajz heti kötelező óraszámát, ám ugyanakkor tágabb teret nyitott a helyi tanterv alapján bőségesebb időkeretben történő vagy a tanulók szabad választásán alapuló fakultatív oktatása előtt.
- d) Lengyelországban, Romániában, Ausztriában és Szlovákiában az érettségit megelőző, legfelső középiskolai osztályban is tanítanak földrajzot, sőt Szlovákiában éppen a geoökológia és a környezettani ismeretek megfelelő alapot, előzetes felkészültséget igénylő oktatása került erre a szintre.
- e) *Valamennyi vizsgált ország közül hazánkban lett a legkisebb a földrajz, ezen belül pedig különösen a regionális földrajz, valamint a honismeret számára biztosított órakeret.*

A magyarországi földrajzoktatás lehetőségei tehát közeli és távolabbi szomszédainkkal összehasonlítva is katasztrofális mélypontra süllyedtek egy olyan korszakban, amikor a világ dolgairól való tájékozottság minden korábbinál nagyobb jelentőségre tett szert. A földrajzi alapismeretek elsajátítására, valamint az emberiség jövőjének sorskérdéseit érintő témákra és a környezeti nevelésre fordítható tantervi időkeret távolról sem elegendő a kitűzött célok eléréséhez. Különösen nagy szükség lenne arra, hogy a környezet védelmével kapcsolatos témákat – bármiként nevezzük is az összegző tantárgyat – a gimnázium legfelső osztályában oktassák, miként azt nemrégiben Mészáros Ernő egyik akadémiai előadásában – mindenfajta visszhang nélkül – fölvetette. (Ugyanő utalt arra is, hogy hasonló szintetizáló tantárgy „természetbölcselet” néven már a második világháború előtt is szerepelt az érettségire készülő diákok tantervében.)

A földrajztanítás magyarországi térvessztése a hazai geográfia érdek-érvényesítő képességének kudarcáról és az oktatásügyet irányító, a reformokat előkészítő érdekcsoportok szűk látóköréről, merevségéről egyaránt tanúskodik; mindez elsősorban a *magyar köz-művelődés, a környezeti tudatformálás jövője* szempontjából fájlaható. Baljós fényt vetnek azonban e fejlemények a honi földrajztudomány sorsának alakulására is, hiszen a geográfiai felsőoktatás hallgatói főként azon diákok közül kerülnek ki, akik iskolai tanulmányaik során kedvelték meg a földrajzot. Ezeknek száma pedig bizonyosan egyre zsugorodik majd, és akik mégis a geográfusi vagy a kevés távlatot ígérő földrajztanári pályára szánják el magukat, mind gyöngébb felkészültséggel fogják átlépni az egyetem küszöbét.

A földrajztudomány sorskérdései a közelmúltban több kitűnő nemzetközi folyóirat hasábjain képezték élénk vita tárgyát. Helytállónak tűnik Johnston (2002) véleménye, melyet a *Geoforum*-ban fejtett ki; szerinte a geográfia jövőjét három fő tényező alakítja: a tudományszak intellektuális vitalitása, a döntéshozók előtt kivívott tekintélye, valamint a fiatalságra – a potenciális egyetemi hallgatókra – gyakorolt vonzereje; ez utóbbi pedig döntően függ a földrajztanítás helyzetétől. Thrift (2002) ugyanebben a vitában Johnstonnal csaknem egybehangzóan fogalmazta meg a bizonyára kissé túlzó, vészjelzés-

nek szánt állítást, melyet talán nem is lenne szabad magyarra fordítani: „*Without producing geography in the schools, there will be no geography*”.

IRODALOM

- Bora Gy.–Korompai A. (szerk.) (2001): *A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza*. Aula, Budapest.
- Borhidi A. (2002). *Gaia zöld ruhája*. MTA, Budapest.
- Enyedi Gy. (1972): A társadalom és földrajzi környezete. *Földrajzi Közlemények*, XX. 293–301.
- Erdősi F. (2002): Új évezred – környezetérzékenyebb geográfia. In: Mészáros R. et al. (szerk.): *Jakucs László, a tudós, az ismeretterjesztő és a művész*. SzTE, Szeged. 49–62.
- Gregory, K. J. (2000): *The Changing Nature of Physical Geography*. Arnold, London.
- Gregory, K. J. (2001): Changing nature of the physical geography. *Fennia*, 179. 9–19.
- Hägerstrand, T. (1976): Geography as the study of interaction between nature and society. *Geoforum*, 7. 329–334.
- Holt-Jensen, A. (1999): *Geography: History and Concepts*. 3. kiadás, Sage, London.
- Johnston, R. (2002): Reflections on Nigel Thrift's optimism: political strategies to implement his vision. *Geoforum*, 33. 421–425.
- Juhász-Nagy P. (1992): *Vázlatok az ökológiai kultúra tematikájához*. Természet- és Környezetvédő Tanárok Egyesülete, Budapest.
- Kerényi A. (1995): *Általános környezetvédelem*. Mozaik, Szeged.
- Mészáros E. (2001): *A környezettudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros R. (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. SzTE, Szeged.
- Műhely (2001): A Magyar Földrajzi Konferencia műhelye a földrajzoktatás helyzetéről. *Földrajzi Közlemények*, XXV. 285–304.
- NAT (1995): *Földünk és környezetünk*. Korona Kiadó, Budapest.
- OM (1977): *Az általános iskolai nevelés és oktatás terve*. Budapest.
- OM (1978): *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve*. Budapest.
- Schaefer, F. K. (1953): Exceptionalism in Geography: A methodological examination. *Annals AAG*, 43. 226–249.
- Sperling, W. (1977): *Geographie und Geographieunterricht in der DDR*. List, München.
- Teleki P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum, Budapest.
- Thomas, W. M. (ed.) (1956): *Man's role in the changing face of the Earth*. Ch. Univ. Press, Chicago.
- Thrift, N. (2002): The future of geography. *Geoforum*, 33. 291–298.
- Tóth J. (2001): Gondolatok a földrajztudomány legfontosabb kérdéseiről. *A Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei*. Szeged, CD-ROM.
- Turner, B. L. (2001): Contested Identities: Human – Environment Geography and Disciplinary Implications in a Restructuring Academy. *Annals AAG*, 92. 52–74.

A földrajztanítás Magyarországon: visszapillantás, helyzetkép, kitekintés*

„Mert mi lehet szebb, fiatalok, mint abban a sok benyomásban, névben, adatban, véleményben, amit a természet s civilizáció elménkre szórt, tanulással, s a tanulás kigyújtotta gondolkodással szép rendet teremteni; a világ nagy épületét (...) mint kicsinyített modellen, a magunk fejében, a magunk erejéből értelmesen újra megépíteni.”

Németh László

A HAZAI FÖLDRAJZTANÍTÁS TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Amióta csak ember él a Földön, a létfenntartásáért vívott küzdelemben soha nem nélkülözhetette azokat az ismereteket, amelyek a közvetlen környezetében való tájékozódást és az ott fellelhető természeti erőforrások hasznosítását tették lehetővé számára. Ezek az ismeretek eleinte egy-egy kisebb közösség szűk életterére szorítkoztak, alaposságuk és mélységük azonban a „primitív” természeti népek életének kutatói számára ma is a meglepetés erejével hat. A földrajzi információk rögzítése néhol az írásbeliséget is megelőzte: például Óceánia népei kagylóhéjakból készítettek olyan egyszerű térképeket, amelyek segítségével a korallszigetek és zátonyok labirintusában eligazodhattak. A magas fokon szervezett ókori birodalmak irányításához természetesen már jóval átfogóbb földrajzi tájékozottságra volt szükség. A Római Birodalom úthálózatáról készült praktikus térképművek (itineráriumok) kitűnő szolgálatot tettek az utazóknak; Sztrabón monumentális földleírása, a 17 kötetes „*Geographika*” pedig kifejezetten a római államférfiak, hadvezérek és hivatalnokok gyakorlati használatára foglalta össze a Kr. u. 1. század földrajzi ismeretanyagát. A 15–17. század nagy felfedezései új távlatokat nyitottak Európa társadalmi-gazdasági

* Első közlés: Probáld F. (1999): A földrajztanítás Magyarországon. In: Ütőné Visi Judit: *Vizsgatárgyak, vizsgamodellek*, II. Földrajz. Országos Közoktatási Intézet, Budapest. 9–34.

fejlődése előtt, és új kihívást jelentettek a földrajztudomány számára is. A tízmilliókat megmozgató, kontinensek közötti vándorlásoktól, a tengerentúli kereskedelem földrészek közt átívelő szálaitól egyenes út vezetett korunk „globális” világgazdaságáig, amely ezernyi módon kapcsolja össze és hozza kölcsönös függőségbe Földünk valamennyi országát. S amint az ember mozgásának és gazdálkodásának tere világméretűvé tágult, úgy vált szükségképpen az általános műveltség részévé és vonult be az iskolai oktatásba a világról képet alkotni hivatott, a Föld természeti és társadalmi folyamataiban való eligazodást szolgáló geográfia. A földrajz egyetemi és főiskolai tanszékeit úgyszólván mindenütt a tanárképzés igényei hívták életre, és nem kis részben ma is ezek éltetik. Ezért az oktatás és a kutatás műhelyeinek szerves kapcsolata a geográfia szempontjából – más tudományterületekkel összehasonlítva – különösen nagy jelentőségű, és lazulása, meg bomlása kölcsönösen hátrányos következményekkel jár.

A földrajztanítás hazai történetében kitapintható tendenciák – csekély késéssel – a tudomány és az oktatásügy által Európa nyugati felében bejárt fejlődési pályát követték. A földrajz önálló tantárgyként a nagy felfedezések korát követően, a 17. és 18. század jelesebb egyházi iskoláiban tűnt fel először. (Részletesebben lásd Udvarhelyi–Göcsei 1973.) A magyar oktatási rendszer kialakulásában határkönek számító Ratio Educationis (1777) a királyi katolikus gimnáziumoknak mind az öt osztályában – heti 2-2 órában – kötelezővé tette a földrajz tanítását, amelynek középpontjába a honismeretet, valamint a Habsburg Birodalom örökös tartományainak ismeretét állította. Fontos követelményként jelölte meg a Ratio a földrajzi tananyag hasznosságát, az addig gyakran öncélú topográfiai ismeretek tartalommal való megtöltését, a lakóhelyközpontú induktív megismerési út követését, valamint előírta a földgömb és a térképek használatát, az „utaztatási” és az összehasonlító módszer alkalmazását. A felvilágosodás szellemétől áthatott Ratio irányelvei azonban jó tankönyvek és képzett tanárok híján csak korlátozottan valósulhattak meg: az iskolai földrajz még nagyon sokáig lexikális név- és adathalmaz maradt, amelynek eklektikus anyagában a természettudományi ismereteknek roppant szerény hely jutott. A tisztán leíró jellegű „államismék” a közoktatásban még a 20. század elején is tovább éltek, jóllehet a földrajztudomány rég túllépett rajtuk, és elavult szemléletüket keményen bírálta.

A hazai oktatásügy történetében fordulópontnak számító 1868. évi népiskolai törvény a földrajzot a nép- és polgári iskolában kötelező tantárgyi rangra emelte. A földrajztanítás természettudományos elemei és a mindennapi életben hasznosítható vonásai különösen a gyakorlatias műveltséget nyújtó polgári iskolák tanterveiben és tankönyveiben kezdtek érvényre jutni. A tananyag magvát itt is – akárcsak a népiskolákban – Magyarország földrajza képezte, amely a hazafias nevelés egyik fontos eszközéül szolgált. Az 1868. évi tanterv a gimnáziumoknak mind a hat osztályában szerepeltette a földrajzot, melynek célját így határozta meg: „A Föld felületének ismerete, annak természeti és politikai felosztása szerint, különös tekintettel Magyarország földirátára”. Néhány évvel később azonban a nyolcosztályossá átszervezett gimnáziumoknak már csupán az I–III. és VII. osztályában – ott is mindössze heti 2-2 órás keretben – maradhatott meg a földrajz. A tantárgy óraszámja ugyan később gyarapodott, viszont ismétlődő kísérletek történtek az alsó tago-

zatba való visszaszorítására, sőt 1873-ban már olyan tervezet is napvilágot látott, amely a földrajzot és a természetrajzot egységes, komplex keretbe olvasztotta volna; ez utóbbi koncepciótól azonban – a tanáregyesület ellenérveinek engedve – a kultuskormányzat végül kénytelen volt elállni.

A dualizmus korának sorozatos tanügyi reformjai időben egybeestek a geográfia természettudományos módszerének és szemléletének erősödésével, egyszersmind az emberföldrajz színre lépésével. E forrongó időszak fejleményeit a földrajztanítás nehezen tudta követni. Az 1905. évi népiskolai tantervhez fűzött utasítás szerint: „sajnálattal tapasztaljuk, hogy a földrajz tanítása ma sok helyütt nem egyéb, mint pusztá nevek emlékezetbe vésése, ezért a gyermekeknek nem érdekes, sem nem hasznos”. Cholnoky Jenő 1930-ban még sarkosabban fogalmazta meg kritikáját: „Az én gyermekkoromban a földrajzban csak adatokat, neveket tanultunk lexikális felsorolásban, s a szegény diák feje megzápult tőle... Ma már lassanként átalakul ez a gyermekgyilkos és földrajzölő rendszer, s tankönyveink is kezdenek áttérni az okosabb oknyomozó irányra, de azért még ma is bőven van belőle!” A Magyar Földrajzi Társaság és a kor vezető geográfusai századunk elején ismételten latba vetették befolyásukat az iskolai földrajz érdekében, és kidolgoztak, majd 1914-re elfogadtattak egy valóban korszerű tantervet, amelynek alapján a gimnáziumoknak minden osztályában – a honismerettől az átfogó szintézisig haladva – kellett volna a földrajzot tanítani, ámde ezt a szép tervet végül elsöpörte a világháború.

A két világháború között sokat fejlődött a földrajztanítás szemlélete és módszertana, értékes tankönyvek és oktatási segédletek készültek. A haza földrajza ebben az időszakban változatlanul magába foglalta az egész Kárpát-medence tárgyalását, ami kifejezte és ébren tartotta a trianoni békediktátum revíziója iránti társadalmi igényt. A legszínvonalasabb és legnagyobb óraszámú – a névanyag tekintetében továbbra is túlzóan maximalista – földrajztanítás a polgári iskolákat és az ezekre épülő felső kereskedelmi iskolákat jellemezte; utóbbiakban a tantárgy folyamatos oktatása érettségi vizsgával zárult. A tanterv célkitűzése gyakorlatias és máig időszerű: „A felső kereskedelmi iskolai földrajzi tanítás a Földet mint a gazdasági élet színterét tekinti, és a gazdasági élet különböző jelenségeinek földrajzi magyarázatát adja meg. A tanítás célja tehát az, hogy a közgazdasági pályákra készülő ifjú megszerezze mindazokat a földrajzi ismereteket, amelyek saját hazája, idegen országok s általában az egész Föld gazdasági élete felől tájékoztatják”. A klasszikus műveltségi tárgyak mellett szerényebb hely jutott a földrajznak az értelmiségi pályák széles körére felkészítő gimnáziumokban; a tananyag súlypontja itt egyértelműen az alsó tagozatra tolódott. Az egyes osztályok heti földrajzóráinak valamennyi évfolyamot magába foglaló összesített száma a gimnáziumok különböző típusaiban 10–12 között mozgott.

Az 1945. évi iskolareform nyomán kirajzolódtak oktatási rendszerünk máig érvényes szerkezeti alapvonásai: a nyolcosztályos általános iskola és a négyosztályos középiskolák, amelyek közül továbbra is a gimnáziumból nyílt a legszélesebb út a felsőoktatás irányába. Az iskolák államosítása után kiadott tantervek 1950-től fogva általános érvényűek, és megvalósításukat egy-egy iskolatípus, illetve tantárgy számára központilag jóváhagyott egységes tankönyvek és oktatási segédletek szolgálták. A kezdetben még kiforratlan,

hirtelenjében bevezetett tantervek többszöri átdolgozásra szorultak, ami a földrajz tantárgy helyzetének és óraszámának ismételt módosulásában is kifejezésre jutott. Ezeket a változásokat az alábbi *táblázatban* követhetjük nyomon.

A földrajz tantárgy heti óraszámának változása az utóbbi fél évszázadban

<i>Tanterv bevezetésének éve</i>	<i>Az általános iskolai osztályok heti óraszámai</i>						<i>Gimnáziumi osztályok heti óraszámai</i>				
	<i>IV.</i>	<i>V.</i>	<i>VI.</i>	<i>VII.</i>	<i>VIII.</i>	<i>Összes</i>	<i>I.</i>	<i>II.</i>	<i>III.</i>	<i>IV.</i>	<i>Összes</i>
1950	3	4	4	3	–	14	3	3	3	–	9
1956	2	2	3	2	2	11	2	3	2	–	7
1962	ki.	2	2	2	2	8	2	3	–	–	5
1965	ki.	2	2	2	2	8	2	2	2		6
1978	ki.	ki.	2	2	2	6	3	2	–	–	5
NAT*	ti.	ti.	ti.	1–2	1–2	2–4	1–2	1–2	?	?	2–4

Megjegyzés: ki. – környezetismeret; • – Földünk és környezetünk; ti. – természet- és társadalomismeret

Az 1950. évi tanterv minden idők legbősegebb időkeretét irányozta elő a földrajz számára. (A két világháború között a polgári iskola és a felsőkereskedelmi iskola földrajzóráinak száma volt a legmagasabb, együttesen 18.) A bőkezűen mért órakeret első pillantásra nehezen magyarázható, hiszen az 50-es években a haza földrajzának tárgya már Magyarország tényleges területére szűkült le, az ország külső kapcsolatai pedig minden téren minimálisra zsugorodtak, s így a világ földrajzának beható megismerése semmiféle közvetlen gyakorlati hasznot nem ígért. Az órakeret felosztásának hátterében azonban ideológiai-politikai megfontolások keresendők. Az 1951. évi módszertani útmutatás szavait idézve: a földrajz „elsőrendű világnézeti tantárgy lesz, a szocialista nevelés hatalmas fegyvere”. Az általános iskola 1950. évi tanterve szerint a földrajz feladata „annak tudatosítása, hogy a szocialista társadalomban az ember le tudja győzni a természet erőit”, továbbá „a Szovjetunió és a népi demokráciák legyőzhetetlen erejének megmutatásával a békéért folyó harcra és hazafiságra nevelés”. Ettől fogva négy évtizeden át élesen különvált a földrajztanításon belül a tőkés és a szocialista „világrendszer” államairól adott jellemzés, amelynek hamis, ideologizált vonásai nagymértékben felelősek a tantárgy későbbi hitelvesztéséért.

Amint azonban a hidegháborús feszültség enyhült, a földrajz által közvetített világkép is egyre tárgyilagosabbá vált. Az általános iskolai oktatás és nevelés utolsó „szocialista” tanterve 1978-ban látott napvilágot. Ez a dokumentum 12 pontban összegzi a földrajz-tanítás feladatait, amelyek közül már csak kettő (a szocialista hazafiság és internacionalizmus együttes hangsúlyozása, valamint a szocialista világrendszerhez való tartozás

tudatának erősítése) hordozott politikai töltést. Ugyanakkor ebben a tantervben fogalmazódott meg először a környezet- és természetvédelemre való nevelés igénye. A 80-as évek magyar földrajztankönyvei a többi szocialista ország hasonló tankönyveivel, sőt a hidegháborús tradíciókat és sémákat továbbhurcoló nyugat-európai tankönyvekkel összevetve is kitűntek tárgyilagos hangvételükkel, az „ellenségkép” hiányával és szakmai igényességükkel. A hazai gimnáziumi földrajztankönyvek már ekkor részletesen tárgyalták az Európai Gazdasági Közösség keretében zajló integrációs folyamatot, ami szintén úttörő kezdeményezésnek számított. Az 1978. évi tanügyi reformot követő közel másfél évtizedes nyugalmi időszak lehetőséget kínált a földrajztanítást szolgáló módszertani segédletek (atlaszok, falitérképek, diapozitív- és fóliasorozatok, munkafüzetek, tanári segédkönyvek) átfogó rendszerének kiépítésére is, ami az iskolai munka színvonalának és hatékonyságának emeléséhez nagyban hozzájárult.

1950 és 1978 között a földrajztanítás az általános iskolában és a gimnáziumban rendelkezésre álló óraszámának felét elveszítette (5. táblázat). A változások egy része a korábbi túlzott arányok helyesbítéseként fogható fel, és így észszerűnek, megalapozottnak látszik. Mindössze két olyan pont van, ahol a földrajztanítást ért veszteség igazán fájdalmas, egy-szersmind az egész oktatási rendszer hatékonysága szempontjából is megkérdőjelezhető; mindkettő az 1978-ban bevezetett tantervhez kapcsolódik. Az egyik ilyen pont az általános iskola 5. osztálya, ahol a földrajzot és a biológiát a környezetismeret nevű tantárgy váltotta fel. A tanterv készítőinek szeme előtt már akkor ott lebegett a minél átfogóbb, integrált tantárgyak megteremtésének igénye, ami másfél évtizeddel később a NAT kidolgozásának alapkoncepcióját is meghatározta. A valóságban azonban – amint ezt a 4. és 5. osztály tankönyvei híven tükrözik – a biológia és a földrajz korántsem ötvöződött egységes egészé, hanem tananyaguk valamiféle modus vivendi jegyében önállóan élt tovább egymás mellett az új keretek között. Ez a soha be nem ismert kudarc azonban egyáltalán nem szegte kedvét azoknak a pedagógiai szakértőknek, akik az eleve maximálisan integratív jellegű földrajz tantárgyon messze túlmutató további „tömbösítésben” keresték az oktatási rendszer korszerűsítésének útját.

A földrajztanítást ért másik komoly csapás az volt, hogy a tantárgy kiszorult a gimnáziumok felső két osztályából. A 60-as évek elején lezajlott kemény tanügyi viták során egyszer már felmerült ez a lehetőség, ám a Magyar Földrajzi Társaság erélyes fellépése nyomán akkor sikerült a veszélyt jó másfél évtizedre elhárítani. A földrajztanításnak a gimnáziumok II. osztályában történő befejezése megghiúsította a történelem tanításával való hatékony koncentrációt, s az életkori sajátosságoknak meg nem felelő, korai szintre szorította az általános természeti és gazdasági földrajz átfogó szintézisének oktatását, s végül, de nem utolsósorban: gyakorlatilag kizárta a földrajzot a felvételi vizsgatárgyak közül azokban a (például közgazdasági, külkereskedelmi) felsőoktatási intézményekben, ahol pedig a szakképzés iránya és jellege erősen igényelné a geográfiai alapismereteket. Ezért a veszteséggért igencsak sovány vigasz volt a gimnáziumok felső tagozatában bevezetett fakultáció, mivel itt a földrajzot – nem lévén vizsgatárgy a népszerű felsőoktatási szakokon – csak kevesen és nem is a legjobb tanulók választották, s aránylag kevesen is érettségiztek belőle.

A földrajztanítás helyzetének romlása, óraszámának csökkenése, lehetőségeinek beszűkülése nyilvánvalóan ellentétes volt azokkal a sokasodó társadalmi igényekkel, amelyeket hazánk hosszú elszigeteltségének oldódása támasztott a földrajztanítás és általában a geográfiai műveltség iránt. A 70-es évektől gyors ütemben fejlődtek Magyarország nemzetközi kapcsolatai, gazdaságunk egyre nyitottabbá vált, és elindult a világ gazdaság rendszerébe való beilleszkedés útján. Idegenforgalmunk korábban soha nem látott méreteket öltött, és magyarok milliói utazhattak rövidebb-hosszabb időre külföldi országokba. Ugyanakkor sokasodtak az emberiség jövőjét beárnyékoló globális problémák, s nyilvánvalóvá lett a környezeti világválság, amelynek honi tüneteit és következményeit sem lehetett többé leplezni. Mindez megannyi új feladatot, komoly kihívást jelentett a földrajztanítás számára. Az információs társadalom küszöbén felértékelődött a földrajz tantárgy legáltalánosabb célja is: az, hogy tudományosan megalapozott, rendszerezett ismeretanyagával bizonyos szinten átfogó, koherens képet adjon világunkról, s ezzel szilárd alapot teremtsen a további önműveléshez, az információk értelmes befogadásához és helyes értékeléséhez. Mégis, vajon miben rejlik annak oka, hogy a földrajz helyzete a hazai oktatási rendszeren belül nem erősödött meg, hanem épp ellenkezőleg, az 1998-tól bevezetésre került Nemzeti alaptanterv tovább rontotta pozícióit? – Mielőtt a földrajztanítás jelenlegi helyzetét és közvetlen kilátásait felvázolnánk, célszerűnek látszik választ keresni a fenti kérdésre a nemzetközi és hazai tapasztalatok fényében.

A FÖLDRAJZTANÍTÁS REFORMJAI: TÉNYEZŐK, TENDENCIÁK, TANULSÁGOK

A Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) Földrajzoktatási Bizottsága előbb a 80-as évek elején, majd 1996-ban végzett széles körű nemzetközi felmérést a földrajztanítás helyzetének vizsgálatára (Haubrich 1982; 1996). A felmérésbe bevont 38 ország között egyetlenegy sem volt, ahol a földrajz az oktatás valamely szintjén önálló – tehát nem tágabb keretbe integrált – tantárgyként ne lett volna jelen. A tanulmányokat az IGU 1996. évi jelentése a következőképpen összegezte: „A 38 vizsgált országban a nagyfokú változatosság és bizonyos közös vonások, a klasszikus hagyományok és az innovációk, a földrajztanítás fejlődése és visszaszorulása egyidejűleg van jelen. Visszalépésként értékelhető a heti óraszámok csökkenése (Lengyelországban 16-ról 12-re) vagy a tantárgy-pedagógia helyzetének drámai romlása az egyetemeken (Kanada). Másrészről komoly előrelépés történt ott, ahol a földrajz önálló tantárgyi rangra emelkedett tanügyi reform révén (Egyesült Királyság) vagy társadalmi mozgalmak eredményeként (USA, Japán). Ugyancsak pozitívként értékelhető a demokratizálódás hatása (Oroszország, Dél-Afrika), valamint az egyetemeken és a közoktatásban tevékenykedő geográfusok szervezett együttműködése (Egyesült Királyság; Council of British Geographers, Németország; Alfred Wegener Konferencia). Ha összehasonlítjuk a mostani képet a tíz év előttivel, azt kell megállapítanunk: a földrajz helyzetét nem valamiféle stabil állapot, hanem folytonos változás jellemzi.” (Haubrich 1996)

Jóllehet az idézett jelentésből nem tűnik ki, néhány évtizedre visszatekintve megfigyelhető a földrajz tantárgy óraszámának bizonyos fokú – a magyarországi mértéket meg sem közelítő – csökkenése több olyan európai országban is, ahol a geográfiai kutatásnak és oktatásnak komoly hagyományai vannak. Amint arra korábban a hazai változásokkal kapcsolatban utaltunk, ez a folyamat nem magyarázható a földrajzi műveltség iránti társadalmi igény csökkenésével. Valójában a társadalom elvárásai csak igen közvetett módon, áttételesen éreztet(het)ik hatásukat azokban az oktatáspolitikai döntésekben, amelyek egy-egy műveltségi terület vagy tantárgy súlyát meghatározzák. Érdemes tehát sorra vennünk – ezúttal kizárólag a földrajz példáján – a tantárgy sorsát befolyásoló egyéb fontos tényezőket.

A) A tantárgy háttérét adó tudományterület helyzete és kapcsolata a közoktatással. Mind a hazai, mind a külföldi szakirodalom számos tanulságos esetet ír le (az utóbbi időkben például Finnországból, Nagy-Britanniából), amelyek azt mutatják: a földrajztudomány jeles képviselői, testületei, egyesületei eredményesen vetették latba befolyásukat annak érdekében, hogy az időszerű tanügyi reform során a földrajz tantárgy lehetőségei bővüljenek, követelményei korszerűsödjének. Ennek persze előfeltétele egyrészt a geográfia tekintélye az oktatáspolitikai döntéshozóinak körében, másrészt a tudomány és az oktatás bensőséges kapcsolata, a kutató geográfusok elkötelezettsége az iskolák s a művelődés ügye iránt. Sajnos az utóbbi évtizedek tudománytörténete mindkét vonatkozásban kedvezőtlen fejleményeket hozott (Probáld 1995).

A geográfia uralkodó irányzata az 50-es, 60-as évekig a kutatás fő feladatát, a földrajz sajátos tárgyát a többé-kevésbé homogén térbeli egységek (tájak, körzetek, régiók, országok, nagytérsegek) minél teljesebb körű, komplex vizsgálatában látta. A regionális irányzat azonban századunk közepétől tudományelméleti támadások kereszttüzebe került, és elvesztette intellektuális vonzerejét. Válságának fő oka az ún. leíró földrajzi sémához való merev ragaszkodás volt. Ennek lényege a tájtényezők, majd a különböző társadalmi-gazdasági részterületek, ágazatok meghatározott sorrendben történő, nagyjából azonos súlyú, de egymástól elkülönített tárgyalása, melyből nem emelkedtek ki az adott régiót vagy országot jellemző sajátos összefüggések, és nem állt össze az áhított szintézis.

A regionális földrajz művelését előbb az Egyesült Államokban, majd Nyugat-Európában is háttérbe szorította egy új paradigma, a spatializmus, amely a geográfiát a társadalom térbeli szerveződésének tudományává igyekezett átformálni, kirekesztve belőle és sorvadásra ítélve a természetföldrajzot. A tértudományi irányzat (spatializmus) a kvantitatív módszerek meghonosításával emelte ugyan a földrajz – neopozitivisták szemzőgéből megítélt – tudományos tekintélyét, de parttalanná tette a geográfiát, elmosta határvonalait és elhanyagolta fundamentális művelődési-oktatási szerepkörét. A spatializmus kudarca a 80-as évekre nyilvánvalóvá vált; helyette a természet és társadalom sokrétű, regionálisan is különböző kapcsolatrendszerének vizsgálata, valamint a korszerű, problémaközpontú, dinamikus szemléletű, társadalmilag releváns összefüggéseket hangsúlyozó regionális kutatások kerültek a geográfusok érdeklődésének homlokterébe.

A földrajztudomány tehát az utóbbi fél évszázadban két komoly válságperióduson ment át, és az ismételt paradigmaváltás, valamint a természet- és társadalomföldrajz között

kialakult, számos országban máig ható szakadás sem használt tekintélyének. Magyarországon tovább rontotta a geográfia helyzetét, hogy a kutatási tevékenység súlypontja – szovjet példára – az egyetemekről az akadémiai intézetekbe tevődött át, és vizsgálódásának tárgyát előbb kényszerűen, utóbb önkéntesen hazánk területére korlátozta. Ez az öncsonkító szemlélet – amely a legutóbbi időkig érvényesült – a külföldi országokra vagy a globális problémákra irányuló kutatások teljes mellőzésével megfosztotta az iskolai földrajzoktatást hazai tudományos háttérétől. Az utóbbi másfél évtizedben a földrajztudomány aktív művelőinek köre egyre zsugorodott, aminek oka a fent leírtakon túl a szakmai utánpótlás hiányában is keresendő. (Szerencsére ezen a téren a geográfus szakképzés tilalmának 1992-ben történt feloldása, valamint a posztgraduális programok elindítása nyomán átütő fordulat érlelődik.) Összefoglalásként megállapítható: a világ számos országában – hazánkban pedig különösképpen – hiányzott a földrajztudomány megfelelő „imázsa” vagy a tudományterület kimagasló reprezentánsainak az a fajta tekintélye és aktív szerepvállalása, amely a közoktatás terén a földrajz ügyének támaszául szolgálhatott volna. (Érdemes és a geográfus számára meglehetősen szomorú a hazai földrajztudomány teljesítményét, eredményeinek publicitását és az oktatáspolitikai döntéshozatalban való részvételét a történelemtudományéval összevetni.)

B) A földrajztanítás tartalma és színvonala. A 80-as években a Nemzetközi Földrajzi Unió által végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatból egyértelműen kitűnt: az iskolai oktatás tengelyében világszerte a regionális geográfia áll, amely a teljes óraszámából 60–80%-kal részesedik. Tartalmának nagyobb részét általában a kontinensek, nagytérsegek, országok földrajza alkotja, és – az adott állam méretétől függően – kisebb rész jut a honismereti anyagra. Az a tény, hogy a regionális földrajz az 50-es évektől átmenetileg kiszorult a tudományos kutatás fő áramlatából, egyértelműen hátrányos volt az oktatás színvonalára: egyrészt késleltette a sablonokba merevedett, életidegenné vált lexikális tananyag korszerűsítését, másrészt egyes országokban a hagyományokkal való teljes szakítás-hoz, és végső soron sikertelennek bizonyult kísérletekhez vezetett.

A 60-as évek térelemzési irányzatának hívei az NSZK-ban érték el a legteljesebb tantervi áttörést: száműzték az iskolákból a regionális földrajzot, és helyébe a geográfiai összefüggések és problémák példákön való bemutatását állították. Ez a tematikus földrajz alkalmasnak bizonyult az életkori sajátosságoknak megfelelően bővülő fogalomrendszer kiépítésére. A tárgyalt ismeretanyag, a kiemelt problémák megválogatásával érzékenyen reagált mind a társadalom aktuális igényeire, mind a szaktudományi „divat” követelményeire. Hamarosan kiütköztek azonban az új tantervek súlyos hibái: a konkrét területi példák mozaikjából nem lehetett világunkról egységes, rendszerezett képet kialakítani, az országok széles köre teljesen kimaradt a tananyagból, s a topográfiai ismeretek minimális szintre süllyedtek. Ráadásul a különböző fogalmak vagy folyamatok megvilágítására példaként használt országokról a tanulók tudatában a sokszínű valóság helyett annak csak egy-egy klisészerűen rögzült szegmentuma maradt meg. (Például a hetvenes, nyolcvanas évek nyugatnémet tankönyveiben Magyarország – ha egyáltalán szerepelt – a szórványtelepülések kialakulásának és funkcióinak bemutatására szolgált példaként, így a diákok hazánk nevét szükségképpen csak a tanyarendszerrel asszociálhatták.) A német kísérlet kudarca végül

bebizonyította, hogy az általános vagy tematikus földrajz nem helyettesítheti a regionális elvre épülő tananyagot, amely – ha a lényeges problémákra összpontosít – alkalmas arra, hogy vezérfonalként felfűzze az általános földrajz ismeretrendszerét is. Ez a felismerés a német, dán vagy brit tantervek és tankönyvek újabb keletű átdolgozásában egyértelműen kifejezésre jut. Komoly tanulság az is, hogy a földrajztanítást – melyben az emberiség által a korábbi századokban felhalmozott ismeretanyagának is helyet kell kapnia – nem lehet a mindenkori földrajztudomány pusztá tükröképének, az életkori sajátosságokhoz igazított egyszerűsített változatának tekinteni, bár a szemléleti újítások és a szelektált, hiteles kutatási eredmények minél gyorsabb átvételére természetesen szükség van.

Ámde bármennyire korszerű és színvonalas is valamely országban a földrajztanítás, múltjának árnyéka még sokáig elkíséri. Az oktatáspolitikai döntéshozói ugyanis aligha ismerhetik a földrajztudomány új eredményeit és a tantárgy aktuális követelményeit, viszont mindannyian szereztek benyomásokat a néhány évtizeddel korábbi földrajztanításról. Hazánkban az ötvenes, hatvanas évek sablonos, lexikális jellegű és erősen átpolitizált földrajza minden bizonnyal közrejátszott a tantárgy jelenlegi helyzetét befolyásoló kedvezőtlen döntésekben.

C) A földrajz és a társtudományok viszonya. A földrajz – szintetizáló-integráló hagyományaihoz híven – egész sor, a közoktatásban önálló tantárgyként nem képviselt természet- és társadalomtudomány (például geológia, meteorológia, csillagászat, térképészet, településtudomány, közgazdaságtan) alapelemeivel is megismerteti a tanulói ifjúságot. Különösen fontos szerepet játszik a földtudományok, illetve tágabb értelemben a környezet-tudományok módszertanilag feldolgozott eredményeinek közvetítésében. Joggal vélhetjük tehát, hogy az említett diszciplínák képviselői mindenütt a geográfusokkal karöltve szállnak síkra a földrajz tantárgy pozíciójának erősítése érdekében, amint azt például az 1996. évi németországi Alfred Wegener Konferencia eredményeként kiadott közös állásfoglalás markánsan megfogalmazta. (Ezen a konferencián a különböző földtudományok kiemelkedő művelői és az adott földtudományt a tanárképzésben, illetve a közoktatásban különösen aktívan képviselő pedagógusok, professzorok vettek részt.) Sajnos Magyarországon az ilyenfajta együttműködés fórumai mindeddig nem jöttek létre: a társtudományok szervezetei és intézményei alig-alig vettek tudomást a földrajznak az ő számukra is jelentős szerepéről, és közömbösen szemlélték az ezzel kapcsolatos tanügyi vitákat, vagy éppenséggel a földrajz rovására próbáltak elképzeléseiknek érvényt szerezni. A dolgok ilyenén alakulásában persze minden bizonnyal hibásak a magyar geográfusok is, akiknek mindent el kellene követniük a tantárgy sorsában érdekelt valamennyi tudományterület képviselőinek összefogása érdekében.

D) A tömegkommunikáció és az informatika hatása. A tömegkommunikáció fejlődése – elsősorban a televízió elterjedése –, valamint a tömeges turizmus kibontakozása néhány évtizede egyes pedagógusokban, sőt geográfusokban is azt a tévhitet keltette, hogy a földrajz iskolai oktatása veszít vonzerejéből, vagy teljesen fölöslegessé válik. Azóta nyilvánvalóvá lett: az újságok, a rádió, a televízió híradásai vagy az utazások során szerzett személyes élmények nem pótolják a földrajzot, hanem épp ellenkezőleg: új igényeket támasztanak oktatóival és művelőivel szemben. Az újságírók riportjai, a televízió filmjei ugyanis

a földrajztól eltérően nem közvetítenek tudományosan megalapozott, hiteles és rendszerezett, átfogó ismeretanyagot, nem tárnak fel mélyebb összefüggéseket, nem alakítanak ki koherens világképet. Egyik kiváló geográfusunk, Mészáros Rezső szavaival: „Mindenki előtt világos, hogy ma már a tévéhíradót sem lehet értőn nézni földrajzi tudás nélkül”.

Az elektronikus média térhódításához fűződő kártékony illúziókhoz sok tekintetben hasonló tévHITEK forrása manapság az informatika forradalma. Az internet már-már az oktatáspolitikai bűvszava lett, amelyre egyetemleges csodaszerként illik tekinteni. Sokan már-már nem is a való világ megismerésének (egyik) eszközét, hanem az annak helyébe lépő, azt jószerével pótolni is hivatott virtuális világ megjelenését üdvözik benne. Van-e értelme még – egyebek közt – a földrajz tanításának, ha bármely geográfiai objektumról minden információ lehívható lesz a hálózatról? Ugyanarról a tárgyról azonban töménytelen igaz vagy hamis információhoz lehet jutni. Mást fog közölni egy atomerőműről az áramtermelő vállalat honlapja, és megint mást a nukleáris hulladék ellen küzdő környezetvédő szervezet. Végül is mihez kezdhet a diák a tengernyi ténnyel és adattal, ha nincs olyan szilárd ismeretanyag birtokában, amely az információk hitelességének megítélésére, az információk özőnében való tájékozódásra és észszerű válogatásra, az információk befogadására és feldolgozására képessé tenné? A tanulók ilyen irányú képességének fejlesztése a földrajz-tanítás szempontjából is újfajta kihívást, a korábbiakhoz képest többletfeladatot jelent. Végül azt sem árt figyelembe venni: a pusztá tények, adatok, információk értéksemlegesek, és csakis a tanítás folyamatában formálódhatnak a társadalom szempontjából különös jelentőségű nevelési célok elérésének eszközévé.

E) Külföldi példák és nemzetközi dokumentumok hatása. Az oktatási rendszerek – kivált Európában – országról országra erősen különböznek, sok évszázados örökség bélyegét viselik magukon, és még az Európai Unió tagállamaiban is szilárdan őrzik a szubszidiaritás elvén alapuló nemzeti, regionális vagy helyi meghatározottságukat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tudományos irányzatoknak, nevelésméleti áramlatoknak vagy éppenséggel divatoknak ne lenne több országra kiható, sőt akár világméretű hatásuk. Az egykori szocialista tábor országainak oktatási rendszerére mindvégig jelentékeny befolyással volt a szovjet példa, Európa nyugati felében pedig az amerikai tudományos, kulturális és iskolapolitikai tendenciák bizonyos elemei éreztették hatásukat. Ezeket a hatásokat mind általában a közműveltség, mind pedig a földrajzi tájékozottság szempontjából összességükben negatívan ítéltethetjük meg; annál meglepőbb a most már nálunk is jelentkező kisugárzásuk.

Az Egyesült Államokban a század első évtizedeiben uralkodóvá vált szűk látókörű, prakticista neveléstudományi irányzat a földrajz tantárgyat a társadalomismeret (social studies) nevű, főként történelmi anyagot tartalmazó konglomerátumba olvasztotta. Az alap- és középfokú oktatás színvonala az USA-ban – a drága magániskoláktól eltekintve – amúgy is elképesztően alacsony, és a középiskolákból kikerülő amerikaiak földrajzi ismeretei még minimálisnak is csak jóindulattal minősíthetők. Mivel azonban a geográfiai műveltség teljes hiányát számos szakterületen még az USA-hoz hasonló hatalmas ország sem engedheti meg, a földrajzi alapképzés funkciói a felsőoktatás kezdő szintjére, a college-okba tevődtek át. Az amerikai oktatási rendszer feltűnő hiányosságait – melyek visszatérő belpolitikai

viták tárgyát képezik – végső soron az elit egyetemek és kutatóintézetek világméretű agyelszívó vonzása, a brain drain ellensúlyozza. Ami pedig a földrajz tantárgy sorsát illeti: önállóságának visszaállítására az amerikai geográfusok, tanárok és szülők összefogásából különböző társadalmi mozgalmak szerveződtek, tantárgyi programok születtek, és az utóbbi két évtizedben sokasodó erőfeszítések már meghozták első gyümölcseiket. Így például 1994-ben a társadalomismeret (social studies) három tantárgyra, köztük az önálló tantárgyi programmal rendelkező földrajzra osztották.

Az élénkülő világgazdasági kapcsolatok nyomán kibontakozott társadalmi igények késztették arra a japán oktatáspolitikát is, hogy a 80-as évek elején a középiskolai társadalomismeretből kiemelve és újból szaktanárookra bízott, autonóm tárggyá minősítse a geográfiát. Nem kevésbé tanulságos a földrajzoktatás megbecsülése, a hozzá fűződő tanárképzés és kutatás szinte a semmiből történt megteremtése Dél-Koreában a „gazdasági csoda” előkészítésének időszakában. A gazdasági és műszaki haladásnak tehát korántsem kell az általános műveltség leértékelődéséhez, a komoly nevelési értékeket hordozó közművelődési tárgyak háttérbe szorításához vezetnie. Az európai államok közül pozitív példa lehet Franciaország, ahol a földrajz a középiskolák (líceumok) valamennyi osztályában jelen van, és mind az alpműveltségi, mind az érettségi vizsgán kötelező tantárgy; vagy Ausztria, ahol a gimnázium valamennyi osztályában tanítják a „földrajz és gazdaságtan” nevű, a geográfia magva köré szerveződött komplex ismeretanyagot, és az érettségit is megkövetelik belőle. Az osztrák példa egyébként jól jelzi azt az észszerű határt is, ameddig az integrált tantárgyak bevezetésében – az elemi szinttől eltekintve – a szakmai hitelesség és a követelményszint hanyatlása nélkül még el lehet menni.

Bármily sokszínű is a földrajzoktatás helyzetének világméretű körképe, a globális problémák előtérbe kerülése nyomán a nemzeti oktatási rendszerek fejlesztésének érdekében megfogalmazhatók bizonyos általános igények, melyeknek kitűnő összefoglalása a Nemzetközi Földrajzi Unió által 1992-ben elfogadott és 21 nyelven közreadott dokumentum, *A Földrajzoktatás Nemzetközi Chartája*. Ebből idézzük az alábbiakat: „A földrajznak szaktanárok által tanított külön tantárgynak kell lennie, amely az általános és középfokú iskolák kötelező tantervi törzsanyagába tartozik (...) Ahol bizonyos korosztályok számára komplex, integrált tantervek használatosak, azok programjában a földrajznak (...) világosan és egyértelműen meghatározott helyet és feladatot kell kapnia. Rendkívül fontos, hogy valamennyi diák tanulói éve során mindvégig folyamatosan részesüljön földrajzi képzésben. Csak így biztosítható a földrajz teljes értékű hozzájárulása az általános műveltséghez, valamint a tanulók magán- és közéleti tevékenységre való felkészítéséhez. A földrajz számára a többi kötelező tantervi alaptárgyhoz hasonló órakeret biztosítandó. A tanrendnek az egész tanév során folyamatosan kell földrajzórákat tartalmaznia, fenntartva a lehetőséget meghatározott munkaprogramok, tereptanulmányok elvégzését szolgáló, hosszabb időtartamú órátömbök beiktatására.”

A Földrajzoktatás Nemzetközi Chartájának közzététele óta eltelt idő még túlságosan rövid e fontos dokumentum hatásának megítéléséhez. Az azonban bizonyos, hogy a magyarországi földrajzoktatás helyzetében végbement, illetve küszöbön álló változások nem a Charta által kijelölt irányba mutatnak.

A FÖLDRAJZTANÍTÁS JELENLEGI HELYZETE

Az elmúlt évtized drámai változásokat hozott a magyar oktatási rendszerben. Új típusú középiskolák (hat- és nyolcosztályos gimnáziumok) jelentek meg, elterjedtek a különböző tantárgyakat emelt óraszámban oktató tagozatok, az egységes központi tanterv gyakorlatilag érvényét veszítette, és az iskolák s a tanárok szinte korlátlan szabadságához igazodva a régebbi, iskolatípusonként egységes tankönyvcsaládok helyébe a tankönyvek bő választéka lépett. Ezek színvonala azonban változó, és csak ritkán kapcsolódnak hozzájuk megfelelő segédletek. Az egyetemi, illetve főiskolai felvételi vizsgákra való felkészüléshez – egy meghatározott tankönyvsorozat nem lévén elegendő – az 1998. és 1999. évi Felsőoktatási Felvételi Tájékoztatóban már „ajánlott” könyvek jegyzékével is találkozunk. A már-már kaotikus helyzet szabályozására elfogadott Nemzeti alaptanterv várhatóan elhúzódó, lépcsőzetes bevezetése, illetve visszavonása nyomán immár nyilvánvaló: az oktatási rendszert – s ezen belül a földrajztanítást – jellemző zűrzavaros átmeneti állapot letisztulásához jó néhány esztendőre lesz szükség. Ilyen körülmények között különösen nehéz, ugyanakkor rendkívül fontos feladat földrajztanításunk hagyományos értékeinek és színvonalának megőrzése, sőt bizonyos területeken elkerülhetetlen korszerűsítése, folyamatos továbbfejlesztése. Ezt követeli a 21. század küszöbére érkező társadalom szükségképpen változó műveltségigénye, valamint az újfajta, gyakorlatias képzési feladatokat vállaló, jelentősen kibővült földrajzi felsőoktatás követelményrendszere is.

A Nemzetközi Földrajzi Unió 1991-ben 23 országra kiterjedő vizsgálatot szervezett, amely az InterGeo II teszt segítségével nemzetközi összehasonlításban mérte fel a 14 éves tanulók földrajzi ismereteit (Probáld 1993). Az így szerzett tapasztalatok, a gimnáziumi tanárokkal folytatott számos szakmai konzultáció, valamint az egyetemi felvételi vizsgák tanulságai és az egyetemi hallgatók felkészültségének, előképzettségének ismerete alapján földrajztanításunk jelenlegi helyzetét néhány fő vonást kiemelve a következőképpen vázolhatjuk.

- A földrajz tantárgy bővülő oktatási-nevelési feladatai és lehetőségeinek (óraszámának) az elmúlt évtizedekben végbement beszűkülése között feszülő ellentmondás a pedagógusok számára permanens időhiányt, a tanulók számára pedig túlterhelést eredményezett. A földrajznak az 1978. évi tantervben előírt órászáma az utóbbi évek folyamán számos iskolában tovább csökkent, ami a fenti ellentmondást még inkább kiélezte.
- Bár a 80-as években földrajztanításunk – központilag előírt órakeretével – csak az európai középmezőnyben foglalt helyet, színvonala és eredményessége nemzetközi összehasonlításban még mindig kiemelkedő volt. Ez a tény a hazai geográfia hagyományain túl a földrajztanárok igényes és áldozatkész munkájáról, a tantárgy oktatásában rendelkezésre álló értékes szellemi potenciálról tanúskodik annak ellenére, hogy a földrajzi ismeretek rövid „felezési ideje” miatt különös fontossággal bíró tanártovábbképzés szervezett formái hosszú tetszhalál után csak 1997-től látszanak újjáéledni. A földrajz a diákok körében is megőrizte kedveltségét: ezt jelzi

a gimnáziumi földrajztankönyveknek ítelt tetszéspont, valamint a geográfiai felsőoktatás intézményeibe felvételre jelentkezők kiemelkedően magas száma.

- Tanulóink a világtérképen való tájékozódás és a topográfiai ismeretek terén kiemelkednek a nemzetközi mezőnyből, s a természetföldrajzi felkészültségük jóval átlagon felüli. Úgy tűnik, a hazai földrajzoktatásban változatlanul fontos helyet tölt be – s talán a szükségesnél is nagyobb figyelmet kap – a névanyag, viszont a társadalmi, gazdasági jelenségek és folyamatok magyarázata jelentőségéhez képest kissé elhanyagolt területnek számít.
- Földrajztanításunk leggyengébb pontját – feltehetőleg az időhiány miatt – a jártasságok és készségek kialakítása, az elméletben tanultak gyakorlati alkalmazása jelenti. A tanulók nehezen igazodnak el a szintvonalas turisztikaképen, nem ismerik eléggé a méretarány használatát, problémát jelent számukra az időszámítási feladatok megoldása, a különböző adatsorok grafikus ábrázolása vagy az ilyen típusú ábrák önálló elemzése. A felvételi tételek közül a legrosszabb – egyenesen kiábrándító – eredmények évről évre ott mutatkoznak, ahol a probléma megoldását logikus gondolkodással kell megközelíteni, vagy más tantárgyból származó alapismeretek (például százalékszámítás, aránypár, egyszerű mértani módszerek, kémiai képletek) felhasználására is szükség lenne. Mindez arra utal, hogy a tantárgyak közötti koncentráció lehetőségei oktatási rendszerünkben nincsenek kiaknázva. Felmerül annak szükségessége is, hogy az érettségi, illetve felvételi feladatok összeállításában a tények ismeretének számonkérésén túl egyre inkább az előre megadott információk feldolgozására, gyakorlati alkalmazására, önálló érvrendszerben való felhasználására helyeződjen a hangsúly, noha az ilyen irányú képesség mérésére alkalmas – több nyugat-európai országban megszokott – tesztek kiértékelése kétségkívül több munkát igényel.

A FÖLDRAJZTANÍTÁS ÉS A NAT: JAVASLATOK A MÓDOSÍTÁSHOZ

Az 1998-tól lépcsőzetesen bevezetendő Nemzeti alaptanterv (NAT) létrejöttének folyamatát, koncepciójának pozitív és bírálható elemeit (Probáld 1996) ezúttal nincs módunk – és talán már nem is szükséges – részletes vizsgálat tárgyává tenni. Az adott keretek között be kell érünk azzal, hogy a földrajz tantárgy helyzetére, rövid távú kilátásaira gyakorolt hatását, valamint a NAT korrekciójához is felhasználható észrevételeket vázlatosan áttekintsük. A NAT a valamennyi iskolatípusra érvényes minimális közös tartalmi követelményeket tíz műveltségi területre és kétéves periódusokra tagolva határozza meg. A műveltségi területek némelyike bonyolult, összetett, nagyobb része azonban közvetlenül megfeleltethető egy-egy hagyományos tantárgynak. A földrajz ismeretanyagát – a többi földtudományával közös keretben – a „Földünk és környezetünk” nevű műveltségi terület tartalmazza. Ez a műveltségi terület – a többivel összehasonlítva – három

olyan sajátos tényyszerű vonást mutat, amelyek egyértelműen kedvezőtlenek a földrajztanítás jövője szempontjából.

1. Ez az egyetlen olyan műveltségi terület, amely mind az 1–4., mind az 5–6. évfolyam tantervéből hiányzik, és csupán a 7–10. évfolyamon jelenik meg.

2. A NAT ajánlásai valamennyi műveltségi terület közül a legkisebb arányt (a 7–10. évfolyamon 4–7%-ot) a Földünk és környezetünknek szánták. Ebből az arányból csak némi szemantikai és matematikai búvészkedés árán – a közoktatási törvény által nem kötelező foglalkozásokra szánt időkeret beszámításával és a NAT-ajánlások óraszámokra való közvetlen átszámítását megkérdőjelezve – lehet eljutni addig az igényig, hogy a földrajz az egy-egy tantárgy oktatásához pedagógiai és pszichológiai okokból minimálisan szükséges heti 2 órát legalább a 7–10. évfolyam tanrendjében megkapja (Kerényi–Makádi 1997).

3. E rendkívül szerény igény teljesülése esetén – tehát alapjában optimista előfeltevésre építve – is tényként állapítható meg: a földrajz óraszámja minden idők hazai minimumára süllyed. Ugyancsak jóval kevesebb lesz a földrajz óraszámja, mint bármelyik szomszédos államban. (Összehasonlításképpen: jelenleg – 1998-ban – az általános, valamint az általános képzést szolgáló középiskolák kötelező heti földrajz óraszámjainak összege például Ausztriában – itt a gazdaságtannal együtt – 16, Szlovákiában 16, Jugoszláviában 13, Szlovéniában 12, Romániában a líceum típusától függően 12–17, Lengyelországban a legutóbbi csökkentés után is 12 óra.)

A földrajz tantárgyban a NAT következetes végigvitelének esetén a következő változásokat lehet prognosztizálni.

- Az alapfokú oktatás 5–6. évfolyamában a csekély földrajzi tartalom valószínűleg az integrált természet- és társadalomismeret keretébe olvad. A földrajz tantárgy tehát az 5. után a 6. osztályból is eltűnik, és fennáll a veszélye annak, hogy az említett átfogó műveltségi területek oktatása sokhelyütt erre a feladatra szakmailag felkészületlen tanítók kezébe kerül.
- A földrajz tantárgyat a „Földünk és környezetünk” műveltségi terület hordozójaként a 7–10. osztályban az elképzelhető legkisebb órászámban lehet majd tanítani. A tantervi anyag szerkezete a „mindenből egy keveset” elve alapján a földrajz és a földtudományok teljes, rendkívül széles alapismereti spektrumát igyekszik lefedni. Így a 7–8. osztályban valamennyi kontinens és fontosabb ország földrajza mellett még a csillagászat, a térképtan, a földtan, a meteorológia és a hidogeográfia alpműveltségi anyagát is meg kellene tanítani! Ha figyelembe vesszük a tanulók 12–13 éves életkorát és a szűk tanrendi időkeretet, akkor ezt a feladatot vagy egyáltalán nem, vagy csak rendkívül felszínesen lehet megoldani. Kiváltképp fájlattható – mert sem a nemzetközileg kialakult arányokkal, sem a geográfiai alpműveltség igényeivel nincs összhangban – a Földünkről képet adni hivatott regionális földrajzi tananyag beszűkülése és hézagossá válása. De ugyanígy az új helyzet kárvallottai azok a földtudományok is, amelyeknek az alapismeretei az elemi szintre szorulnak vissza.
- A 9–10. évfolyam anyaga Magyarország földrajzát, továbbá az általános társadalom-, illetve gazdaságföldrajzot foglalja magában, és a globális problémák széles körének tárgyalásával zárul. A NAT pozitívumaként kell elkönyvelnünk, hogy ezt

az ismeretanyagot – igaz, megint csak felszínesen, minimális órakeretben – valamennyi iskolatípusban tanítani kell majd, tehát a szakmunkásképzőkben és azokban a szakközépiskolákban is, ahol a földrajzoktatás mindmáig hiányzik.

- A „Földünk és környezetünk” műveltségi terület a NAT keretében lezárt egészként jelenik meg, amely „A világ helyzete” című – már a legmagasabb szintre kívánczó – fejezetben a legátfogóbb szintézig jut el. Ez nem csupán a hiányos regionális földrajzi alapvetés és az életkori sajátságok figyelmen kívül hagyása miatt tűnik vitatható megoldásnak, hanem azért is, mert – látszatra minden feladatot megoldván – a gimnáziumok felső osztályainak tantervkészítőit a földrajz teljes mellőzésére készítheti, és a tananyag lineáris továbbépítésének lehetőségét gyakorlatilag kizárja.
- A gimnáziumok felső osztályainak tantervével a NAT nem foglalkozik. Úgy tűnik, itt a közös érettségi-felvételi vizsgák előkészítésére irányuló, erősen fakultatív jellegű oktatás nyer majd teret az általános műveltség konzekvens továbbépítésének rovására. Mivel a NAT földrajzi tartalma és követelményrendszere az egyetemi és főiskolai felvételi vizsgák eddigi – alább nem adható – követelményszintjétől messze elmarad, az érettségire – kivált az emelt szintű érettségire – való felkészülés jelentős időráfordítást (tanrendi órakeretet) és a NAT anyagának pusztá ismétlésén jóval túlmutató koncentrikus tartalmi bővítést tesz szükségessé. Ennek keretében mindenekelőtt a világ s azon belül Európa – a 7–8. osztályban csak felületesen bemutatott – földrajzának, valamint a korábban szerzett ismeretek alkalmazásának, a földrajzi jártasságok és készségek fejlesztésének, az önálló információszerzés és véleményalkotás képességének lenne érdemes nagy figyelmet szentelni. Az érettségit megelőző általános földrajzi összefoglalás keretében helyet kaphatnának a geográfia társadalomtudományi határterületei (például vallásföldrajzi, etnogeográfiai, politikai földrajzi, szociálgeográfiai kérdések), valamint a globális problémák mélyebb, ökológiai és közgazdasági szempontokat egységbe ötvöző áttekintése.
- A Nemzeti alaptanterv nincs örök időkre kőbe vésve, ezért fenti áttekintésünk hangsúlyozottan a földrajz tantárgy helyzetének rövid távú kilátásaira vonatkozott. Hosszabb távon aligha lesz elkerülhető a NAT óratervi arányainak és – legalább a „Földünk és környezetünk” műveltségi területen belül – tartalmi követelményrendszerének az első tapasztalatok fényében történő felülvizsgálata és korrekciója. A NAT ugyanis igen helyesen és szabatosan határozza meg a korszerű műveltség leglényegesebb követelményeit, melyeknek az egész oktatási folyamatot át kell hatniuk. E követelmények között több olyan is van, amelynek teljesítésében a földrajz tantárgynak oroszlánrészt kellene vállalnia, ám erre a szűk órakeretbe szorítva képtelen lesz. Így a NAT revíziójának igénye magából a dokumentumból, illetve az ott kiemelt következő műveltségi alapkövetelményekből vezethető le:
 - Hon- és népismeret. E sokrétű műveltségi követelmény teljesítése valóban összehangolt iskolai munkát kíván; ezen belül a földrajz tantárgynak kezdettől fogva egyik legfőbb feladata volt a haza földjének, népének, társadalmi-gazdasági életének megismertetése, s ezen keresztül a hazaszeretetre nevelés. A NAT szövegében ugyan nem kap elegendő hangsúlyt a geográfia ebbéli szerepe, de azért

alapvető műveltségi igényként fogalmazódik meg: a tanulók „legyenek jól tájékozottak a haza földrajzában. (...) Sajátítsák el azokat az ismereteket (...), amelyek az otthon, a lakóhely, a szülőföld, a haza és népei megismeréséhez, megbecsüléséhez, az ezekkel való azonosuláshoz vezetnek. (...) A tanulók legyenek nyitottak a hazánkban és szomszédságunkban élő más népek, népcsoportok értékeinek és eredményeinek megismerésére, megbecsülésére. A hon- és népismeret segítse elő harmonikus kapcsolat kialakítását a természeti és társadalmi környezettel. Alapozza meg a nemzettudatot, mélyítse el a nemzeti önismeretet, a hazaszereztetést”. Aki valamelyest is ismeri a földrajztanítás hagyományait Magyarországon vagy bármely más európai államban, annak számára világos: a fent idézett célok elérése hiú ábránd a haza földrajzában alapos ismerete és az ehhez közvetlenül kapcsolódó erkölcsi értékek, érzelmi attitűdök kialakítása nélkül.

- Kapcsolódás Európához és a nagyvilághoz. A NAT-nak ez a követelménye messzemenően összhangban van a 21. század igényeivel, amikor Magyarország lakói egy tágabb haza, Európa polgárai (is) lesznek, és amikor az emberiségnek s benne Európának egész sor, földrajzi-környezeti problémákból eredő kihívással kell szembenéznie. Ide kívánczik annak hangsúlyozása is: a kis lélekszámú nemzeteknek a világban való eligazodásukhoz, boldogulásukhoz és megmaradásukhoz sokszorta többet kell tudniuk tágabb földrajzi környezetükről, hazájukról, valamint a környező és távoli országokról, mint a nagy, népes államok lakosságának.
- Az oktatás és nevelés európai dimenziójának kérdése az EU (EK) integrációjának fejlődésével csak az utóbbi évtizedben került előtérbe (Bell 1995). 1988-ban az Európa Tanács és az EK közös égisze alatt került sor a tagállamok oktatásügyi minisztereinek tanácskozására, amely célul tűzte ki az ifjúság – különböző felmérések tanúsága szerint sajnálatosan csekély – európai identitástudatának erősítését, valamint az európai civilizáció hagyományos értékeinek (például tolerancia, demokrácia, emberi jogok) fokozott kihangsúlyozását. További fontos elemei az ajánlásnak az EK-integráció által nyújtott előnyök és a belőle származó kihívások tudatosítása, valamint az EK-ről és annak tagállamairól szerzett ismeretek bővítése, végső soron pedig az ifjúság felkészítése arra, hogy aktív részt vállaljon az európai egység megteremtésének feladataiból. Az 1992-ben aláírt Maastrichti Szerződés 121. és 126. cikkelye, az Európai Bizottság 1993-ban kiadott zöld könyve az oktatás európai dimenziójáról, valamint az Európa Tanács 1994. évi Kulturális Konvenciója lényegében ugyanebbe az irányba mutat. A dolog természetéből következik, hogy az oktatás európai dimenziójának egyik tartóoszlopa szükségképpen a földrajz tantárgy, amely – különösen gimnáziumainkban – az 1978. évi tanterv bevezetése óta korát megelőzve vállalta magára és képviselte ezt a növekvő fontosságú ügyet.
- Az UNESCO 18. konferenciájának záródokumentuma már 1974-ben olyan ajánlást fogadott el, amely az európai földrészen túlmutató, általánosabb formában fogalmazza meg a nemzetközi szellemű nevelés igényét. Érdemes ezen ajánlások néhány – a földrajz szempontjából kiváltképp releváns – pontját szó szerint idézni:

„a) Az oktatás és nevelés minden szintjén és minden formájában jusson érvényre a nemzetközi dimenzió és a globális szemléletmód.” „c) Tudatosodjon a népek és nemzetek növekvő mértékű kölcsönös függősége.” „f) Találjon megértésre a nemzetközi szolidaritás és együttműködés szükségessége.” „g) Az egyének részéről fejlődjön ki készség a közösségük, országuk és a világ problémáinak megoldásában való részvételre.”

- Ezzel el is érkezünk a nagyvilághoz való kapcsolódás nemzeti alaptantervi követelményéhez. Az egész emberiség jövőjét érintő sorskérdések (demográfiai robbanás, élelmezési kérdés, urbanizációs válság, társadalmi-területi egyenlőtlenségek, környezetszennyezés, a fenntartható fejlődés útjának keresése) jelentős részben a természet és társadalom közötti bonyolult kapcsolatrendszerben gyökereznek, és a mögöttük rejlő folyamatok, összefüggések bemutatásában, elemzésében egyértelműen kulcsszerep hárul a földrajzra, amely a közoktatásban (is) a természet- és társadalomtudományok közötti híd szerepét tölti be.
- Környezeti nevelés. A globális, regionális és helyi környezeti problémák súlyosbodása az emberiség jövőjét fenyegető legnagyobb veszély. Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciája (Rio de Janeiro, 1992) előkészítő bizottságának jelentése így jellemezte az oktatás-képzés szerepét: „Minél bővebbek az információk megértésére fogékony, képzett emberek ismeretei, annál nagyobb esély van a környezeti károk jelentős csökkentésére és a jövőbeli problémák megelőzésére. Ennek megfelelően kiemelkedő fontosságú az oktatási rendszer erősítése minden országban”. A NAT alapvető műveltségi követelményként emeli ki: „A környezeti nevelés során a tanulók ismerjék meg azokat a jelenlegi folyamatokat, amelyek következményeként bolygónkon környezeti válságjelenségek mutatkoznak. Konkrét hazai példákon ismerjék fel a társadalmi-gazdasági modernizáció pozitív és negatív környezeti következményeit”.
- Az említett folyamatok és káros hatások a levegőben, a vízben, a talajban, az élővilágban, a tájak és az épített környezet arculatában jelentkezők, tehát azokban a geoszférákban, amelyeket külön-külön és kölcsönhatásaikban – az élővilág kivételével – a földrajz hivatott megismertetni a tanulókkal. Ebből ered a tantárgy különleges felelőssége a környezetérzékeny szemléletre és a cselekvőkészségre nevelésben, a környezetet védő magatartás és életvitel erkölcsi alapelveként való megszilárdításában.
- A Nemzeti alaptanterv hét átfogó, korszerű, a módosítás után is feltehetően érvényben maradó műveltségi követelménye közül azt a hármat tárgyaltuk részletesebben, amelyekben a földrajz tantárgy szerepe – minden szakmai elfoglaltság nélkül – messze átlagon felülinek tekinthető. További három területen (kommunikációs kultúra, testi és lelki egészség, tanulás) a földrajz a többi tantárgyával arányos funkciót tölt be. Az utolsóként említett pályaaorientáció esetében ismét kiemelésre kívánczik a földrajz integráló szerepe: számos természet- és társadalomtudomány egyedüli képviselője lévén a közoktatásban, ezen tudományok tárgyának és módszereinek közvetítőjeként érdeklődést is kelt irántuk. A felvételi vizsgák

tapasztalatai egyértelműen tükrözik, hogy a geológus, meteorológus, csillagász, térképész, hidrológus, sőt nem csekély részben a közgazdász pályára készülők is a földrajztanításból merítették a felsőfokú tanulmányok megkezdéséhez szükséges ismereteket és motivációt.

- A NAT jövőbe mutató, átfogó nevelési követelményeinek rövid áttekintése minden bizonnyal érzékelteti: a személyiségfejlődésben, valamint a 21. század európai és magyar polgárától elvárható műveltség megalapozásában rendkívül fontos feladatok várnak a földrajztanításra. Ám az oktató-nevelő munkához idő kell, és a NAT éppen ezt nem adja meg a tantárgy számára. Emiatt reális a veszély, hogy a helyes célkitűzésekből rá eső fontos részt a földrajz nem lesz képes megvalósítani, és nem tud lépést tartani a modern társadalom jogos elvárásaival. A „Földünk és környezetünk” műveltségi terület tartalmi előírásainak és óratervi ajánlásainak helyesbítése tehát olyan igény, amely éppen a NAT általánosabb, magasabb rendű műveltségi követelményrendszeréből törvényszerűen következik, abból egyenesen levezethető. Bár a korrekció szükségességét jelezhetjük, annak időpontját, módját és feltételeit természetesen nem határozhatjuk meg. Némi iránymutatást meríthetünk viszont abból, ahogyan Nagy-Britanniában a közelmúlt nagy oktatásügyi reformját végrehajtották; ez az ország a demokratikus társadalmi és politikai intézmények működése terén ösztönző példát adhat számunkra.

AZ ANGLIAI REFORM – PÉLDA TANULSÁGOKKAL

Anglia és Wales oktatásügyének történetében mérföldkövet jelentett az 1991-es esztendő: szakítva fél évszázad ultraliberális gyakorlatával, amely teljesen szabad kezet adott az iskoláknak oktatási programjaik összeállításához, egységes Nemzeti Tanterv lépcsőzetes bevezetését kezdték meg (Bailey 1992). Az új brit Nemzeti Tanterv mindenütt – még az elemi iskola alsó tagozatában is – tantárgyrendszerű oktatást írt elő, és természetesen tantárgyak szerinti bontásban határozta meg a tartalmi követelményeket, valamint az ajánlott óraszámokat is. Az iskolarendszert a tanulók 16 éves koráig átfogó szabályozás hat (illetve a felső osztályokban hét) úgynevezett alapvető tantárgyat (foundation subject) minden osztályban valamennyi tanuló számára kötelezővé tett. Ezek közé sorolódott a földrajz is, amely így több évtizedes hanyatlás után kikerült periférikus helyzetéből. (Kivételt csupán a legfelső két osztály képez, ahol a tanterv választási lehetőséget ad vagy a történelem, vagy a földrajz, vagy a két tárgy együttes oktatása között.) A földrajz tantárgy ajánlott heti óraszámja minden évfolyamon a teljes tanrendi időkeret 8–10%-a (3–4 óra), ám azok számára, akik földrajzból alpműveltségi vizsgát kívánnak tenni, az utolsó két évben a heti óraszám 10%-a jelenti a minimális szintet. A tanterv kimunkálásából tevékeny részt vállaltak a földrajztanárok, valamint a földrajztudomány társadalmi szervezetei és intézményei (Geographical Association, Royal Geographical Society, Institute of British Geographers, Council of British Geography). Véleményüket nemcsak meghall-

gatták az oktatáspolitikai döntéshozói, hanem konkrét kérdésekben ki is kérték szakmai észrevételeiket; ezt az igényt a Geographical Association vitaülésére 1986-ban ellátogató Sir Joseph Keith oktatásügyi miniszter személyesen tolmácsolta a geográfus közösségnek.

A Nemzeti Tanterv bevezetése alkalmából 1991. szeptember 24-én a Royal Geographical Society nyilvános konferenciát szervezett, amelyen két másik kormánytag jelenlétében Kenneth Clarke oktatásügyi miniszter tartotta a megnyitó beszédet. Egyebek közt kijelentette: „A földrajz alapvető jelentőségű a tanulóifjúság számára, mert sokrétűen kapcsolódik életükhöz és a környezethez, amelyben felnőnek. Ez persze nemcsak közvetlen környezetüket jelenti. A regionális, országos, nemzetközi és globális léptékű földrajzi tanulmányok ugyancsak szükségesek és létfontosságúak a tanulók szempontjából ahhoz, hogy megértsék azt az egyre bonyolultabb és kölcsönös függőségektől átszőtt »globális falut«, amelyben élünk. Szilárd meggyőződésem, hogy a Nemzeti Tantervvel megteremtettük e megértés útjának kiegyensúlyozott alapját azon a magas színvonalon, amelyet a földrajz tantárgy garantál, s amelyet a fiatalok megérdemelnek.”

A nagy tekintélyű londoni *Times* másnap hosszú szerkesztőségi cikkben foglalkozott a vitaüléssel, és élesen bírálta a minisztert, amiért a Nemzeti Tanterv a legfelső két évfolyamon nem ad biztos és kötelező teret az életközeli problémákkal foglalkozó földrajznak, a diákok harmadik legkedveltebb tantárgyának; ezzel szemben – intellektuális sznobizmustól vezérelve – kiváltságos helyzetbe hozza a matematika, a fizika és az angol irodalom oktatását. „Ugyan mikor vett részt Mr. Clarke utoljára egy földrajzórán?” – tette fel a költői kérdést a *Times*, majd így zárta fejtegetését: „A brit tanulók mit sem tudnak majd a világról, ha nem tanultak földrajzot. Mr. Clarke maradi szemlélete és tudatlansága módfelett sajnálatos”.

Eddig a történet. S a tanulság? Próbáljuk meg a brit tanügyi reform eseménysorának szereplőit magyar megfelelőjükkal helyettesíteni (Magyar Földrajzi Társaság, Földrajztanárok Egylete, *Népszabadság* vagy más napilap, miniszterek tetszés szerint), és a történet egyszeriben valószerűtlen, utópisztikus színezetet kap. Ha majd nem kell merész fantázia ahhoz, hogy a brit sajtónak, a tudományos és pedagógiai társaságoknak, valamint a politikai döntéshozóknak az oktatásügy iránt még részkérdésekben is megnyilvánuló figyelmét és felelősségadatát a magyar valóság keretei közé illesszük, akkor bizvást állíthatjuk: közművelődésünk és azon belül a társadalom földrajzi tájékozottsága meg fog felelni a 21. század globális kihívásaiból származó követelményeknek. Addig azonban hosszú utat kell még bejárni, és marad okunk némi aggodalomra is.

IRODALOM

- A Földrajztanítás Nemzetközi Chartája, 1992. Magyar nyelven: *Földrajztanítás*, 1993/1. 2–9.
- Alfred-Wegener-Konferenz (1996): *Geowissenschaften in Lehrerbildung und Schule*. Ein Pledoyer für die Stärkung der Geographie mit geowissenschaftlichen Inhalten in Lehrerbildung und Schule. Leipzig, 1996. Okt. 28–30. *Terra Nostra*, 10. 115.

- Bailey, P. (1992): Geography and the National Curriculum. A case hardly won: Geography in the National Curriculum of English and Welsh schools, 1991. *The Geographical Journal*, 158. 65–74.
- Bell, G. H. (ed.) (1995): Educating European Citizens. *Citizenship Values and the European Dimension*. London–Fulton, 168.
- Cholnoky J. (1930): *Az Egyenlítőről a sarkvidékig*. Singer és Wolfner, Budapest. 15.
- Clarke, K. (1992): The Secretary of State's speech to the Royal Geographical Society on Geography in the National Curriculum. *The Geographical Journal*, 158. 75–78.
- Haubrich, H. (1996): Geographical Education 1996. Results of a survey in 38 countries. *IGU CGE Newsletter*, 1–XXVIII. 32.
- Haubrich, H. (ed.): (1982): *International Focus on Geographical Education*. Braunschweig, Westermann. 292.
- Kerényi A.–Makádi M. (1997): Mit tehetünk a földrajz megfelelő óraszámának biztosításáért? *A Földrajz Tanítása*, 1. Mozaik, Szeged. 3.
- Makádi M. (1996): Földrajzos szemmel a NAT-tól a helyi tantárgyi programokig. *A Földrajz Tanítása*, 1. Mozaik, Szeged. 3–9.
- Nemzeti alaptanterv, 1995. *Földünk és környezetünk*. Korona Kiadó, Budapest. 36.
- Probáld F. (1984): The Status of Geographical Education in Hungary. In: *Geographical Essays in Hungary*. MTA FKI, Budapest. 339–349.
- Probáld F. (1993): InterGeo II. az IGU-CGE nemzetközi összehasonlító tesztjének tanulmányai. *Földrajztanítás*, I. Budapest. 10–15.
- Probáld F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában. Háttérvázlat. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány*, 2. Tudományelméleti tanulmányok. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. 35–62.
- Probáld F. (1996): Geográfus szemmel a Nemzeti alaptantervről. *Földrajztanítás*, 3–4. Budapest. 29–32.
- Pushed off the map. (1991): *The Times* 1991. Sept. 25. London, Times Newspapers Ltd.
- Udvarhelyi K.–Göcsei I. (1973): *Földrajztanításunk története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 194.

Európa térszerkezetének modelljei*

„A modellek egyik fő funkciója pszichológiai természetű: lehetővé teszik, hogy elképzeljünk és megértsünk olyan jelenségcsoportokat, amelyek esetében ez nagyságrendjük és bonyolultságuk folytán másként nem lenne elérhető.”

(Chorley–Haggett, 1968)

A RÉGIÓ FOGALMA ÉS A TÉRFELOSZTÁSOK SZINTJEI

A földrajztudomány egyik kortárs klasszikusa, Haggett (2001) találóan jegyzi meg: a geográfus szemében a régiók vizsgálatának központi szerepe épp oly nyilvánvaló, mint a keresztény számára a Biblia, a hívó muszlim számára a Korán ismeretének szükségessége. Csakhogy az utóbbi időben a régió közhelyszerű divatszóvá vált, ami az általánosan elfogadható, pontos fogalommeghatározást immár csaknem lehetetlenné teszi. A geográfia álláspontja szerint a legszűkebb értelemben vett, komplex régió a természeti és társadalmi-gazdasági jellemzők igen széles köre által meghatározott, strukturálisan egyveretű, összefüggő térbeli entitás, amelyet a környezeti rendszer elemei között kialakult sokrétű kölcsönhatások fűznek egységbe. A gyakorlatban azonban kevésbé szigorú követelményekkel, kisszámú, ámde lényegesnek tekintett ismérv alapján szokás a régiókat lehatárolni; ilyenkor tehát a funkcionális összetartozás és/vagy a belső homogenitás csekélyebb fokával is megelégszünk.

A régió fogalma – ebben a tágabb értelemben – a földrajzi környezeti rendszer szerveződésének legkülönbözőbb szintjeire alkalmazható, azaz nem köthető kizárólag az államokon belül kialakult vagy létrehozott (például az Európai Unió NUTS-rendszerébe foglalt) igazgatási egységekhez. A világgazdasági elemzések makrorégiói például kontinensméretűek, míg az ellenkező végletet a mindössze néhány településből álló kistérségek képviselik (Nemes Nagy 1998).

* Első közlés: Probáld–Szabó (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi–Schweitzer (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA FKI, Budapest. 159–170.

A földrajzi térnek a vizsgált jelenségek valóságos szerveződéséhez igazodó felosztására egyebek között azért is szükség van, mert ez teszi lehetővé egy-egy szűkebb térbeli egység behatóbb, elmélyültebb vizsgálatát. Érthető tehát, hogy a geográfián kívül más természet- és társadalomtudományok is végeznek saját kritériumaikra épülő térfelosztásokat, amelyek egymástól különböző régiók meghatározásához vezetnek.

Az eredetileg tudományos szempontok alapján készült térfelosztások némelyike olykor felkelti a közvélemény-formáló politikusok és publicisták figyelmét is, és széles körben ismertté válva szinte önálló életet kezd, politikai vagy ideológiai töltést nyer, és más – nem kevésbé reális alapon nyugvó – felosztásokat háttérbe szorítva vissza is hat a társadalom térbeli szerveződési folyamataira. Ez a jelenség jól megfigyelhető, ha nyomon követjük Európa különböző 20. századi térfelosztásait, amelyeknek előtérbe kerülése vagy elhalványulása csak részben magyarázható a kontinenst átszelő társadalmi-gazdasági törésvonalak elmozdulásával és az alapegységnek tekinthető államok határváltozásaival.

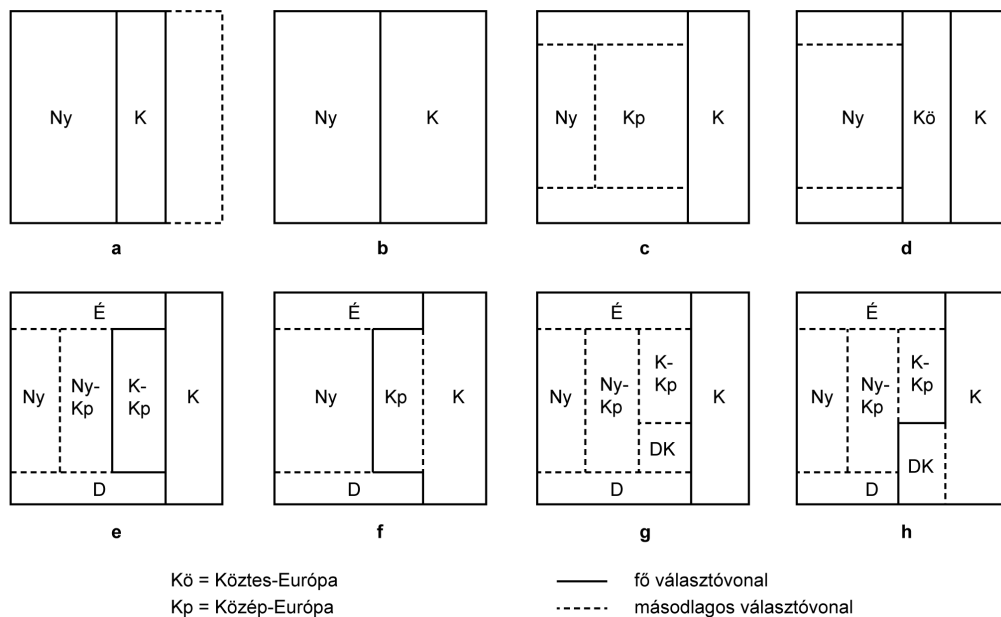
EURÓPA TÉRFELOSZTÁSÁNAK TÍPUSAI

„A modellek alapvető sajátága, hogy megalkotásuk az információk közötti szigorú szelekcióval jár: nemcsak a zajt, hanem a kevésbé fontos jeleket is ki kell szűrniük, hogy megpillantsunk valamit a dolog lényegéből.”

(Chorley–Haggett, 1968)

Az Európa-fogalom értelmezése az idők folyamán többször változott, és mai konvencionális (földrajzi) jelentéstartalma csak a 19. században vált általánosan elfogadottá. Különösen problematikus volt a földrész keleti lehatárolása, amihez sem a természeti viszonyok, sem a kulturális, politikai vagy gazdasági tényezők nem kínáltak biztos támpontot. Az Urál hegységet először 1730-ban Strahlenberg svéd utazó javasolta határvonalnak, majd Pallas oroszországi német geográfus népszerűsítette a földrajzosok körében, míg nem teljesen átment a széles köztudatba. Földrészünk Ázsiával közös határa, kivált annak Kaukázus-vidéki szakasza azonban máig is vitatott, és az utóbbi másfél évtizedben egyes európai politikai szervezetek (EBESZ, Európa Tanács) jóval túlterjeszkedtek rajta.

Európa térfelosztása csak a 20. században került a történeiszeket és a geográfusokat élénken foglalkoztató, a közvéleményben széles körű visszhangot kiváltó kérdések közé, amelynek ma már könyvtárnyi szakirodalma van (lásd például Halecki 1995; Romsics 1981; Pap–Tóth 1997). Az alábbiakban vázlatosan áttekintjük a térfelosztások legfontosabb típusait és azok tudományos és/vagy politikai hátterét; ennek során a keletkezési sorrend helyett inkább az egyszerűtől a bonyolultabb regionális felbontás irányába haladunk, a betűjelekkel pedig utalunk a típus lényegi vonásait szemléltető grafikus modellünkre (1. ábra).

1. ábra. Európa térfelosztásának jellegzetes típusai (szerk.: Probáld)

a) A modell meghatározó vonása, hogy hívei Kelet-Európát nem tekintik kontinensünk részének. A 17. század végétől az első világháborúig Oroszország fontos szerepet játszott az európai politikai rendszerben, és úgy tűnt, hogy jókora késéssel ugyan, de a társadalmi-gazdasági fejlődésben is a földrész nyugati felének mintáját követi. Ezért Oroszország és Európa viszonya inkább csak a birodalmon belül képezte vita tárgyát: míg az ún. zapadnyikok („nyugatosok”) a kontinens többi részével való szorosabb összefonódást és az uráli határvonalat teljes mértékben elfogadták, addig a 19. század végére kikristályosodó eurázsiai koncepció követői – és részben az ún. szlavofil gondolkodók is – különálló entitásnak tekintették Oroszországot.

Az első világháború és a Szovjetunió megalakulása után először 1923-ban Halecki lengyel történész foglalta hatásos érvrendszerbe azokat a fejlődési és kulturális különbségeket, amelyek miatt Oroszországot – talán nyugati határövezete kivételével – nem lehet Európa szerves részének tekinteni. Coudenhove-Kalergi, a Páneurópa-mozgalom megalapítója is csak a Szovjetunió – és a gyarmatbirodalmával összefonódott Nagy-Britannia – nélkül tartotta elérhetőnek a kontinens egyesítését, minthogy szerinte „a demokráciával való szakításával Oroszország önként levált az európai államrendszerről”. Teleki Pál (1931) részletesebb érvelése a természeti alapokig ment vissza: „Európán csak tagolt, atlanti, sokállamú nagytájat értem, amelyet Nyugat- és Közép-Európának szokás nevezni – Oroszország nélkül. E nélkül nem azért, mert ma bolsevista, de mert mint nagytáj, természetileg és emberileg a másiknak mindig ellentéte volt: tagolatlan, a tengertől elzárt, Ázsia felé nyitott,

a szibériai táj zökkenés nélküli folytatása, ázsiai népek olvasztókohója”. Európa keleti határának Teleki – ha nem is mindig konzekvensen – a Karélia és a Duna találata közé húzott vonalat tekintette.

Ha azonban Oroszország, illetve a Szovjetunió nem tartozik kontinensünkhöz, akkor a földrész nyugati felével szembeállítható Kelet-Európa nagyjából a német és az orosz nyelvterület között helyezhető el. Kelet-Európa fogalmának ilyen értelmezése már a két világháború közötti időszak társadalomtudományában általánosan elterjedt; ehhez igazodott hazánkban például Bibó István, Szabó Dezső és Németh László szóhasználatát. A második világháború után ez a terminológia elsősorban nyugaton élt tovább; a geográfus Kolb (1962) nagy hatású kultúrföldrész (Kulturerdteil) koncepciója is határozottan különválasztotta Európát és a Szovjetuniót. A hidegháború évtizedeiben azonban egy újabb, az előzőtől némiképp eltérő felosztási modell került előtérbe.

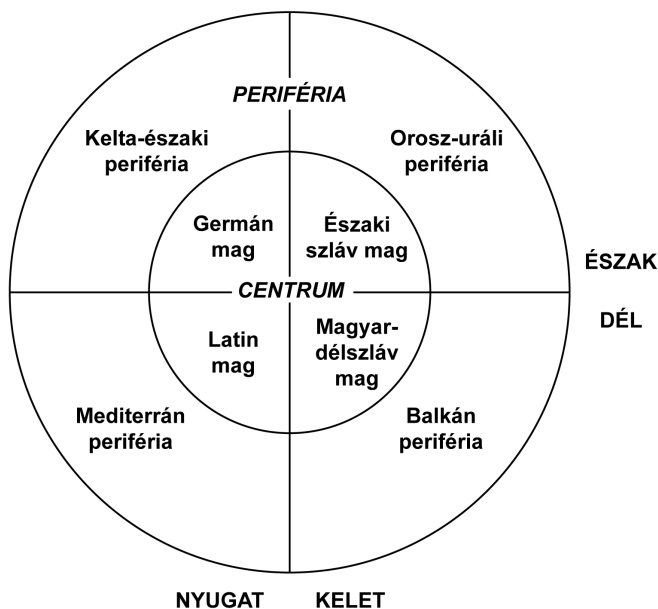
- b) A második világháború után leereszkedő vasfüggöny oly markánsan, egyértelműen osztotta Európát két nagy régióra, hogy ehhez képest minden más különbség szerepe elhalványult. Az egyik oldalt a parlamentáris demokrácia és a sikeresen működő piacgazdaság, a másik oldalt a pártállami diktatúra, valamint az államilag irányított, kudarcos tervgazdaság és a Szovjetunió abszolút hatalmi dominanciája jellemezte. Az integráció útján lépésről lépésre haladó nyugati államok – nemcsak a köznyelv, a sajtó és a politika, hanem gyakran a tudomány fórumain is – kisajátították maguknak és újfajta identitás alapjává tették az Európa szó használatát, s a kontinens másik felét – immár a Szovjetunióval együtt – jobb esetben Kelet-Európának, többnyire azonban csak „Kelet”-nek, keleti tömbnek, szovjet blokknak nevezték (Foucher 1999). Ennek a merev dichotómiának az elutasítása ekkor a pusztán tudományos igényen túl bizonyos politikai színezetet is nyert, ami főleg a Közép-Európa fogalma körül zajló vitákban volt érzékelhető.
- c) A geográfia által már a 19. században alkalmazott „klasszikus” térfelosztás az égtájakat vette alapul. Így különösebb gond nélkül el lehetett különíteni a skandináv országokat magában foglaló, hűvös, mérsékelt éghajlatú Észak-Európát, az óceáni Nyugat-Európát, a mediterrán Dél-Európát, valamint az erősen kontinentális, síksági jellegű Kelet-Európát; a régiók természetföldrajzi sajátosságaihoz jellegzetes társadalmi-gazdasági vonások is társulnak. Ebben a rendszerben az átmeneti jellegű Közép-Európát csak igen bizonytalanul sikerült körvonalazni: 1954-ben Sinnhuber már 16, egymástól lényegesen eltérő földrajzi definíciót gyűjthetett csokorba. A legnagyobb visszhangot Naumann német politikus 1915-ben – illetve magyarul 1916-ban – megjelent *Közép-Európa (Mitteleuropa)* című műve váltotta ki, amely a korábbi nagynémet koncepciókat továbbfejlesztve komoly tudományos érveket vonultatott fel a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági integrációja mellett. Az 1920-as években a közép-európai gazdasági együttműködés egyik legismertebb szószólója a közgazdász-politikus Hantos Elemér volt, aki e sokszínű régió („kulturkör”) keretei közé sorolta a Monarchia valamennyi utódállamát, így Lengyelországot, Romániát és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot is

(Németh 2001). Ez utóbbi államalakulatot azonban a legtöbb korabeli definíció (például a francia geográfusé, de Martonne-é) nem számította Közép-Európához, Svájcot viszont igen. Közép-Európa fogalma – miután a második világháború után a vasfüggöny kettészelte a régiót – tartalmilag kiüresedett, és hosszú időre eltűnt a köztudatból, majd a szovjet birodalom hanyatlásának, illetve utóbb felbomlásának nyomán éledt újjá és kapott egyre szélesebb teret a politikai diskurzusban. Jellemző Kuus (2004) interpretációja: „Közép-Európa létének fő értelme eleve és mindmáig abban rejlik, hogy megkülönböztesse magát Kelet-Európától”.

- d) A német és az orosz nyelvterület, illetve hatalmi szféra közötti, alapjában német érdekeltségű pufferzónát 1916-ban a geográfus, Penck Köztes-Európa (Zwischeneuropa) néven különböztette meg. Ez a terminológia csak német földön vert mélyebb gyökereket, a magyar történettudományban pedig újabban Pándi (1995) és Romsics (1998) alkalmazta az újkori határváltozásoktól leginkább sújtott, a 20. században kisállamokra tagolt, Finnországtól Görögorszáig terjedő övezetre.
- e) A vasfüggöny által kettévágott Közép-Európának a szovjet hatalmi szférába került – a Baltikumtól Bulgáriáig terjedő – részét Halecki az 1950-es években Kelet-Közép-Európa néven különböztette meg a régió gyökeresen eltérő utat járó nyugati felétől (Ausztria, Svájc, NSZK). Hazánkban Enyedi (1978) a nyolc önálló európai szocialista országra alkalmazta ezt az elnevezést. Kelet-Közép-Európát különálló – a kontinens keleti és nyugati részétől egyaránt különböző – „hibrid módon kettős arculatú” régióként határozta meg számos történész is, akik közül Szűcs és Hanák (1986) neve emelhető ki.
- f) Az 1970-es és 1980-as évek történészi vitáinak számos résztvevője – például Niederhauser, illetve Berend és Ránki – kontinensünk keleti felének egyik alrégiójaként tekintett Kelet-Közép-Európára. (Közép- és Kelet-Európa összevonásából ekkor alkották meg a zavaros, de szinte kiirthatatlan „Közép-Kelet-Európa” fogalmat.) A történeti-földrajzi régiók elhatárolása és elnevezése nyilvánvalóan függ a tanulmányozott korok valós folyamataitól, de például Kelet- és Közép-Európa fundamentális egységének hangsúlyozása mögött aktuális ideológiai-politikai szándékok is fölsejlettek.
- g) Az Európa Tanács a kontinens társadalmi-gazdasági kettészakadásának idején – 1965 és 1970 között – geográfus szakértői konferenciák sorozatát szervezte meg földrészünk lehatárolásának és térfelosztásának tisztázására. Az elfogadott ajánlást (Sattler 1971) számos ország földrajztervezésében és atlaszaiban alkalmazták, s így komoly közvélemény-formáló jelentőségre tett szert. A felosztás visszahelyezte jogába Közép-Európa már-már elfeledett fogalmát, és önálló régióként szerepeltette Délkelet-Európát. (A kettő között – a kontinens államai között egyedüli kivételként – Románia hovatartozása maradt bizonytalan.)
- h) Végül említést érdemel az a modell, amely a nyugati és a keleti kereszténység között a 11. században kialakult határt tekinti a legfontosabb ma is érvényes törésvonalnak Európa térképén. A 19–20. századi orosz szlavofil gondolkodóktól, majd Bidlo cseh történésztől az utóbbi évtized egyik tudományos bestsellerét megalkotó amerikai

Huntingtonig számos híve volt e koncepciónak, amelyet újabban Jugoszlávia felbomlása is igazolni látszott. (Szlovénia ma már egyértelműen Közép-Európához sorolható.) Valószínű azonban, hogy az Európai Unió további keleti bővítése és a szekularizáció folyamata révén e civilizációk közötti választóvonal a jövőben halványulni fog.

Az eddig felvázolt modellek mindegyike többé-kevésbé szubjektíven megválasztott minőségi jellemzőkön alapult. Más úton próbálta megoldani Európa kultúrföldrajzi tagolásának problémáját Jordan (1996), akinek kísérlete azért is figyelemre méltó, mert – amerikai lévén – a kívülálló tárgyilagosságával kezelhette a kérdést. Jordan a természeti és a társadalmi-gazdasági szférából vett, jobbára mennyiségi határértékhez köthető, nagyszámú jellemző elterjedését vizsgálva megállapította, hogy az „európai ismérvek” teljes körűen csak a kontinens nyugati-középső részén találhatók meg, s innen távolodva – kivált kelet felé – egyre csökkenő számban vannak jelen. A földrészt tagoló legfontosabb meridionális törésvonal Jordan szerint a nyugati és az ortodox kereszténység, a kevésbé markáns kelet-nyugati irányú határ pedig a protestantizmus és a katolicizmus elterjedésterülete között húzódik. Csokorba gyűjtve a kontinens nyugati és keleti, északi és déli felének kultúrföldrajzi jellemzőit, végül négy szektorra osztott centrum-periféria modellben foglalta össze Európa térszerkezetét (2. ábra). A modell alapjául szolgáló részletes térkép azt is megmutatja, hogy a választóvonalak nem mindenütt köthetők államhatárokhöz, és hogy a fejlett centrum valójában aszimmetrikus: nyugaton jóval nagyobb kiterjedésű, mint keleten.

2. ábra: Európa térszerkezeti modellje Jordan szerint (1996)

Európa térfelosztási modelljeinek sorát elvileg teljesen új elemmel gazdagította Tóth József (2004), aki – felismerve, hogy az államhatárok olykor nyelvi, kulturális, vallási vagy gazdasági okokból összetartozó régiókat szabdalnak szét – egy külön, általa „ország”-nak nevezett szintet iktatott az államok és a nagytérségek közé. Kontinensünk területén jelenleg 45 állam osztozik, míg Tóth József 17 „országot” különböztet meg. A térstruktúra ezen elemeinek fontossága vélhetően akkor és olyan mértékben növekedhet majd, amikor és amennyire a mostani államok szerepe – például az Európai Unió föderatív jellegének esetleges erősödése nyomán – elhalványodik.

A kontinensünkön végbemenő társadalmi-gazdasági vagy geopolitikai változások nemcsak a regionális tagolódás finomabb részleteit, hanem a különböző térfelosztási modellek érvényességét is befolyásolják. A 20. század folyamán egyes országok felzárkóztak, mások leszakadtak a gazdasági versengésben, a felgyorsult asszimilációs és migrációs folyamatok, valamint az erőszakos ki- és áttelepítések lényegesen módosították számos etnikum elterjedését, s több ízben került sor határváltozásokra – értelemszerűen ideszámítva új határok létrejöttét és régiók eltűnését is. Mindezekkel a tényezőkkel a jövőben úgyszintén számolni kell. (Csupán a „tudományos szocializmus” hirdette – fittyet hányva a marxi dialektika elvének is –, hogy a második világháború után kialakult államhatárok „örök időkre szólók”.) Nagy a valószínűsége annak, hogy az Európai Unió bővítése a keleti szláv tömb vagy Oroszország határainál ér véget, és akkor kontinensünk adekvát térfelosztása a 1. ábra a) jelű, többek között Teleki nevével összekapcsolható modelljének fog megfelelni.

Felmerül az a – geográfusok körében régóta vitatott – kérdés is: vajon az időben nyilvánvalóan változó régiók valós térbeli entitások, avagy a megismerésre törekvő, rendszerező tudat termékei. A pozitívista ismeretelméleti felfogás szerint a régiók objektíve adóttak. [Amint azt Tóth József (2004) klasszikus tömörséggel megfogalmazta: „Kell nekünk régió? Nem kell, van. Ismerjük fel!”] A „divatos” posztmodern filozófiai irányzatok viszont épp ellentétes következtetésre vezetnek; eszerint a régió mindig egy adott kommunikatív megkülönböztetésből adódóan válik önálló entitássá, és így lényegében diszkurzív termék (Varró 2004). Az európai térfelosztások áttekintése véleményünk szerint inkább egy közbülső álláspontot látszik igazolni: a régiók elkülönítése mindig valós különbségeken alapul, ám az már a diszkurzív pozíciótól függ, hogy e különbségek közül melyik milyen jelentőségre tesz szert. Egy hasonlattal élve: a bankjegyek holografikus biztonsági elemei a rájuk eső fénytől és a szemlélő tekintetének látószögétől függően más-más képet, illetve rajzolatot mutatnak; egyik rajzolatról sem állítható azonban, hogy kevésbé lenne valóságos a másiknál.

TÉRSZERKEZETI MODELLEK – VAGY „GEODESIGN”?

„A modellek tagadhatatlanul szépek, és az ember joggal lehet büszke, ha a társaságukban mutatkozik. Vannak azonban rejtett hibáik. Végül is nem az a kérdés, hogy szemrevalók-e, hanem hogy boldogan lehet-e együtt élni velük.”

(Chorley–Haggett, 1968)

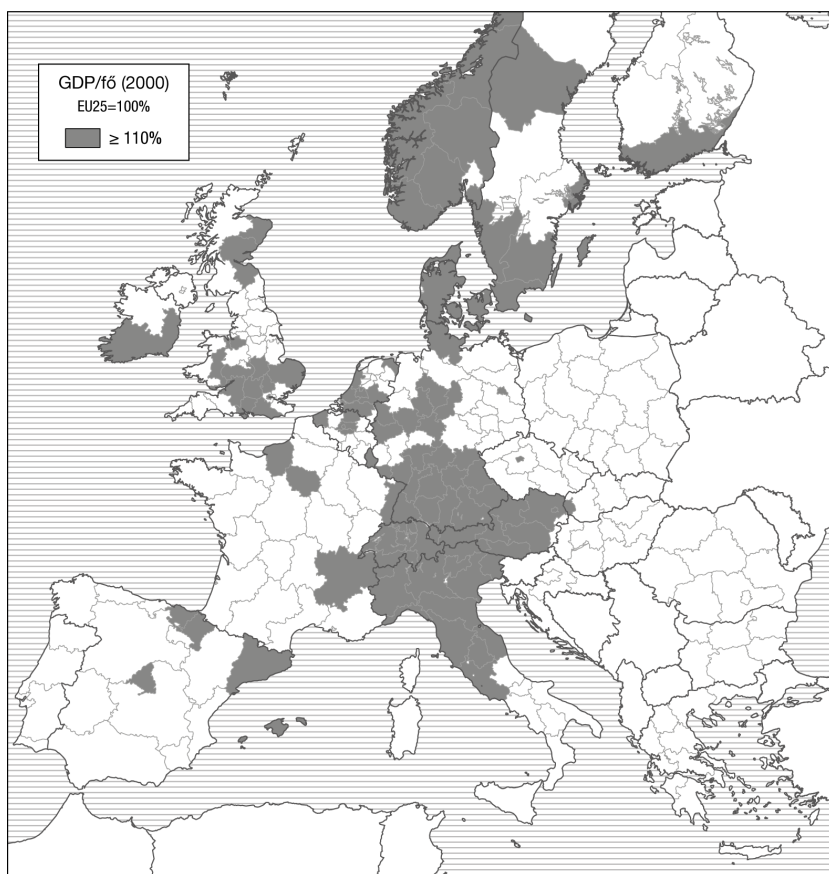
A térfelosztáson túlmutató, Európa finomabb társadalmi-gazdasági térszerkezetének feltárására irányuló kutatások az utóbbi néhány évtizedben élénkültek meg, és eredményeiket gyakran a kontinens térképére vetített modellszerű ábrák formájában foglalták össze. A legnagyobb figyelmet minden bizonnyal földrészünk gazdasági magterületének, illetve a hozzá kapcsolódó fejlődési tengelyeknek az elhelyezkedése keltette. Ebben a vizsgálódási körben klasszikusnak számít Brunet (1989) tanulmánya, aki 165 európai város adatainak elemzése alapján egy Londontól Milánóig húzódó, enyhén ívelt centrumtértséget határolt le, amely a Gottmann által korábban „európai megalopolisz”-nak nevezett urbanizált régiót is magában foglalja. A Brunet által „kék banánnak” nevezett képződmény súlypontja a 20. század folyamán dél felé – a Ruhr-vidékről Dél-Németországba – tolódott el, és az elmúlt évtizedekben egy új fejlődési övezet, a mediterrán „európai sunbelt” csatlakozott hozzá. A „kék banán” tözsomszédságában – Francia-, illetve Németország területén – Brunet szerint egy-egy „indukált fejlődési zóna” húzódik; ezek felvirágoztatását az érintett kormányok is prioritásaik közé sorolták, s így a kék banán egy Párizsig terjedő „francia ívvel” és egy Hamburgot is magában foglaló „német púppal” bővült.

A modellszerűen egyszerűsített és jól csengő névvel ellátott ábrázolások nyilvánvalóan igen alkalmasak voltak a szélesebb közvélemény és a politikai döntéshozók érdeklődésének fölkeltesére; így aztán a „kék banán” valóságos divathullámot indított el. Az Európai Unió például a London–Párizs–Milánó–München–Hamburg ötszöget (pentagont) állította az előtérbe, mint a globális integráció centrumtértségét. Kunzmann (1992) szerint a nagyvárosok és vonzáskörzeteik által kirajzolt „szőlőfürt”, Meer (1998) szerint a nagyvárosokat közlekedési-távközlési tengelyekkel összefűző „vörös polip” a gazdasági fejlődés magterülete [lásd Taylor és Hoyler (2000)]. A „kék banán” halovány keleti tükörképeként Gorzelak (1996) térképre vitte a Gdansktól Prágán át Budapestig ívelő, hamar népszerűvé vált „bumeráng” körvonalait. Legújabban Brunet (2002) Európa térfelosztási és térszerkezeti modellejeinek egyesítésére tett érdekes kísérletet. Eszerint az észak-déli és kelet-nyugati aszimmetria, a „kék banán”, valamint a körülötte kialakult, ÉNy–DK-i hossz tengelyű, elliptikus centrum-periféria rendszer, végül pedig a városok három fő irány mentén, rácsszerűen elrendeződő hálózata (treillage) lennének kontinensünk térszerkezetének alapvető elemei.

Amilyen mértékben gyarapodott a geodesign divatjába illeszkedő modellek száma, úgy vált az utóbbi évtizedben egyre inkább kérdésessé a mögöttük meghúzódó tartalom és valós kutatási teljesítmény. Míg e tanulmány első részében magunk is grafikus model-

lekbe rendezve igyekeztünk szemléltetni a különböző konkrét térfelosztások lényegi vonásait, ezúttal azt tesszük vizsgálat tárgyává, vajon az európai centrumtérsegre vonatkozó elképzelések valósághűen tükrözik-e a meglévő térszerkezeti különbségeket.

A regionális egyenlőtlenségi vizsgálatok általában az Európai Unió hivatalos dokumentumainak a fejlettség mérőszámaként használt mutatóját, a vásárlóerő-paritáson számított GDP/fő értéket veszik alapul (3. ábra). Az ebből kirajzolódó kép¹ meglehetősen szabálytalan elrendeződést tükröz, amelyből többé-kevésbé határozottan csak a Dél-Németország, Ausztria, Svájc és Észak-Olaszország által alkotott egységes tömb emelkedik ki. Jóval átlag feletti fejlettséget mutat azonban számos ritkán lakott észak- és nyugat-európai régió is, amelyek a centrumtérség fogalmába semmiképp sem illenek bele.

3. ábra. Az Európai Unió (25) átlagánál fejlettebb gazdaságú régiók
(Forrás: Eurostat 2003. Szerk.: Bottlik–Szabó)

¹ Vizsgálatunk területi alapegységeit az EU, valamint Románia és Bulgária NUTS-2 szintű régiói, valamint Norvégia és Svájc 7-7 régiója képezték.

A gazdasági fejlettség szintje tehát önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a kontinens magterületére jellemző, magas szintű központi funkciókat valamely térség magához vonzza; ehhez a gazdasági teljesítmény nagyfokú területi koncentrációjára, illetve az ebből fakadó előnyökre is szükség van. Ezért közelebb visz a centrum lehatárolásához, ha a nép-sűrűséget és a gazdasági fejlettséget együttesen kifejező gazdasági sűrűség (GDP/km^2) meglehetősen ritkán alkalmazott mértékszámát vesszük térképre (4. ábra).²

4. ábra. A gazdasági sűrűség alapján kirajzolódó centrális régiók
(Forrás: Eurostat, 2003. Szerk.: Bottlik–Szabó)

2 A GDP területre vetített értékei a fejlettségi mutatónál jóval nagyobb területi eltéréseket mutatnak. Az EU (25) területén a GDP/km^2 súlyozott relatív szórása 286%, míg a $\text{GDP}/\text{fő}$ é csak 42%. A kétféle mutató lényeges elvi különbségét jól jelzi, hogy közöttük számításaink szerint csak gyenge-közepes területi korreláció van ($r = 0,45$).

Így már elég egyértelműen kirajzolódik egy Közép-Angliától Közép-Olaszországig húzódó, területileg összefüggő ív, ahol a gazdasági sűrűség több mint 80%-kal az uniós átlag felett van, és amely – bár dél felé messzebbre nyúlik, kissé valóban a Brunet-féle „kék banánra” emlékeztet.³ (A hasonlóság a szabálytalan kiszögelléseket letompító izovonalas ábrázolással, valamint a területi mozgó átlagolás módszerével alkalmasint még növelhető is lenne.) A centrumtértség szabályos alakját azonban torzíja Vallóniának és Rajna-vidék–Pfalznak a szerkezeti válsággal magyarázható, kissé alacsonyabb fejlettségű foltja, valamint az a „gyűrű”, amely az Alpok ritkán lakott hegyvidékén, Kelet-Svájc és Tirol területén szűkíti le a magterület sávját. Ezen a területen kívül, „magányos szigetek” formájában jelennek meg egyes nagyvárosok, illetve fővárosok, például Párizs, Madrid, Berlin, Bécs, Stockholm gazdasági csomópontjai (Tóth József szavaival: szívterületek), valamint pár jellegzetes iparvidék (Szászország, Baszkföld). Európa keleti felében kizárólag néhány főváros, illetve a hozzá tapadó régió (Prága, Pozsony, Budapest, Bukarest)⁴ mutatja – inkább csak pontszerűen – a kontinentális centrumtértségben megfigyelt gazdasági sűrűsödést.

Hosszabb, esetleg az országhatárokon is átnyúló tengelyek léte nem igazolható. A sokat emlegetett mediterrán ívet térképünkön egyedül Katalónia képviseli. Csak ha a gazdasági sűrűség ábrázolásának küszöbértékét jóval alacsonyabbra – az átlagnak megfelelő szintre – szállítjuk le, akkor csatlakozik ide Valencia és Dél-Olaszország jó része egészen Apuliáig, ám az ív Dél-Franciaországban még így is megszakad. Ugyanakkor a centrumtértség nyúlványokat bocsát ki keleten Tübingián át a lengyel határig, északon pedig Wales és Skócia néhány régiójával egészül ki. Északon Dánia, keleten Szilézia különálló, szigetszerű foltot képez. A különféle modellekben szereplő fejlődési tengelyek akkor sem jelennek meg, ha az utóbbi évtized gazdasági növekedésének regionális különbségeit ábrázoljuk; e tekintetben inkább csak a periférikus térségek jobb teljesítménye látszik valóságosnak.

A gazdasági fejlettség és sűrűség térképeinek részletesebb – a fentiekben csak vázlatosan összefoglalt – elemzése arra utal: Európa regionális sokszínűsége minden általánosítást megnehezít. Van tehát igazság Goddard (1995) ironikus véleményében, aki szerint kontinensünk térképének tarkasága egy gyümölcssalátás táléhoz hasonlatos, és ezért szimpla banán- vagy szőlőfürtmodellel közelítőleg sem írható le. Vizsgálatainkból kitűnik, hogy a gazdasági sűrűség ismerve alapján megfelelő generalizációval igazolható a „kék banán”, mint európai centrumtérsegnak a realitása, a különféle modellek egyéb látványos elemeinek valóságtartalma viszont megkérdőjelezhető. Ámde ha az elbűvölő modellek a politikusok és/vagy a kutatók fantáziáját megragadva további kutatásra ösztönöznek, akkor mégsem minősíthetők teljesen haszontalannak, s akár együtt is lehet élni velük.

3 Két ábránk összehasonlítását segíti, hogy mindkettőn a mutatóérték szerinti sorrend alapján a felső harmadba került elemeket (régiókat) tüntettük fel.

4 Itt jelentős szerepe van a közigazgatási beosztásnak: például Varsó vagy Szófia a hozzá csatolt tágas „holdudvar” miatt nem éri el a sűrűség küszöbértékét.

IRODALOM

- Brunet, R. (1989): *Les villes Européennes*. Reclus/Datar, Paris.
- Brunet, R. (2002): Lignes de force de l'espace Européen. *Mappe Monde*, 66. 14–19.
- Chorley, R.–Haggett, P. (1968): *Socio-economic Models in Geography*. Methuen, London.
- Enyedi Gy. (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdasági földrajza*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Foucher, M. (1999): *Európa-köztársaság*. Történelmek és geográfiák között. Napvilág, Budapest.
- Goddard, J. (1995): Information and Communication Technologies, Corporate Hierarchies and Urban Hierarchies in the New Europe. In: Brotchie, J. et al.: *Cities in Competition*. Productive and Sustainable Cities for the 21st Century. Longman, Melbourne. 127–138.
- Gorzalak, G. (1996): *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe*. RSA, London.
- Haggett, P. (2001): *Geography: a Global Synthesis*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Halecki, O. (1995): *A nyugati civilizáció peremén*. Kelet-Közép-Európa története. Osiris–Századvég, Budapest.
- Jordan, T. G. (1996): *The European Culture Area*. 3rd ed. Harper Collins, New York.
- Kolb, A. (1962): Die Geographie und die Kulturerdteile. *Wissmann Festschrift*. Tübingen. 42–49.
- Kunzmann, K. R. (1992): Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. *Mitteilungen der Österr. Geogr. Ges.*, 134. 25–50.
- Kuus, M. (2004): Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe. *Progress in Human Geography*, 28. 472–483.
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher, Budapest.
- Németh I. (2001): *Európa-tervek 1300–1945*. ELTE Eötvös Kiadó.
- Pándi L. (1995): *Köztes-Európa 1763–1993*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Pap N.–Tóth J. (1997): *Európa politikai földrajza*. JPTE, Pécs.
- Romsics I. (1998): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. Napvilág, Budapest.
- Sattler, R. J. (1971): *Europa – Geschichte und Aktualität des Begriffes*. Limbach, Braunschweig.
- Szűcs J.–Hanák P. (1986): *Európa régiói a történelemben*. MTA TTI-OPI, Budapest.
- Taylor, P. J.–Hoyler, M. (2000): The Spatial Order of European Cities under Conditions of Contermporary Globalization. *TESG*, 91. 176–189.
- Teleki P. (1931): Az európai probléma. *Magyar Szemle*, XI. 209–220.
- Tóth J. (2004): Kell nekünk régió? *Iskolakultúra*, XIV/11. 48–68.
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, XVIII. 73–91.

A világgazdaság regionális szerkezete*

„A technika megszünteti a távolságokat. Az emberiségnek mind nagyobb tömegei függnék kölcsönösen egymás termelésétől – és azon át egymás természeti feltételeitől.”

(Teleki Pál, 1932)

A NEMZETGAZDASÁGOKTÓL A VILÁGGAZDASÁGI RENDSZERIG

A regionális földrajz vizsgálódási szintjei között már az ókorban, majd a 17–19. századi „államismék” egyeduralkodása idején is kitüntetett szerep jutott az országoknak, mint politikai határoktól közrezárt területi egységeknek, amelyek a társadalmi szerveződés, valamint az ember és környezete közötti sajátos „birtokviszony” (Marosi 1981) jól definiálható keretét alkotják. A nemzeti szuverenitás többé-kevésbé már anakronisztikus elvének érvényesülése, valamint az országos szinten publikált statisztikai forrásanyagok bősége és a kormányzati politika igényei napjainkban is ösztönzik az országokra és a kisebb regionális egységekre irányuló geográfiai elemzéseket. A közgazdász Kuznets (1951, 1981) szerint a közös történelmi és kulturális örökség, valamint az egységes társadalmi berendezkedés és a kormányzati gazdaságpolitika széles hatósugara indokolja, hogy a gazdasági növekedés feltételeinek elemzésekor szintén a nemzeti államokat tekintsük alapegységnek. A regionális kutatások tárgyát képező földrajzi egységek hierarchiájában az országok jelentőségét a társadalmi-gazdasági szférában mutatkozó nagyfokú homogenitás adja, amely a gazdasági rendszer viszonylag erős zártságával párosul, minthogy az államhatárok az áruk és szolgáltatások, a tőke, a munkaerő és az eszmék áramlásának útjában többnyire még mindig számottevő akadályt jelentenek (Keeble 1967; Nemes Nagy 1987).

Az egymástól elkülönülő nemzetgazdaságok és regionális piacok egységes rendszerré formálódása azonban az európai tőkés társadalom kibontakozásával már a késő

* Első közlés: Probáld F. (1995): A világgazdaság regionális szerkezete. In: Probáld (szerk.): *Pro Geographia Humana*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest. 9–36. Rövidítve.

középkorban megkezdődött, majd a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatbirodalmak kialakulása nyomán egyre tágabb térségeket fogott át. A 19. század végére a fokozódó területi munkamegosztás és az egységessé váló világpiac alapján létrejött a kölcsönös függőségek (interdependenciák) kötelékével összekapcsolódó s egymásra ható *nemzetgazdaságok világméretű rendszere*, kialakult a modern *világgazdaság*.¹ Az utóbbi pár évtizedben az emberiség előtt álló új, *globális problémák* megjelenése még nyilvánvalóbbá tette: az egyes országok fejlődése mindinkább a globális termelési, kereskedelmi és fogyasztási rendszerekben játszott szerepüktől, a sokrétű és változékony világméretű kölcsönhatásoktól függ. Globális perspektívára van tehát szükség nemcsak a világgazdasági folyamatok, hanem a látszólag tisztán helyi jelenségek helyes értelmezéséhez is.

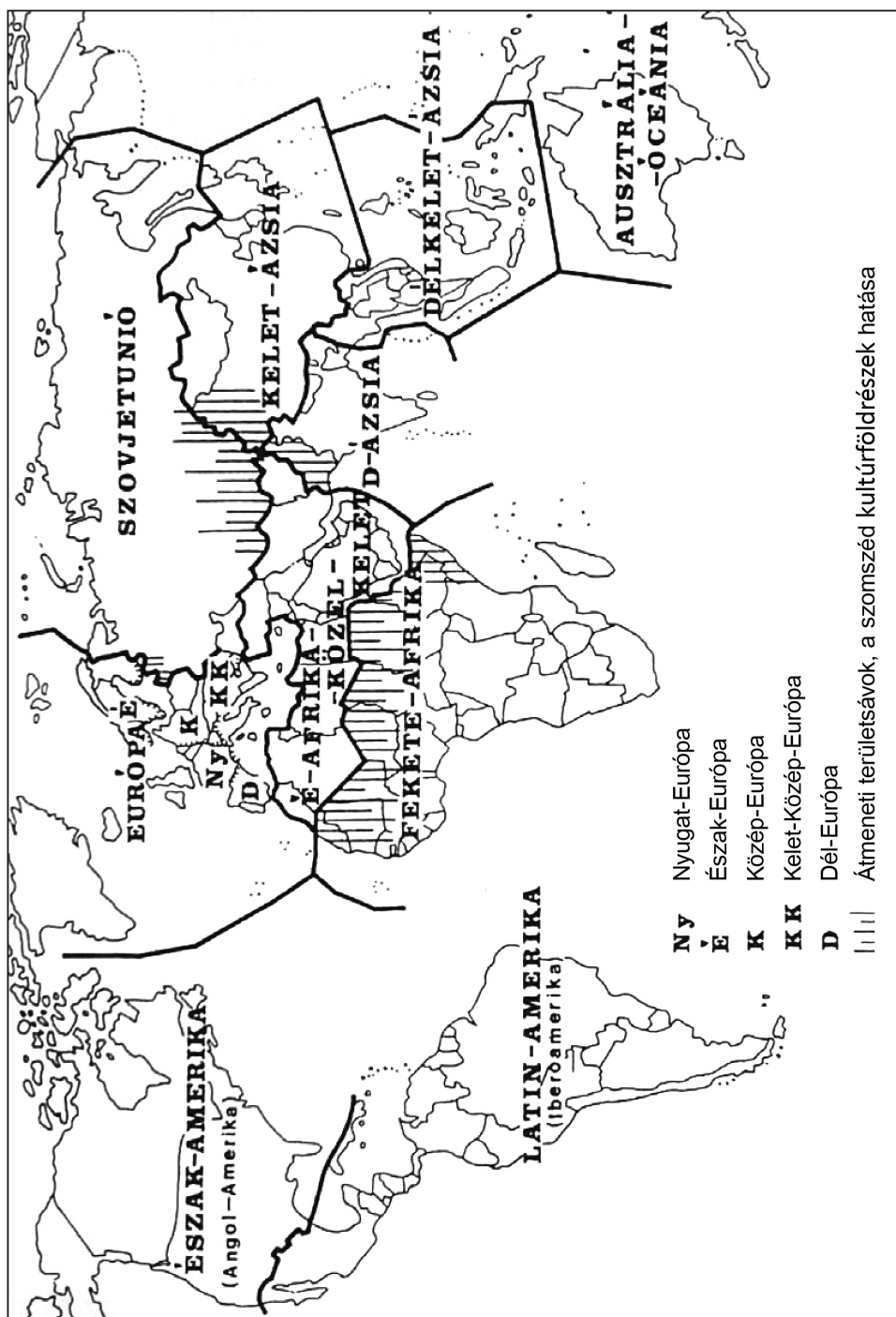
Az országok egyre kevésbé vizsgálhatók önmagukban; jellemzésük csak a világgazdasági rendszer keretében (Mesarovic–Pestel 1974) a *nagyterségi összefüggések* feltárásával lehet teljes (Predöhl 1962, 1984). Ez szükségessé teszi, hogy az ilyen léptékű vizsgálatok a korszerű regionális földrajzban központi helyet kapjanak (Johnston et al. 1990). Felmerül a kérdés, melyek azok a magasabb szintű, viszonylag *homogén földrajzi egységek* (nagyterségek vagy makrorégiók), amelyek természeti és társadalmi-gazdasági-kulturális jellemzőik nagyfokú egyezése, olykor pedig ezen túlmenően integrációs összefonódásuk révén is elkülönülnek, és így a gazdasági rendszer sajátos elemeinek tekinthetők. A leíró földrajzi művek vezérfonalát századunk derekáig – érthető módon – a kontinensek, a nagytájak és/vagy az országok szerinti tárgyalás képezte, a világgazdaság földrajzának kézikönyveit pedig sokszor tisztán ágazati megközelítés jellemezte [például Radó (szerk.) 1965, 1968]. A homogén nagyterségek lehatárolásának didaktikai szempontból is lényeges problémáját a regionális földrajz művelői eleinte kvalitatív ismérvek alapján, lényegében intuitív úton próbálták megoldani. Az utóbbi néhány évtizedben azonban sokasodtak a kvantitatív módszereket alkalmazó, részben már elméletileg is megalapozott kísérletek a világgazdaság térszerkezetének feltárására. A továbbiakban ezek módszereiről és eredményeiről adunk – néhány jellegzetes tanulmányt kiemelve – vázlatos áttekintést.

A VILÁGGAZDASÁG HOMOGÉN NAGYTÉRSÉGEI

A világgazdaság földrajzát regionális alapon tárgyaló, korszerűnek tekinthető tankönyvek és kézikönyvek a nagyterségek számát és elhatárolását illetően nagyfokú egyezést mutatnak. Kolb (1962) „*kultúrföldrészek*”² (Kulturerdteile, culture realms) – melyekből szinte minden későbbi tagolás levezethető – szubkontinensnyi méretű területek, amelyek a természeti és a kulturális tényezők sajátos kapcsolata, valamint a történelmi fejlődés során kialakult jellegzetes szellemi örökség, társadalmi berendezkedés és gazdálkodási

1 A világgazdaság fogalmáról és fejlődéséről kitűnő áttekintést ad Sárfalvi (1991).

2 Nyugat-Európa, Kelet-Európa (SZU), Angol-Amerika, Latin-Amerika, Kelet-Ázsia, Délkelet-Ázsia, Dél-Ázsia, Észak-Afrika és Közel-Kelet, Fekete-Afrika, Ausztrália-Óceánia (1. ábra).

1. ábra. A tíz „kultúrföldrész”, Kolb nyomán

formák révén különülnek el egymástól. Obst (1965) *gazdaságföldrajzi nagytérsegei* (Grosswirtschaftsräume) csupán D- és DK-Ázsia összevonásaival, valamint Latin-Amerika és Fekete-Afrika finomabb – kettős, illetve hármas – felosztásával térnek el Kolb régióitól. Az utóbbi évtizedben megjelent angol nyelvű társadalomföldrajzi művek (például Stanfield–Zimolzak 1990; English–Miller 1989; De Blij–Miller 1991) szintén 10–13 nagytérseget különböztetnek meg. Némi bizonytalanság csak a Karib-térség esetleges különválasztásában, valamint Európa és Kelet-Ázsia politikai szempontú kettéosztásában mutatkozik, ám a „szocialista világrendszer” mesterséges határainak leomlása óta az utóbbi régiók alapvető egysége újból vitán felül áll.

A geográfusok konszenzusa – a Delphi-módszer analógiájára – aligha hagy kétséget az iránt, hogy a nagytérsegi felosztás valós, ámbár mennyiségileg nehezen megfogható alapon nyugszik. Igazolja ezt a Római Klub számára készített második jelentés is, amelynek egészen más tudományos háttérrel rendelkező szerzői (Mesarovic–Pestel 1974) a világrendszer funkcionális elemeit keresve földrajz művelőivel csaknem azonos eredményre jutottak. Ebben a tanulmányban az országok csoportosításának alapjául a hagyományok, az életformák, a gazdasági fejlettség, a társadalmi berendezkedés és a jövő fő problémáinak hasonlósága szolgált. Mesarovic és Pestel a tíz régiót³ egyes problémák vizsgálatakor még nagyobb egységekbe vonta össze (fejlett tőkés országok, szocialista tömb, fejlődő országok). Innen már csak egy lépés a mai világrendszert alapvetően meghatározó *centrum-periféria* – a Brandt-bizottság 1980. évi jelentése nyomán közkeletűvé vált, ám pontatlan kifejezéssel Észak-Dél – dichotómia.

Az utóbbi évtizedek szakirodalmában jelentős helyet kapott a Föld országainak mennyiségi mutatók alapján, *sokváltozós matematikai módszerekkel* történő tipizálása, illetve regionális csoportosítása. Az első igazán sokrétű vizsgálat Ginsburg és Berry (1961) nevéhez fűződik, akik a gazdasági fejlettséggel feltehetőleg kapcsolatban álló 43 változó adatait 95 országról gyűjtötték össze és foglalták atlaszba. A változók a társadalmi-gazdasági funkciók széles körét fogták át: a termelés és a termelékenység, a népesség, a természeti erőforrások, a közlekedés, az ipari-műszaki színvonal és a külgazdasági kapcsolatok 6–8 mutató tükrében jelentek meg. A változók rangszámainak alapján elvégzett faktoranalízis négy új változót (faktort) eredményezett; ezeknek többszörös regresszióanalízissel történő további elemzése a Föld már ismert nagytérsegeinek viszonylag homogén jellegét igazolta. A vizsgálatot Ginsburg, Osborn és Blank (1986) negyedszázad múltán még szélesebb adatbázison (143 ország, 66 változó) megismételték. Ezúttal a fejlettség, a méret, a népesség és a népességnövekedés faktorait sikerült elkülöníteniük, majd a Föld országait a térképre vitt faktorértékek alapján tipizálták. A fejlettségi faktor az eredeti változók varianciájának 36%-át magyarázta. A vele szoros korrelációban levő 31 alapváltozó újabb faktoranalízise két összetevőt eredményezett, melyek a termelő, illetve nemtermelő szol-

3 Mesarovic és Pestel a Kolb-féle felosztással szemben egybefogta Kelet- és Délkelet-Ázsiát, a Szovjetunióval vonta össze Európa szocialista országait, Kelet-Ázsiát pedig szocialista és tőkés régióra bontotta. A területi kontinuitás elvével szakítva Izrael, a Dél-afrikai Köztársaság és Ausztrália az „egyéb fejlett piacgazdaságok” csoportjába került.

gáltatások színvonalát fejezték ki. A két összetevő (szubfaktor) értéke alapján az OPEC-országokat, a fejlett tőkés államokat, a szocialista tömböt, valamint a fejlődő országok jobbára összefüggő nagytérségeit (Latin-Amerika, Trópusi Afrika, Dél-Ázsia) külön-külön típusként lehetett rögzíteni.

Ginsburg és munkatársai a továbbiakban 42, külön e célra kiválogatott mutató alapján az országok *fejlettségi szintjének* mérésére dolgoztak ki indexet („richdex”). Módszerük lényege az egyes mutatóknak a 17 legfejlettebb ország átlagához (világstandard – 100%) való viszonyítása. A többi országnak a fejlettségi skálán elfoglalt helyét a 42 indikátor relatív értékének számtani közepe jelöli ki. Ezzel az alapján véve egyszerű eljárással az országok hat – regionálisan nem összefüggő – csoportját különböztették meg, és a „harmadik világ” belső differenciálódását igen jól sikerült megragadniuk.

Tata és Schultz (1988) az életszínvonallal, a *jólét*tel való összefüggésben igyekeztek jellemezni a fejlettségi szintet. Mindössze tíz mutatóra épülő analízisük eredménye négy faktor volt, amelyek az eredeti változók összetételét tükrözve a természeti, gazdasági, társadalmi és politikai tényezőcsoportokat jelenítették meg. Az általános emberi jólét indexe e négy faktorérték rangsorából képezett kvintilisek összege; ennek alapján az országokat fejlett, közepesen fejlett és fejletlen kategóriákba sorolták.

A nagyszámú, többé-kevésbé ötletszerűen kiválasztott indikátorra támaszkodó faktoranalízist alkalmazta a fejlettségi szintkülönbségek vizsgálatában Bratzel és Müller (1979) is; az általuk kiszűrt fejlettségi komponens az 52 eredeti változó varianciájának 35%-át magyarázta. A faktorértékek alapján klaszterelemzéssel öt csoportba sorolták a Föld országait, amelyek a Rostow-féle lineáris gazdaságfejlődési modell öt egymást követő szakaszának feleltek meg. Bratzel és Müller munkáját élesen bírálva Giese (1985) kitűnően összegezte a faktor- és főkomponens-analízis fogyatékságait, módszertani buktatóit. A társadalmi jelenségek nagyon széles köréből vett mutatók az országok általános – nem okvetlenül regionális – tipizálására alkalmasak ugyan, ám az eredmény elsősorban az eredeti változók helyes megválasztásától függ. Általánosnak tekinthető hiba, hogy a vizsgált változók reprezentációs értéke nagyon különböző, és a társadalmi jelenségek egyes köreiből merített indikátorok eltérő száma már kezdetben meghatározott súlyozást fejez ki. Ráadásul sok kvalitatív sajátosság csak igen áttételesen és tökéletlenül írható le mennyiségi mutatókkal. Végül, de nem utolsósorban: a különböző mutatók szerepéről, jelentőségéről, egymás közötti logikai kapcsolatáról alkotott hipotézist, az elméleti megalapozottságot a legbonyolultabb számítástechnikai eljárások sem pótolhatják. Giese 18 szigorúan értelmezett fejlettségi mutatóval megismételte Bratzel és Müller vizsgálatát, s végül három kategóriába – a fejlett, az elmaradott és az ún. küszöbállamok csoportjába – sorolta a Föld 123 országát.

Az előbb említett két munkát a fejlődéseméleti alapok szemszögéből tette kritika tárgyává Hennings (1986). A dependenciaelmélet tételeihez igazodó indikátorok kiválasztása nyomán faktoranalízise és klaszterelemzése a centrum-periféria felosztás igazolásához vezetett. Akár a nagytérségek további összevonásával kísérletezünk, akár sokváltozós matematikai módszereket alkalmazunk, mindenképpen arra a megállapításra kell jutnunk: a fejlettségi szintek kettős vagy hármas tagolódása a modern világrendszer egyik alapvető strukturális és funkcionális sajátossága.

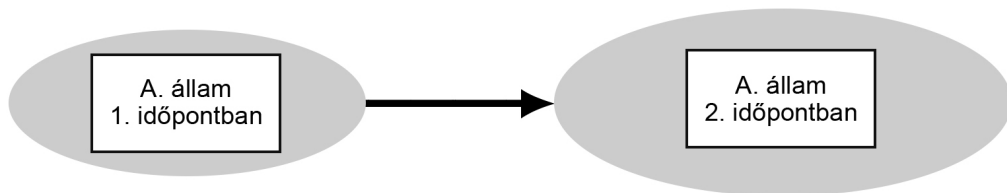
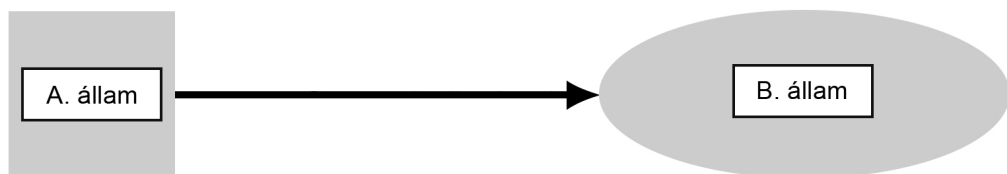
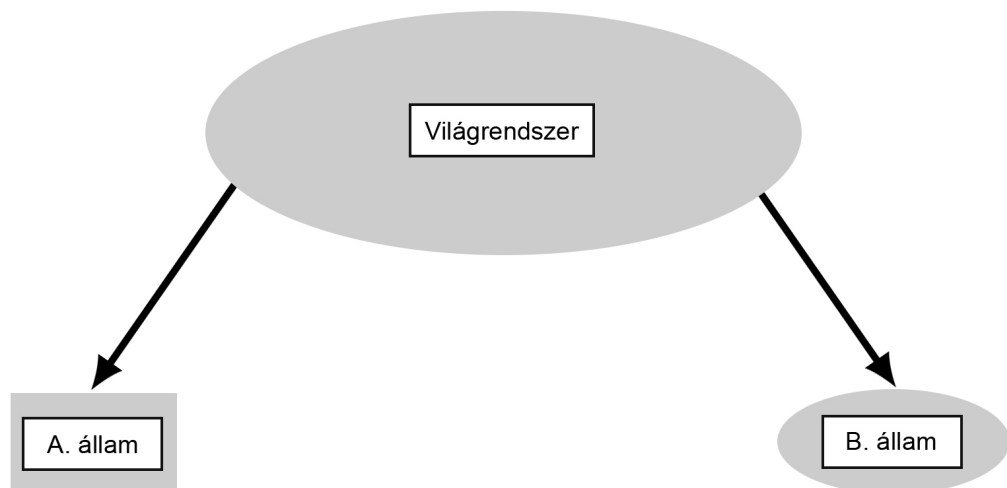
CENTRUM ÉS PERIFÉRIA A MODERN VILÁGGAZDASÁGBAN

A centrum-periféria ellentét különböző megnyilvánulásainak az utóbbi két-három évtizedben minden társadalomtudományi szakterületen tekintélyes irodalma van. A fogalompár globális léptékű értelmezésében és széles körű elterjesztésében döntő szerepet játszott Wallerstein (1974, 1983) világregndszer-elmélete, amely az európai kapitalizmus kialakulásának és térhódításának folyamatát nyomon követve új koncepcionális keretet adott a modern világgazdaság szerkezetének elemzéséhez. A főként gazdaságtörténeti fogantatású elmélet előzményei a nemzetközi és a hazai geográfiában, s a vele érintkező rokenterületeken úgyszintén kimutathatók.

A gazdasági centrum és a hozzá tartozó periféria kölcsönhatásának korai felismeréseként értékelhető Thünen (1826) modellje, amely egy hipotetikus, izolált állam keretei között a központi nagyvárosi fogyasztópiacot körülvevő, koncentrikus mezőgazdasági övezetek térbeli rendjét írja le. Az absztrakciók egész sorát tételező Thünen-modell empirikus gazdaságföldrajzi elemzés útján való globális léptékű igazolására Teleki (1932) tett mindmáig egyedülálló kísérletet, midőn több időkeresztmetszetben vizsgálta a különböző intenzitású mérsékelt övi gazdálkodási rendszerek elhelyezkedését a világgazdaság észak-atlanti centrumától mért távolság függvényében. Munkájának befejezésére azonban már nem kerülhetett sor, és az általa szerkesztett térképsorozat jó része kiadatlanul kallódott el (Koch 1956).

A 20. század első felének geográfusai természetesen felfigyeltek arra, hogy a gazdaságilag legfejlettebb térségek az Atlanti-óceán északi részének két partján tömörülnek, e kettős világgazdasági centrum kialakulását azonban nem tudták elfogadhatóan magyarázni. A tetszetős, ám tudományosan megalapozatlan földrajzi elméletek közül különösen nagy hatása, később pedig negatív visszahatása volt Huntington (1922) szélsőséges environmentalizmusának, aki természeti (éghajlati) okokat vélt felfedezni a centrum elhelyezkedésének hátterében. Hettner (1929) újszerű módon, történetiségében közelítette meg a kérdést, és az európai központból, mindenekelőtt Nagy-Britanniából kiinduló kolonizációt főként kulturális folyamatként értelmezve, a gyarmati perifériák bizonyos típusainak meghatározásáig is eljutott. A túlnyomóan leíró jellegű gazdaságföldrajzi munkát azonban századunk közepéig a többi társadalomtudománnyal való szűk körű kapcsolat és a csekély vagy hiányzó elméleti megalapozottság jellemezte.

A *centrum-periféria paradigmának* a társtudományok körében kevésbé ismert úttörője Friedmann (1966, 1973), aki a regionális tervezésben dolgozó geográfusként foglalta térbeli keretbe gazdasági növekedési és fejlődési elméletét. A magterületek (core regions) Friedmann számára mindenekelőtt innovációs centrumok. A különböző típusú periférikus térségek szempontjából a magterülethez fűződő függőségi viszony a meghatározó. Centrum és periféria együttesen alkotnak teljes térbeli rendszert. Miként a dependenciaelmélet megalkotói között számon tartott Frank (1967), úgy Friedmann is felismerte: „A centrum-periféria viszony a térbeli rendszerek hierarchikus rendjévé általánosítható.

Lineáris fejlődéselmélet (államon belüli tényezők)**Dependencia-elmélet** (államok közötti kapcsolatok)**Világrendszer-elmélet** (a világrendszerrel való külső kapcsolatok)

2. ábra. A fejlődéselméletek különböző modelljei és a modernizáció fő tényezői, Terlow nyomán (1992)

A térbeli rendszerek egymásba ágyazódó hierarchiát képeznek, amely magában foglalja az egész világot, a sok országból álló térséget, az országot és az országon belüli régiót, illetve tartományt”. A centrum saját érdekeinek megfelelően megszervezi, adminisztratív és/vagy gazdasági eszközökkel függő helyzetbe kényszeríti a perifériát, amely egyrészt nyersanyagokkal és félkész termékekkel látja el a központot, másrészt a központ termékeinek felvevőpiacává válik. A magterület domináns helyzetét pozitív visszacsatolási mechanizmusok erősítik. Friedmann számos eredeti gondolata és világos okfejtése nagy hatással volt a 70-es évek vezető geográfusaira – Berryre, Haggettre –, akiknek közvetítésével a centrum-periféria paradigma a földrajzi gondolkodás szerves részévé vált.

A centrum-periféria fogalom pár első tudatos alkalmazói közé tartoztak Friedmann mellett azok a közgazdászok, akik a gazdasági elmaradottság okait keresve a fejlődés térbeli polarizációját állították szembe a mindenütt azonos növekedési szakaszokat feltételező Rostow-féle lineáris elmélettel. Perroux (1955) a dinamikus iparágak szerepét emelte ki a növekedési pólusok létrejöttében, Myrdal (1957) pedig a regionális egyenlőtlenségekhez vezető halmozódó oksági láncolatok jelentőségét hangsúlyozta. Az említett liberális közgazdasági elméletek legalább hosszabb távon, a fejlődés magasabb fokán, a húzó hatások terjedésével és a regionális ellentétek oldásával számolnak (Williamson 1965), a strukturalista modellek viszont épp ellenkezőleg, a fejlettségi szintkülönbségek szüntelen éleződését tételezik fel. Az ún. dependenciaelméletek képviselői elsősorban a fejlődő országok társadalmi-gazdasági helyzetének elemzésére fordították figyelmüket, és az elmaradottságot az aszimmetrikus függőséggel magyarázták. Ennek lényege, hogy a világgazdaság két pólusát – a fejlett centrumot és a hátrányos helyzetbe szorított perifériát – dialektikus kapcsolat fűzi össze: a centrum folyamatosan elvonja és saját fejlődéséhez használja fel a periférián képződött forrásokat, s ezzel permanens szegénységre és elmaradottságra kárhoztatja a kizsákmányolt peremországokat. A dependenciaiskola legnevesebb képviselői közé tartozik Frank (1967), valamint Szentés (1972, 1976),⁴ aki Magyarországon elsőként honosította meg széles körben a centrum-periféria fogalom párt.

A hagyományos lineáris fejlődéselméletek a modernizációt az egyes országok *belső folyamataiból* eredeztetik, ezzel szemben a dependenciateória az egyes államok helyzetét más államokhoz – a gyarmatosító, illetve neokolonialista hatalmakhoz – való viszonyukból vezeti le. A dependenciaelmélethez logikailag szorosan kapcsolódó Wallerstein-féle koncepció az egyes országok társadalmi-gazdasági fejlődését a *világrendszer* egészének összefüggésében értelmezi (2. ábra).

Wallerstein szerint a modern világrendszer működésének alapja a fejlett és az elmaradott (periférikus) térségek államai között az egységes világpiacon belül kialakult területi munkamegosztás. A világrendszert uraló centrumországok gazdasága magasabb műszaki színvonalú, jobban szervezett, termelékenyebb és erősebben diverzifikált, társadalmi viszonyaik harmonikusabbak, jövedelemszintjük pedig magasabb, mint a függő helyzetű perifériáé. A világrendszer *dinamikus jellegű*: alapvonása a térben és időben egyenlőtlen fejlődés. Az államok között szüntelen *vetélkedés* zajlik; a centrumországok rivalizálását

⁴ A világgazdasági elméletekről átfogó történeti és kritikai áttekintést ad Szentés (1990).

csak rövidebb időszakokra váltja fel egyikük vagy másikuk hegemoniája. A vilárendszernek a centrum és a periféria mellett harmadik összetevője a bizonytalan kontúrokat mutató, felemás helyzetű *félperiféria*; az ide sorolható közepesen fejlett államok a felzárkózás esélyével és a leszakadás lehetőségével egyaránt számolhatnak.

Wallerstein műveiben csak szórványos utalások találhatók arra, hogy mely országok sorolhatók a magterület, valamint a félperiféria vagy a periféria kategóriájába. A hármas osztatú wallersteini vilárendszer regionális tagolódását több tanulmány igyekezett megnyírási ismérvek (a külkereskedelem áruösszetételének és irányainak stabilitása és diverzifikációs foka, a világkereskedelmi részarány, a diplomáciai kapcsolatok intenzitása, a gazdasági fejlettség stb.) alapján feltárni. E kísérletek eredményeit Terlouw (1992) többféle módszerrel összegezte és értékelte. Áttekintéséből kitűnik, hogy a centrumjelleg (coreness) kritériumainak leginkább Angol-Amerika, Európa fejlett országai és Japán, valamint – inkább csak katonai és politikai ismérvek szerint – a Szovjetunió felelnek meg. A legnagyobb bizonytalanság a félperiféria körülhatárolásában mutatkozik. Az egyes államok a centrum-periféria skálán meglehetősen egyenletesen szóródnak, így a vilárendszerben betöltött szerepkör pontos regionális leképezése és a három típus egzakt elhatárolása aligha oldható meg.

VILÁGGAZDASÁGI ERŐTEREK – FUNKCIONÁLIS RÉGIÓK

A tőkés fejlődés korai szakaszában – miként az Wallerstein műveiben jól nyomon követhető – a még korántsem globális méretű „világszisztemek” egyközpontúak voltak, noha a centrum időről időre változott, földrajzilag áthelyeződött. A 19. század végétől a kettős észak-atlanti centrum⁵ uralta a világgazdaságot, amelyre a második világháború után a vetélytársak összeomlása miatt rövid ideig az USA hegemoniája nyomta rá bélyegét. A háborút követő helyreállítási periódus, a gyarmatbirodalmak felbomlása, a 70-es évek világgazdasági korszakváltása, az új technológiák térhódítása ismételt súlypont-eltolódásokkal járt, és a korábbinál bonyolultabb, policentrikus rendszert eredményezett.

A világgazdaság szerkezetének elemzői (például Nyilas 1979; Knox–Agnew 1994) lényegében egyetértenek abban, hogy az 1960–1990 közötti időszak kiemelkedő hatású központjai – a klimatológiából Zoltán (1984) által kölcsönzött találó kifejezéssel: *akció-centrumai* – az USA, az európai integráció, Japán és a Szovjetunió voltak. A nemzetközi munkamegosztásban betöltött szervező-irányító szerepük szorosan összefüggött nagy gazdasági potenciáljukkal, kiemelkedő innovációs, információs és döntési központi funkcióikkal, valamint – az USA és a Szovjetunió esetében – katonai világhatalmi pozícióikkal.

⁵ A kettős centrum keleti szárnyán a második világháborúig Nagy-Britanniának és a kontinentális Európa magterületének csaknem egyenrangú szerepe volt. Így e korszak világgazdasága hárompólusúnak is tekinthető (Claval 1968).

A világgazdaság *periférikus térségei* az egyes akciócentrumokhoz fűződő eltérő mértékű függőségi viszonyuk alapján (is) differenciálódtak. Minden akciócentrum körül meghatározott erőter (vonzástér) alakult ki; ennek mellékközpontok és félperiférikus államok is részei lehetnek, a térbeli rendszer két pólusát azonban a fő központ, valamint a legerősebben tőle függő periféria alkotja. Ezeket az erőtereket tartjuk a policentrikus világgazdaság legmagasabb rendű *funkcionális* – tehát nem a homogenitás, hanem a belső kölcsönhatások által meghatározott – *régióinak*.

A világgazdasági erőterek állandó lassú – olykor azonban hirtelen felgyorsuló – változásban, átalakulásban vannak. A magterület és a hozzá tartozó periféria között létrejött sajátos, aszimmetrikus függőségi viszony lényegi aspektusa tükröződik vissza a *nemzetközi kereskedelem* szerkezetében, irány szerinti megoszlásában és e megoszlás időbeni átrendeződésében.

A nemzetközi kapcsolatok történelmileg első, és volumenét tekintve fő területe ugyanis mindmáig az anyagi értékek cseréje, a hagyományos külkereskedelem (Nyilas 1979; Nierop és de Vos 1988).⁶ A világgazdasági függőség hatásai elsősorban az áruforgalom révén vezetődnek be az egyes nemzetgazdaságokba, minthogy a termelési tényezők közül a természeti erőforrások immobilak, a nemzetközi munkaerő-áramlás pedig erős akadályokba ütközik. Számos tényező fékezi a tőke nemzetközi mozgását is, amely azonban kimutathatóan a külkereskedelemhez hasonló erővonalakat követ (Schrader 1989). A világgazdasági erőtereket már csak ezért sem lehet pusztán *kereskedelmi tömbnek* (trading bloc) tekinteni.

AZ ERŐTEREK ÁTRENDEZŐDÉSE A VILÁGKERESKEDELEM TÜKRÉBEN

A világkereskedelmi áramlásokra ható, empirikus-induktív úton történő vizsgálatához a széles körű statisztikai adatszolgáltatás a 60-as évekre teremtette meg a feltételeket. A nemzetközi kereskedelem áramlásaiban kimutatható általános törvényszerűségek vizsgálata terén különösen hasznosnak bizonyultak a *gravitációs modellek*; ezek alkalmazása és elméleti háttérének tisztázása (Linneman 1966) elsősorban a bilaterális kapcsolatok elemzését kívánta meg. Jóval kevesebb az olyan mű, amely a világkereskedelem *térszerkezetének*, regionális tagozódásának feltárását tekintette volna céljának. E vonatkozásban – negatív eredménye ellenére – Russett (1967) műve minősül úttörőnek. A korábbi kutatások tapasztalatait összegezve Nierop és de Vos (1988) új módszerekkel kísérelte meg lehatárolni azokat a kereskedelmi tömböket, amelyek akár a bennük szereplő országok integrációja, akár egy-egy központ dominanciája alapján kijelölhetők.

6 1991-ben a Föld országainak összesített GDP-jéből (21 600 billió \$) 16% került kivitelre. A világkereskedelem reálértéke 1950 és 1990 között évi átlagban 7,4%-kal nőtt, ami jól mutatja a nemzetközi gazdasági kapcsolatok növekvő fontosságát.

Az elemzés nyomán kirajzolódó, bizonytalan körvonalú, területileg csak ritkán összefüggő országcsoportok azonban aligha minősíthetők funkcionális régióknak. A kudarc okát mind az említett holland szerzők, mind Russett esetében abban látjuk: figyelmen kívül hagyták, hogy a brit és a francia gyarmatbirodalom felbomlása az anyaországhoz fűződő különleges preferenciális kapcsolatok oldódásával járt, és a 60-as évek óta a világgazdasági akciócentrum szerepét az egyes koloniális hatalmaktól az európai integráció egésze vette át. E felismerés alapján új megközelítésben tettük vizsgálat tárgyává a világgazdasági erőterek lehatárolását, valamint 1965 és 1985 között bekövetkezett alakváltozásait. A szerteágazó kutatási program anyagából (Probáld 1989) az alábbiakban csak a témánkhoz közvetlenül kapcsolódó módszereket és eredményeket foglaljuk össze.

A vizsgálat alapját az a négy földrajzi adatmátrix képezte, amelyet a Föld 130 – 1985-ben 1 milliónál népesebb – országának az akciócentrumokkal lebonyolított kereskedelméről (külön az exportról és az importról, illetve az 1965. és 1985. évről) állítottunk össze. E mátrixok elemei a forgalom megoszlási viszonyyszámai, amelyeknek értékei elvileg 0-tól 100-ig terjedhetnek. Az országok csoportosítására (típusokba sorolására) ezen adatok birtokában többféle lehetőség kínálkozik:

- a) Négy, illetve – az egyéb országok csoportját is figyelembe véve – öt kategória különíthető el aszerint, hogy az egyes államoknak melyik akciócentrum a fő kereskedelmi partnere. Ez az eljárás azonban sem a vezető partnerrel lebonyolított forgalom részarányát (ami például 21% vagy 99% is lehet), sem a többi reláció súlyát és sorrendjét nem veszi tekintetbe. Így csak a csoportok végső összevonásában – ahol már nagyfokú egyszerűsítésre volt szükség – tartottuk részlegesen alkalmazhatónak.
- b) A fő akciócentrumok, illetve egyéb országok, mint kereskedelmi partnerek sorrendje szerint is elképzelhető a csoportosítás. E módszer sincs tekintettel a konkrét arányokra, ráadásul igen nagyszámú ($4!=24$, $5!=120$) típust eredményezne; emiatt el kellett vetnünk.
- c) A viszonylagos homogenitás követelményét egzakt kritériumok szerint kielégítő csoportok, illetve típusok kialakításának a geográfiában is jól használható matematikai-statisztikai módszere a klaszter- (cluster-) elemzés, melynek hierarchikus és nem hierarchikus változatai közül esetünkben az utóbbiak közé tartozó MacQueen-féle algoritmus alkalmazása látszott célszerűnek. Ez a módszer a meghatározott számú kezdő magpont köré a legközelebbi szomszéd elve szerint rendezi az objektumokat, majd a kezdő klaszterek centroidjait magpontoknak tekintve ismétli az eljárást; a többszöri iteráció eredményeként a klaszterek végül is függetlenek a véletlenszerűen kiválasztott kezdő magpontoktól. A kialakítandó csoportok számát – több előzetes kísérlet kiértékelése alapján tízben határoztuk meg. A hiánytalan adatsorral rendelkező közel száz ország klasztereinek jellemző szélsőértékei lehetőséget kínáltak arra, hogy becsült vagy töredékes adatok birtokában a további államokat a már meglévő típusokhoz rendeljük hozzá.

A különböző akciócentrumok erőterébe tartozó típusok a behozatal viszonylati megoszlása alapján élesebben elkülönülnek egymástól; a kivitel klaszterei között több az átfedés és a vegyes, átmeneti jellegű országcsoporthoz. Ez a tény megerősíteni látszik a gravitációs modellekre épülő vizsgálatok azon régebbi következtetését, hogy a kereskedelmi áramlásokra általában erősebb hatással van az exportőr országok kínálatának „nyomása”, mint az importőr keresletének „húzása” (Nagy 1977).

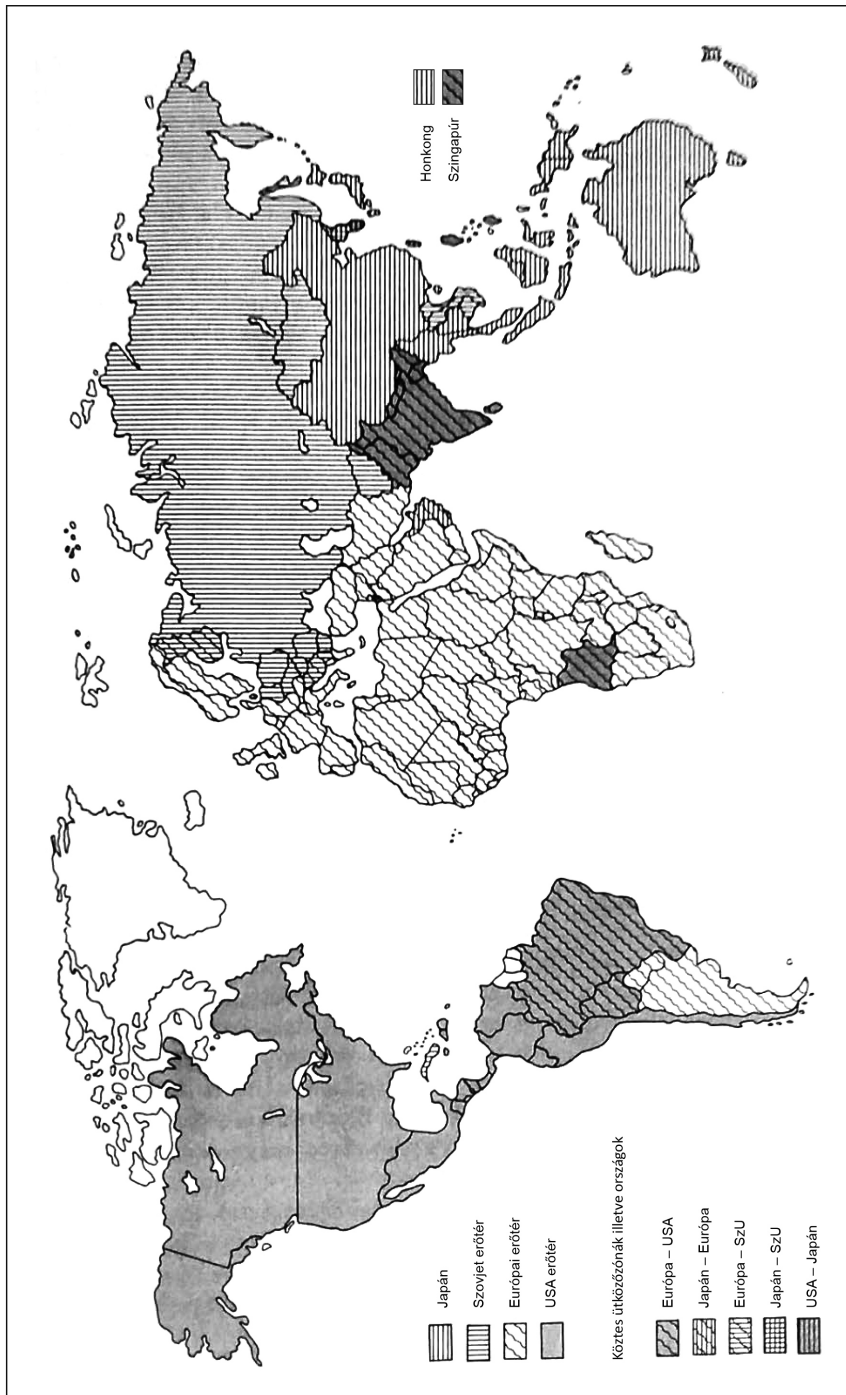
Az export és az import megoszlása alapján képezett klaszterek a domináns kereskedelmi viszonylat(ok) alapján tovább rendezhetők. A kivitel és a behozatal klaszterszerkezete sok hasonlóságot mutat, bár előfordulnak államok, amelyeknél az import-, illetve exportrelációk számottevően eltérnek egymástól. Ezért a világgazdasági erőterek elhatárolásához a kétféle alapon történt csoportosítást együttesen kell áttekinteni. A kiviteli és a behozatali arányok, illetve az ezekből képezett klaszterek nagyfokú egyezése miatt az egyes országok az elvileg lehetséges 100 helyett 1965-ben 38, 1985-ben pedig már csak 28 klaszterkombinációba tömörülnek. Ez arra utal, hogy a világkereskedelem térszerkezete a vizsgált két évtized során rendezettebbé vált, az export és az import megoszlása közötti disszimilitás általában csökkent.

A klaszterkombinációkat a teljes külkereskedelmi forgalom fő iránya(i) szerint összevonva⁷ 1965-ben hét, 1985-ben kilenc típus megkülönböztetéséhez jutottunk el; ezek a nagy világgazdasági erőtereknek és a kisebb köztes helyzetű ütközőzónáknak, illetve országoknak felelnek meg. (Az 1985. évi állapotot a 3. ábra térképvázlatán mutatjuk be.) A világgazdasági erőterek 1965 és 1985 között végbement alakváltozásai a következőkben összegezhetők:

- a) Az európai integráció⁸ erőtere 1965-ben a fejlett tőkés Európán kívül jóformán egész Afrikát és a Közel-Keletet, Pakisztánt, Ausztráliát és Új-Zélandot, valamint Argentínát és Uruguayt is magában foglalta. Az átmeneti sáv legjelentősebb állama Kína volt, amely ekkor külgazdasági kapcsolatainak újárendezésével is a nagy centrumoktól való függetlenségre és egyenlő távolságtartásra törekedett; fő partnerei között az európai hetek már megelőzték a Szovjetuniót, és még előtte jártak Japánnak. 1985-ig az európai erőter magvában végbement legjelentősebb változás Nagy-Britannia közös piaci csatlakozása és kereskedelmi forgalmának az egykori gyarmatok és domíniumok irányából a kontinens felé való áttérődése volt. Az európai integrációs folyamat elmélyülése és protekcionista jellege folytán gyorsan nőtt az intraregionális kereskedelem, viszont csökkent az akciócentrum világkereskedelmi részaránya, és zsugorodott erőtere. Kelet- és Délkelet-Ázsia, valamint Ausztrália és Óceánia teljesen kikerült az európai vonzáskörből, míg Dél-Ázsia államaiban a japán és amerikai előretörés dacára legalább részlegesen megmaradtak az európai pozíciók. Az európai erőter megőrizte dél-amerikai hídfőállásait, és szilárdan tartotta

⁷ E végső, nagyvonalú tipizálásnál is igyekeztünk a legtöbb klasztert érintetlenül hagyni, az azonos export-import klaszterkombinációba eső országcsoporthoz pedig sehol sem bontottuk meg.

⁸ Az EGK 1965 és 1985 közötti bővülésében a világkereskedelem szempontjából az akciócentrumon (EUR-7) mindkét időpontban csak az integráció hat alapító tagját és Nagy-Britanniát értjük.

3. ábra. Világgazdasági erőterek (1985)

dominanciáját Afrikában, melynek államait a több ízben megújított társulási és preferenciális kereskedelmi egyezmények is az európai vonzáskörbe utalták. Ennek ellenére a kontinens országainak 3/4-e valamelyest lazított a centrumhoz, különösen a volt gyarmattartóhoz fűződő kötelékein, s ezzel diverzifikálta külgazdasági kapcsolatait. (Ez a folyamat Angolában ment a legmesszebbre, amely fő exportcikének, a kőolajnak Észak-Amerikában talált piacot.) Megmaradt Európa erőterében a Közel-Kelet is, bár itt kőolajvásárlóként és az úgazdag piac haszonélvezőjeként Japán is fontos pozíciókat szerzett. Izrael sajátos köztes helyzetet foglalt el: behozatala főleg Európából származott, kivitelében viszont az USA állt az első helyen; a két ország politikai szövetsége szabadkereskedelmi egyezményükben is kifejeződött.

- b) Az Amerikai Egyesült Államok erőtere a két évtized során szinte semmilyen változást nem mutatott. A centrum vonzása a kettős kontinensen dél felé haladva fokozatosan csökken, és az európai központhoz is kapcsolódó, ingadozó kiterjedésű ütközőzónába megy át (Brazília, Uruguay, Nicaragua). Az USA Latin-Amerikához fűződő viszonyának stabilitását mutatja az a szoros korreláció, amely az itteni államok exportjából való részesedésének 1965. és 1985. évi területi adatsora között fennáll ($r = 0,83$). Az importra vonatkozó korrelációs együttható sem sokkal alacsonyabb ($r = 0,77$). Feltűnő az USA és Kanada gazdaságának egyre szorosabb összefonódása, amely már 1985-ben előrevetítette a NAFTA szabadkereskedelmi övezetének létrehozását. Amerikán kívül az USA domináns szerepe csak a Fülöp-szigetek esetében volt egyértelmű, míg Dél- és Délkelet-Ázsia több államában befolyása Európával vagy Japánnal tartott egyensúlyt.
- c) Japánnak 1965-ben még nem volt önálló erőtere, és csupán a kis délkelet-ázsiai országok egy szűk csoportjában (Dél-Korea, Indonézia, Thaiföld, Burma, Tajvan) versengett – főként az USA-val – a vezető külkereskedelmi partner szerepéért. A szigetország külgazdasági kapcsolatait a világkereskedelemben elfoglalt csekély részarányán (4,4%) kívül a széles területi szóródás jellemezte: ekkortájt kezdte kiépíteni a nyersanyagellátása szempontjából fontos pozícióit Ausztráliában, az Arab-félszigeten, Kelet-Afrikában és Latin-Amerika pacifikus partvidékén. 1985-re Japán mindenütt megszilárdította világpiaci hadállásait, és jóformán egész Kelet- és Délkelet-Ázsiára, valamint Ausztráliára és Óceániára kiterjedő, az emberiség csaknem 1/3-át tömörítő hatalmas önálló erőteret szervezett maga köré. Érdekesen alakult Tajvan, Dél-Korea, Hongkong és Szingapúr helyzete: kivitelük a legszélesebb értelemben világpiacra – s azon belül főként az USA felé – irányult, a további fejlődésükhöz nélkülözhetetlen termelőeszközöket és technológiákat viszont főleg Japántól vásárolták. Ez a kettősség, a behozatali és kiviteli relációk közötti nagyfokú disszimilaritás a 90-es évek elejére még általánosabbá vált: a térség országainak behozatalában – Ausztrália kivételével – mindenütt Japán vezet, felvevőpiacként viszont néhány kivételtől (Ausztrália, Indonézia, Kína, Vietnam) eltekintve az USA mögött marad; de ez az export erősebb területi szóródása miatt többnyire Japán külkereskedelmi dominanciáját jelenti. A japán tőke fokozódó beáramlása a térségbe, az élömlényes vagy környezetszennyező iparágak szisztematikus áttelepítése a kevésbé fej-

lett országokba,⁹ valamint a pénzügyi és egyéb szolgáltatások szférájába való japán behatolás tovább árnyalja ezt a képet. Az önálló erőter szerveződésének és a különböző fejlettségű országok közötti észszerű munkamegosztás elmélyülésének jele a gyorsan növekvő intraregionális kereskedelem, amelynek keretében az újonnan iparosodott államok (Korea, Tajvan, Szingapúr) Japán mellett kiegészítő központi szerepkörhöz jutottak, a második hullám éllovasai (Malajzia, Thaiföld, Indonézia) pedig a félperiféria szintjére emelkedtek. A térség részaránya – Európával ellentétben – nemcsak a régió belül, hanem a nagytérségek közötti kereskedelemben is növekszik.

- d) A Szovjetuniót szerény (4% körüli) világkereskedelmi részesedése, közepes gazdasági fejlettsége, a nemzetközi pénzügyekben játszott jelentéktelen szerepe és jószerevel a hadiiparra korlátozódó innovációs képessége nem tette volna alkalmassá arra, hogy világ gazdasági centrum szerepét töltsse be. A köréje szerveződött 1965-ben és 1985-ben csaknem azonos kiterjedésű erőter összetartója a gazdaságon kívüli kényszer, a Szovjetunió fegyveres ereje volt. A Szovjetunió és az európai KGST-országok zárt tömböt képeztek, ahol az intraregionális kereskedelem részaránya 60% körül mozgott – szemben az e térségben normálisnak tekinthető 1938. évi 14%-kal (Anderson–Norheim 1993). A szovjet erőterbe tartozó államoknak a centrumországgal folytatott kereskedelmét példátlanul magas (5 és 15 közötti) intenzitási indexek¹⁰ jellemezték. A szovjet erőterhez tartozott 1965-ben Kuba és (Észak-) Vietnam, 1985-ben pedig már Kambodzsa és Laosz is, ahol a nagy földrajzi távolság miatt az egyoldalú kötődés és a kiugróan magas kereskedelmi intenzitás gazdaságilag észszerűtlen volta különösen szembetűnő. Jugoszlávia és Finnország kül gazdasági kapcsolataiban a Szovjetunió – főképp energiahordozó-szállításai és iparcikk-behozatala révén – ugyancsak jelentős szerephez jutott. A fejlődő országok körében gazdasági kapcsolatai az országok igen szűk csoportjára összpontosultak, melynek összetétele a szovjet világhatalmi aspirációk igényeivel összhangban gyakorta változott.

9 A japán vállalatok által gyártott rádiókészülékek 2/3-a, a színes tévék fele külföldről, főleg a közeli, újonnan iparosodott országokból kerül a világpiacra. A Dél-Koreából exportált csúcstechnológiájú elektronikus berendezések 90%-át japán cégek leányvállalatai állítják elő (Knox–Agnew 1994).

10 Valamely i ország és j (centrum-) ország kereskedelmi intenzitási indexe $I_{ij} = X_{ij}/M_j$, ahol X_{ij} a kölcsönös kétoldalú kereskedelem aránya i ország teljes külkereskedelmi forgalmából, ahol M_j pedig – kissé egyszerűsítve – j ország világkereskedelmi részaránya. Analóg módon külön intenzitásmutatók számíthatók az egyes országok exportjára és importjára is. Az intenzitási index „normális”, tehát a távolság, a termékstruktúra, valamint a gazdasági vagy politikai indíttatású preferenciák és diszkriminációk által nem befolyásolt esetben egységnyi lenne.

ÚJ REGIONALIZMUS, ÚJ TÉRSZERKEZETI ALTERNATÍVÁK

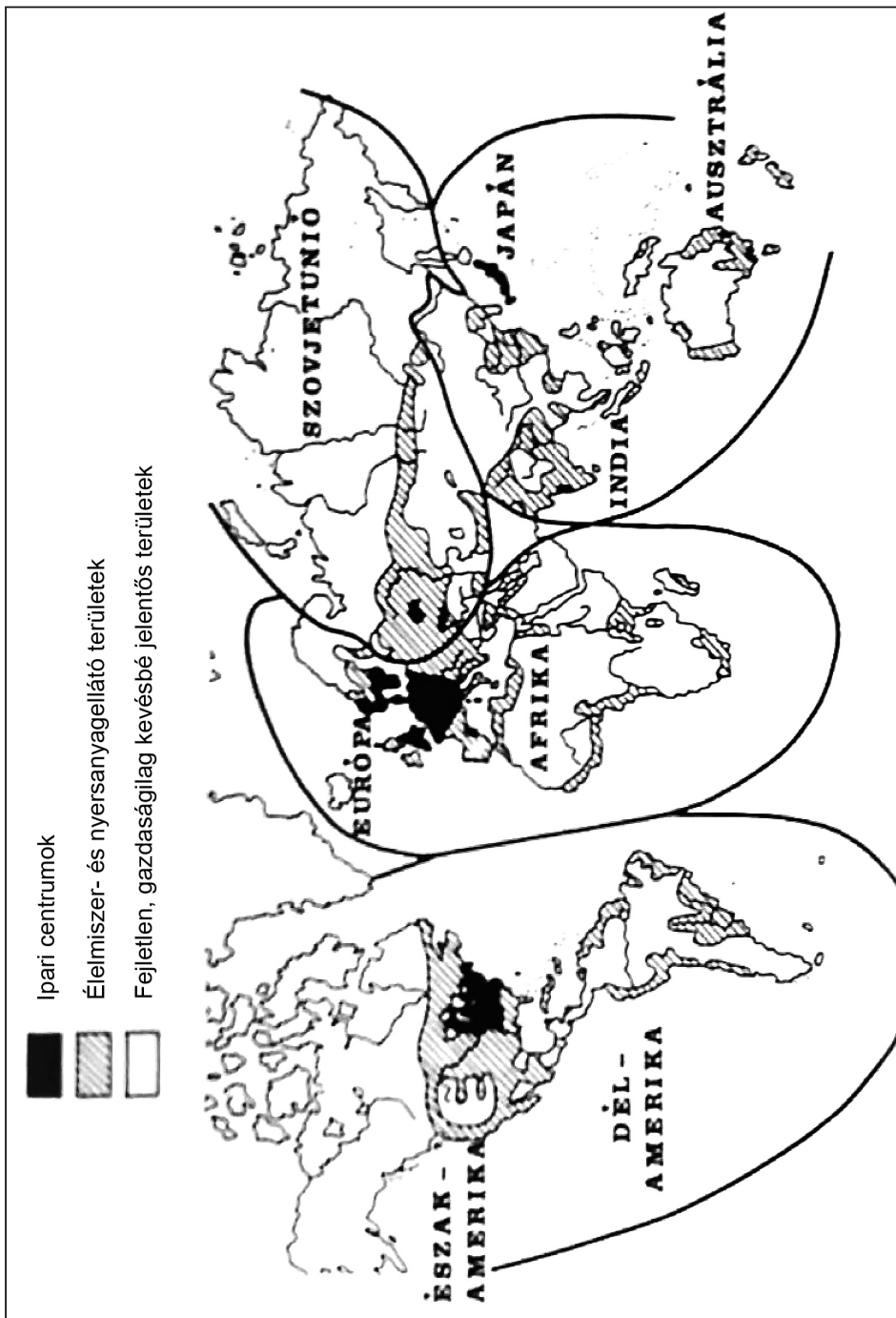
Az utóbbi évtizedek négypólusú világgazdasági rendje a Szovjetunió gazdasági összeroppanása, majd felbomlása nyomán a 90-es évekre jelentősen átalakult. A szovjet erőter széthullott: Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa államai – egyelőre félperiferiális helyzetben – az európai integrációhoz kapcsolódtak, Délkelet-Ázsia szovjet csatlósai pedig a japán erőterbe tagozódtak be. A szovjet birodalom romjain létrejött a Független Államok közössége, amely az orosz magterület köré szerveződve önálló, a világgazdaság többi térségétől elszigetelt integrációt alkot, és ebben a formában a jelentős centrifugális hatóerők ellenére tartósan fennmaradhat.

A most kialakult nagy funkcionális régiók határai – a történelem során először – jól egybeesnek a földrajzi helyzet és a múltban gyökerező társadalmi-gazdasági-kulturális ismérvek alapján elkülönült homogén nagytérségek választóvonalával; ebből a jelenlegi helyzet viszonylagos stabilitására következtethetünk.¹¹ Európa – ha akadozva is – az integrációs egység irányába halad, vonzáskörében tartva Afrikát és a Közel-Keletet. A tíz nagytérség közül három (Kelet- és Délkelet-Ázsia, Ausztrália, Óceánia) a japán erőter részévé vált, a kettős amerikai kontinensen az USA gazdasági fölénye érvényesül. Az akciócentrumok közötti erőviszonyok eltolódása főként a kiegyensúlyozott kapcsolatokkal rendelkező Dél-Ázsia további sorsát érintheti.

A kereskedelmi folyamatokból és a kevésbé pontosan követhető tőke mozgásokból egyaránt a világgazdaság *regionalizmusának* erősödése rajzolódik ki. A technika fejlődése nyomán a szállítási idő és a költségek csökkentek ugyan, viszont a kommunikációs-információs nehézségekben megnyilvánuló „*pszichológiai távolság*” szerepe feltehetőleg megnőtt; valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a különböző *kereskedelempolitikai eszközöket* is főként a közeli államok együttműködése, a regionális tömbök erősítése érdekében alkalmazzák. A nemzetközi áruforgalomnak hosszú időn át meghatározó eleme volt a magterületek egymás közötti kereskedelme. Bár a három fő akciócentrum kölcsönös szállításai 1991-ben még mindig a világkereskedelem 12%-át képviselték, a hagyományos transzatlanti, illetve transzpacifikus forgalom rovására újabban az egyes *erőtereken belüli kapcsolatok*, így az észak-déli áramlások növekedése figyelhető meg.¹²

11 Figyelemre méltó, hogy a centrum-periféria viszony által meghatározott négy nagy erőter mostanra kialakult határait a Haushofer-féle geopolitikai iskola milyen pontosan jelezte előre. Az 1941. évi „*Fact in Review*” című német kiadványban ábrázolt négy „pánrégió” (4. ábra) csupán annyiban tér el a mai helyzettől (vö. például Sárfalvi 1991), hogy az indiai szubkontinentst japán vonzáskörbe utalja (O’Loughlin–van der Wusten 1990; O’Loughlin 1993).

12 A világkereskedelem összértéke erősen függ az államok számának, illetve a határoknak a változásától. Az EU belső kereskedelme ma már, illetve a FÁK-tagállamoké ma még nem igazán tekinthető „nemzetközinek”, s ezért a világkereskedelemben való beszámításuk torzíja a valós arányokat.

4. ábra. A Haushofer-iskola „pánregióni”

Végezetül két új – a földrajztudományi kutatások jövőendő irányai szempontjából lényeges – tendenciát kell kiemelnünk:

- a) A világkereskedelem 35–40%-a ma már a transznacionális vállalatok „belső piacán” bonyolódik le (Simai 1992; Knox–Agnew 1994), és e társaságok szerepe a nemzetközi tőke- és technológiaáramlásokban is meghatározó.
- b) A transznacionális vállalatok és a nemzetközi pénzügyi intézmények székhelyeit magukban foglaló világvárosok globális hálózata képezi a tőke, a szolgáltatások, az információk és a technológia áramlásának fókuszpontjait (Friedmann 1986).

A modern világgazdaság térszerkezete tehát mind kevésbé írható le pusztán az országok közötti kapcsolatok alapján. A jövőben egyre nagyobb szükség lesz a *vállalati integrációs rendszerek* és a világot átfogó különböző *hálózatok* beható tanulmányozására is.

IRODALOM

- Anderson, K.–Norheim, H. (1993): From Imperial to Regional Trade Preferences: Its Effect on Europe's Intra- and Extra-Regional Trade. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 129. 79–101.
- Berry, B. J. L. (1961): Basic Patterns of Economic Development. In: Ginsburg, N.: *Atlas of Economic Development*. U. of Chicago Press, Chicago.
- Bratzel, P.–Müller, I. H. (1979): Regionalisierung der Erde nach dem Entwicklungsstand der Länder. *Geogr. Rundschau*, 31. 131–136.
- Claval, P. (1968): *Régions, nations, grands espaces*. Genin, Paris.
- De Blij, H.–Miller, J. A. (1991): *Geography: Regions and Concepts*. 6. ed. Wiley, New York.
- English, P.–Miller, J. A. (1989): *World Regional Geography*. University of Chicago Research. Wiley, New York. 220.
- Frank, A. G. (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press, New York.
- Friedmann, J. (1966): *Regional Development Policy. A Case Study of Venezuela*. MIT Press, Cambridge.
- Friedmann, J. (1973): *Urbanization, Planning and National Development*. Sage, London.
- Friedmann, J. (1986): The world City Hypothesis. *Development and change*, 17. 69–83.
- Giese, H. (1985): Klassifikation der Länder der Erde nach dem Entwicklungsstand. *Geogr. Rundschau*, 37. 164–175.
- Ginsburg, N.–Osborn, J.–Blank, G. (1986): Geographic Perspectives on the Wealth of the Nations. *J. of Chicago Research Paper*. 220.
- Hennings, W. (1986): Regionalisierung der Erde. Diskussion. *Geogr. Rundschau*, 38. 148–152.
- Hettner, A. (1929): *Der Gang der Kultur über die Erde*. 2. ed. Teubner, Leipzig.
- Huntington, E. (1922): *Civilization and Climate*. Yale Univ. Press, New Haven.

- Johnston, R. J.–Hauer, J.–Hoekveld, G. (eds) (1990): *Regional Geography. Current Development and Future Prospects*. Routledge, London.
- Keeble, D. E. (1967): Models of Economic Development. In: Chorley, R. J.–Haggett, T. P.: *Socioeconomic models in Geography*. Methuen, London. 243–302.
- Knox, P.–Agnew, J. (1994): *The Geography of the World Economy*. 2nd ed. Arnold, London.
- Koch F. (1956): Teleki Pál gazdaságföldrajzi munkásságának bírálata. *MTA Társ. Tört. Tud. Közl.*, VIII. 89–122.
- Kolb, N. (1962): Die Geographie und die Kulturerdteile. *Wissmann Festschrift*. Tübingen. 42–49.
- Kuznets, S. (1981): *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban*. Közgazd. és Jogi K., Budapest.
- Linneman, H. (1966): *An Economic Study of International Trade Flows*. North Holland, Amsterdam.
- Marosi S. (1981): Táj és környezet. *Földrajzi Értesítő*, X. 59–72.
- Mesarovic, M.–Pestel, E. (1974): *Menschheit am Wendepunkt*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.
- Myrdal, G. (1957): *Economic theory and Underdeveloped Regions*. Duckworth, London.
- Nagy A. (1977): *A világgereszkedelem struktúrája és jövője*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1987): *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*. Akad. Kiadó, Budapest.
- Nierop, T.–De Vos, S. (1988): Of shrinking empires and changing roles: World trade patterns in postwar period. *Tijdschrift voor Ec. en Soc. Geogr.*, 79. 343–364.
- Nyilas J. (1979): *A világgazdaság és fejlődésének fő tendenciái*. 2. kiadás. Közg. J. K., Budapest.
- O'Loughlin, J. (1993): Geo-economic competition in the Pacific Rim: the political geography of Japanese und US exports 1966–1988. *IBG Transactions*, 18. 438–459.
- O'Loughlin, J.–van der Wusten, H. (1990): Political Geography of Panregions. *Geogr. Review*, 80. 1–19.
- Obst, E. (1965): *Allgemeine Wirtschafts – und Verkehrsgeographie*. De Gruyter, Berlin.
- Perroux, F. (1955): Note sur la notion de pole de croissance. In: Livingstone, I. (ed.): *Development Economics and Policy: Selected Readings*. Allen & Unwin, London.
- Predöhl, A. (1962): *Ende der Weltwirtschaftskrise. Eine Einführung in die Probleme der Weltwirtschaft*. Rowohlt. Hamburg.
- Probáld F. (1989): Világgazdasági kérdések földrajzi vizsgálata, különös tekintettel a tudomány s az oktatás kapcsolatára. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 176.
- Radó S. (szerk.) (1968): *A világgazdaság földrajza*. Gondolat, Budapest.
- Rostow, W. (1960): *The Stages of Economic Growth*. Cambridge.
- Russett, B. M. (1967): *International Regions and the International System*. R. McNally, Chicago.
- Sárfalvi B. (1991): A világgazdaság növekedési pólusai. *Földr. Közlemények*, CXV. 145–163.

- Schrader, M. (1989): Direktinvestitionen in den Ländern der Dritten Welt. Umfang, Bedeutung und Auswirkungen. *Zeitschr. f. Wirtschaftsgeogr.*, 33. 79–88.
- Simai M. (1992): *A világgazdasági rend és az új multilateralizmus*. Aula, Budapest.
- Stanfield, C. A.–Zimolzak, C. E. (1990): *Global Perspectives. A World Regional Geography*. 2nd ed. Merrill, Columbus.
- Szentes T. (1972): *Elmaradottság és fejlesztés*. Közg. J. K., Budapest.
- Szentes T. (1976): *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Szentes T. (1990): *Világgazdasági elméletek. Történeti és kritikai áttekintés*. Aula, Budapest.
- Tata, R. J.–Schultz, R. R. (1988): World Variation in Human Welfare: A New Index of Development Status. *Annals AAG*, 78. 580–593.
- Teleki P. (1932): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum, Budapest.
- Terlouw, C. P. (1992): *The Regional Geography of the World-System*. Netherlands Geogr. studies, Utrecht.
- Wallerstein, I. (1974): *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York.
- Wallerstein, I. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- Williamson, J. G. (1965): Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. *Ec. Development and Cult. Change*, 13. 3–45.
- Zoltán Z. (1984): *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest.